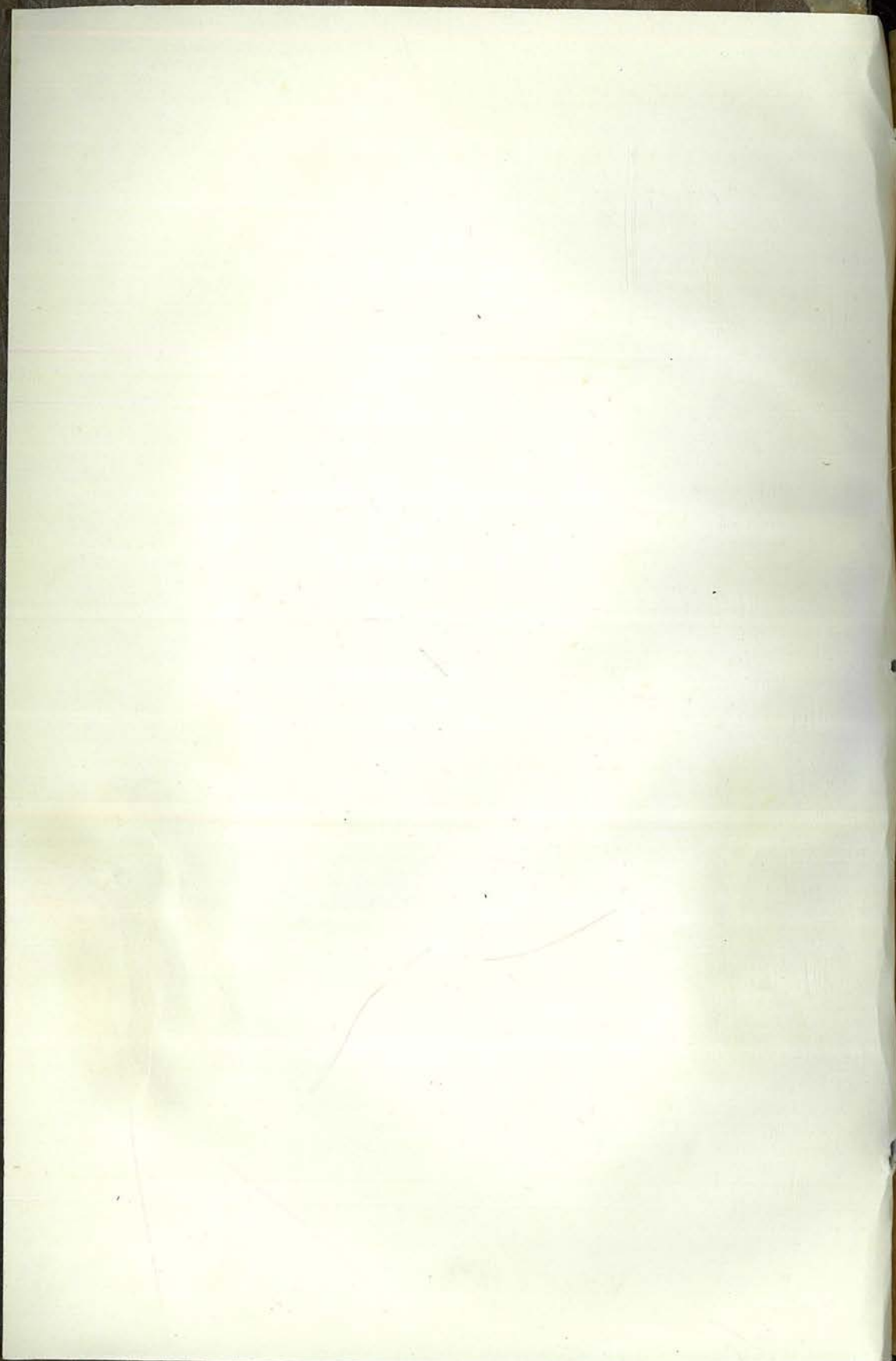

05

Кр 1

Україна.

1932 №3.

НКО — УСРР

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Соціально-Економічний Відділ

ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE

Classe des Sciences sociales et économiques

Пролетарі усіх країн, єднайтеся!
Proletaires de tous les pays, unissez-vous!

УКРАЇНА

ЖУРНАЛ ЦИКЛУ НАУК ІСТОРИЧНИХ

UKRAINE

JOURNAL DU CYCLE DES SCIENCES HISTORIQUES

Листопад
КИЇВ

3
1932

Вересень
КУЇВ

НКО — УСРР

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

Соціально-Економічний Відділ

ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE

Classe des Sciences sociales et économiques

Пролетарі усіх країн, єднитесь!
Prolétaires de tous les pays, unissez-vous!

УКРАЇНА

ЖУРНАЛ ЦИКЛУ НАУК ІСТОРИЧНИХ

UKRAINE

JOURNAL DU CYCLE DES SCIENCES HISTORIQUES

Липень

3

Вересень

КИЇВ

1932

КУІV

05
У-45

2238

Бібліографічний опис цього видання розміщено в „Літописі Українського Друку“, „Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук акад. *О. В. Корчак-Чепурківський*.

Редагує колегія
Відпов. секретар редколегії Шуран П.
Літредактор Іваненко М.
Техредактор Скомський С.
Учений коректор Качеровський М.

401412

← Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

1934

З друкарні Всеукраїнської Академії Наук (Цитаделя 9)

М. М. ПОКРОВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК-МАРКСИСТ

Мих. Мик. Покровський посідає в нашій історичній науці таке визначне місце, якого не посідав жаден історик. З його ім'ям зв'язується цілий переворот в історичній науці — перехід її з антинаукового шляху різних „історичних“ та інших буржуазних шкіл на дійсно наукові марксо-ленінські рейки.

Покровський був всесвітньо-відомий учений, найвидатніший організатор і керівник на теоретичному фронті, невтомний пропагатор ідей марксизму-ленінізму, найкращий, найталановитіший історик народів СРСР і революційних рухів. Величезна роля і значення Покровського для нашої історичної науки, і не тільки історичної, особливо відчувається тепер, коли його вже нема з нами.

Але Покровський, видатний учений із всесвітнім ім'ям, не замикався в науковій академічній роботі, не стояв осторонь від тої боротьби, що відбувалася в країні і в середині партії; навпаки, він із усім запалом свого характеру кидався у вир її, будучи в перших шерехах борців за повалення самодержавства й капіталістичного ладу, за соціалізм, сполучивши в собі видатного теоретика-марксиста і практика революціонера, представника старої більшовицької гвардії, непримиренного більшовика-ленінця, що ціле своє життя віддав справі робітничої класи, бравши активну участь у революції 1905 року і в Жовтневій пролетарській революції та в переможному соціалістичному будівництві після перемоги Жовтня, нарешті, — непримиренного борця за генеральну лінію партії.

Наукова робота не заважала М. М. Покровському активно працювати і в партії. Вже року 1905 він працює як агітатор, лектор-пропагатор Московського комітету, як партійний публіцист. З того часу ні в Росії, ні за кордоном, куди Покровський змушений був емігрувати, не відходив він від партійної роботи, буваючи на партійних з'їздах, працюючи в керівному більшовицькому центрі, обраному під час V з'їзду партії, редагуючи або беручи участь у партійній більшовицькій пресі.

Бувши сам політично-активною людиною, М. М. Покровський науку розумів не інакше, як потужну зброю, як засіб у руках робітничої класи в боротьбі за соціалістичну революцію й диктатуру пролетаріату. Вважаючи, що тільки „дуже наївні люди можуть бути тієї думки, ніби навіть абстрактні теорії не залежать від політики, від класової боротьби“, Покровський не визнавав теоретичної роботи без зв'язку її з практикою. Що без такого зв'язку теорії й практики не може бути ніякого ленінського вивчення будь-якої речі, що нема ніякої аполітичної науки, яку можна б одірвати від політичної класової боротьби — про це раз-у-раз писав і говорив М. М. Покровський у своїх виступах.

Для нього наукова робота й боротьба на теоретичному фронті була частиною загального фронту класової боротьби пролетаріату проти буржуазії. „Головне завдання всієї нашої наукової роботи — обслужити практику соціалістичного будівництва в СРСР і боротьбу міжнародного пролетаріату“ — не один раз нагадував Покровський.

За найкращий зразок такої більшовицької боротьби проти буржуазної науки, зразок служби соціалістичному будівництву, підпорядкування наукової

роботи його завданням та інтересам, поєднання її з невинною політичною боротьбою був сам Покровський.

Життя й робота Покровського, його більшовицька непримиренність до буржуазної академічної науки, завзятість, з якою він провадив боротьбу проти неї, зриваючи з неї лахміття академізму та об'єктивності, що за ними приховується її класова буржуазна природа й зміст — красномовно свідчать про це.

Ніякої академічної, об'єктивної науки нема, — роз'яснював завжди Покровський своїм читачам і слухачам. Всяка наука є класова, відбиває ідеологію та інтереси певної класи, служить цій класі.

Він закликає у своїх численних журнальних статтях раз назавжди покітчити з академізмом і об'єктивізмом в науці, бо це є по суті не що інше, — каже він, — як гнилий лібералізм.

„Мій заповіт вам — не йти академічним шляхом, яким ішли ми“, — дає своїм учням пораду Покровський в останньому своєму виступі на вечорі, присвяченому десятиріччю Інституту червоної професури. Впливи буржуазного об'єктивізму, академічності серед комуністів, „катедр-комунізм“ завжди знаходили в особі Покровського гострого критика, непримиренного ворога, невтомого викривача.

„Усі спроби викривити Ленінову теорію, — говорив він, — фактично є атака ворожих клас, атака буржуазією соціалістичної революції. Соціалістична революція без теорії не мислима. І кожне псування теорії Леніна є разом із тим величезна втрата, вибивання каменя з фундаменту соціалістичної революції, підрив її підвалин“.

Треба боротися проти будь-якого викривлення Марксо-Ленінової науки. „Наука більшовицька повинна бути більшовицькою. Наука теж — класова, наука буржуазії — відмінна від нашої тим, що буржуазні вчені не говорять до кінця. Ми ж робимо всі висновки й повинні робити тому, що ми йдемо сміливо до нашої кінцевої мети — соціалістичної революції в цілому світі“, — говорив Покровський в тій самій промові на десятирічному ювілею Інституту червоної професури.

Справжньою більшовицькою, партійною наукою стане наука тоді, коли буде пов'язана з завданнями й революційною боротьбою пролетаріату та його партії, коли буде вчитися на тих блискучих зразках науково-революційної аналізи, сполучення теорії з практикою, більшовицької твердості й непримиренності в боротьбі з усіма ворогами пролетаріату, в його боротьбі за комунізм, які дала нам партія в особі її керівництва — ЦК та кращих її представників — Леніна і Сталіна. Ленін не раз говорив, що тільки „дрібно-буржуазним демократам властива огида до класової боротьби, мрії про те, щоб перебутися без неї, прагнення загладити й примирити, притупити гострі кути“, більшовицька ж наука повинна бути класово-загостреною, войовничо-непримиренною до своїх класових ворогів та їхньої ідеології. М. М. добре затамив собі цю Ленінову науку.

Основна відміна науки марксистської, пролетарської від буржуазної, так само класової науки, що навіть класову боротьбу визнає чи ладна визнати, — це є не класова боротьба, як про це пишуть опортуністичні вульгаризатори марксизму, а соціалістична революція, за яку бореться марксист, або, як говорив В. І. Ленін, „поширення визнання боротьби клас до визнання диктатури пролетаріату“; це є той брусок, на якому треба „випробувати справжнє розуміння й визнання марксизму“ — ось та думка, що її раз-у-раз роз'яснює Покровський у своїх статтях і доповідях.

Адже „обмежувати марксизм наукою про боротьбу клас, — наводить він відомі Ленінові слова, — означає різати марксизм, перекручувати його, зводити до того, що прийняте для буржуазії“, бо „хто визнає тільки (підкреслення Ленінове — Ст. К.) боротьбу клас, той ще не марксист, той може ще не виходити з рамок буржуазного думання і буржуазної політики“.

З такими загальними настановами підходив М. М. Покровський і до історії, тої науки, де він працював. Йдучи слідом за Леніном, що вбачав найтісніший зв'язок між історією й політикою, він розглядає історію як „обернену в минуле політику“ й пов'язує її з сучасною практикою боротьби за соціалізм.

Звертаючись до історії, спускатися глибоко в неї треба для того, щоб зрозуміти класові стосунки сьогоднішнього дня, щоб, висловлюючись словами Сталіна, „дати рухові певність, силу орієнтування, розуміння внутрішнього зв'язку подій навколо“, „допомогти практиці зрозуміти не тільки те, як і куди йдуть класи в сучасному, а й те, як і куди повинні йти вони в ближчому майбутньому“.

„Історія повинна служити не для затемнювання, а для з'ясування основних питань політики. У цьому її сенс, в цьому її значення для марксиста. Історія — це пояснювальний розділ до політики. І в цьому в історії полягає зв'язок теорії з практикою. У такому зв'язку Ленін вбачав „душу живу“ марксизму, — писав Покровський в одній своїй статті, наводячи з Леніна цитату про те, що забування класичного твердження Енгельсового: марксизм — не догма, а керівництво для діяння, — робить марксизм однобічним, потворним, мертвим, підкопує його корінні теоретичні підвалини — „діалектику, науку про всебічний і повний суперечностей історичний розвиток, підкопує його зв'язок із певними практичними завданнями доби, які можуть мінятися при кожному новому повороті істини“ („Боротьба клас“, за 1931 р., № 1, стаття „Ленін та історія“). В іншому місці він подає таке визначення історії та її завдань: „Суть історії в тому, як не раз уже про це говорилося, що це найполітичніша з усіх наук, і її пов'язання теорії з практикою полягає в тому, що історія повинна безпосередньо і безперестанно з'ясовувати масам класову боротьбу, що точиться, викривати коріння, іноді глибоко захованих класових суперечностей, одно слово, обнажити й піддавати немилосердй Марксо-Леніновій аналізі всі ті конфлікти, які відбуваються у нас на очах, що зовсім не можливе без історичного підходу до цих конфліктів“ („Історик-марксист“, 1931 р., № 21).

Але цього замало М. М. Покровському. Історія відбиває ідеологію та інтереси тої класи, до якої належить той або той історик; це є зброя в її руках, щоб здійснювати свої завдання і заміри.

„Конкретні форми історичної інтерпретації кожний історик бере з практики, що його оточує, свідомий він того чи ні“, — підкреслює Покровський класовість історичної науки.

Звідси походять і ті вимоги, що їх він застосовує до історика-марксиста. Справжній історик-марксист, — пише він, — є „тільки той, хто в історії веде боротьбу за інтереси пролетаріату, відповідно до цього обирає теми, обирає противника, обирає ту чи ту зброю боротьби з цим противником“. Дозволю собі навести ще одне місце з Покровського, яке дає точне розуміння, що саме, і як саме розумів він під боротьбою в історії. Ось воно: „Справа не в хронології — справа в підходах, справа в тому, чи вивчати історію як таку, потрапляючи в пастку хитрих буржуазних дослідників, що насправді ставлять собі певні класові цілі, чи брати історію як знаряддя класової боротьби, як засіб викрити всі і всілякі „ідеології“ і наших буржуазних противників, і ближчих до нас та захованих іноді під партійними гаслами опортуністів. У боротьбі з буржуазною історіографією і з опортунізмом та в немилосердному викритті їх і встановлюється основне пов'язання теорії і практики на історичному фронті“. І далі М. М. Покровський додає, що там, де нема пов'язання історичної роботи, яку ми провадимо, з боротьбою пролетаріату — там нема справжньої більшовицької ленінської історії.

До того ж Покровський прекрасно розумів, що та класова боротьба, ті антимарксистські виступи, що мають місце в межах нашого Союзу, тісно зв'язані і залежать від міжнародного ідеологічного фронту та становища на ньому. Звідси для Покровського випливали і завдання на історичному фронті

в історичній науці. „Звичайно, — пише він у статті „Клясова боротьба та ідеологічний фронт“, присвяченій „історичному тижневі“ в Німеччині та історичному конгресові в Осло („Правда“ за 1927 р., № 260), — коли б цієї боротьби не було, відповідні „подуви“ не знайшли б зовсім у нас підходяжого оточення, це правда; але для самостійного виникнення антимарксизму — наших місцевих умов замало. Боротьба провадиться по інтернаціональному фронту, і наш, істориків СРСР, обов'язок — усі можливості, які ми маємо, використати, щоб підтримати нашу сторону у всесвітньому масштабі. Цей обов'язок треба усвідомити, треба, щоб в одинадцяті річницю диктатури пролетаріату в нашій країні кожний історик-комуніст твердо пам'ятав, що, йдучи на принаду з такого тухлого м'яса, як буржуазна „об'єктивність“, яка давно вже здохла, він найбезперечніше зраджує на своїй ділянці справу робітничої кляси в цілому світі. Історичний фронт є частина загальноідеологічного, загальноідеологічний — частина загального готування того, що насувається на нас з неминучістю катаклізму: нової відкритої бойової сутички і нової „запобіжної“ війни проти соціалістичної революції“... Далі Покровський робить висновок, а саме: наша ідеологічна робота повинна бути такою самою опорою ідеологічної боротьби марксистів у всьому світі, як пролетаріат і партія нашого Союзу є опора міжнароднього пролетаріату в боротьбі проти капіталізму.

Тому то М. М. Покровський провадив рішучу боротьбу проти ділянського підходу в історичній науці, проти звуження її завдань до вивчення архівів і тільки, проти спроб „замкнути“ всю історію в архіві; тому то він самі архівні матеріали вивчав, проймаючи їх політикою, примушуючи служити пролетарській справі, викриваючи таємні махінації міжнародньої буржуазії. Згадаймо хоч би видані за його редакцією документи про пугачівщину, про декабристів, з історії Жовтневої революції, про міжнародні стосунки за доби імперіялізму. Всі вони мають величезне політичне значення, особливо останні дві збірки.

Тому саме М. М. Покровський з таким запалом і більшовицькою непримирністю боровся проти об'єктивізму, проти об'єктивної історії, якою буржуазія намагалася завжди й намагається одурманювати маси і яка іноді знаходить дорогу і в марксистській лаві.

Про те, як Покровський ставився до об'єктивної науки, ми вже писали. Отже не станемо повторюватися й обмежимося тільки тою блискучою характеристикою історичної науки, яку подає Покровський у своїй прегарній праці „Боротьба кляс і російська історична література“. „Що таке ідеологія?“ — запитує Покровський і відповідає на це запитання так: „Це відображення дійсності в розумінні людей крізь призму їхніх інтересів, переважно клясових інтересів. І з цього погляду кожна історична робота є насамперед зразок певної ідеології. Отже це є відображення фактів не такими, як вони є в дійсності, а як їх уявляють представники тої чи тої кляси“. З цього виводу Покровський дуже дотепно пише: „Не треба турбуватися тим, що там кожний рядок прибитий цитатою, до кожного рядка примітка: „дивись літопис таку то, том такий то, сторінку таку то“; це анічогісінько не доводить. Усі ідеології складаються з шматочків дійсності, зовсім фантастичної ідеології не буває, і проте кожна ідеологія є викривлене дзеркало, що дає зовсім неправдиве відображення дійсності, а щось таке, чого навіть з відображенням у кривому дзеркалі рівняти не можна, бо у викривленому дзеркалі ви все ж своє обличчя впізнаєте по деяких ознаках: є борода — нема бороди, є вуси — нема вусів. А тут ідеологічно дійсність може бути так замаскована, що брентон стане бльондином, бородата людина стане поголеною, зовсім як херувим і т. ін. Для всякої історичної книжки треба мати ключа до шифру; і тільки тоді, коли ви зумієте розшифрувати історичну книжку, тільки тоді ви справді зможете користуватися з неї“. Завдання справжнього історика, — а такий і є історик-марксист, — і полягає саме в тому, щоб знайти ключа до того або того історичного твору і розшифрувати, чиї саме інтереси, якої

кляси виявляє він і як виникли ті або ті історичні твердження, „твердо встановлені в науці“ тощо. Інакше за зовнішнім науковим одягом нічого не можна зрозуміти в тій клясовій боротьбі, що точиться навколо. „Люди завжди були і завжди будуть дурненькими жертвами обману і самообману в політиці, доки вони не навчаться за будь-якими моральними, релігійними, політичними, соціальними фразами, заявами, обіцянками виявити інтереси тих або тих клас“, — писав В. І. Ленін. — До історії це стосується особливо, як до науки суцього політичної.

„Треба раз назавше сказати собі, що ніякої „об'єктивної“ історичної науки у буржуазії нема і бути не може: а єдиний об'єктивний науковий метод, що веде до відкриття того, що є насправді, є марксистський метод. Іншої історичної науки, як науки поза марксизмом, нема“, — пише Покровський в цитованій уже статті „Класова боротьба та ідеологічний фронт“ і далі додає: „Дивно, що це доводиться повторювати на дванадцятому році від часу, коли пролетаріят узяв владу: це бо належить до азбуки марксизму.

Але ліквідувати неписьменність порядком культурного походу доводиться не тільки на селі: в деяких інститутах, і навіть академіях це також не буде зайве“.

В іншому місці Покровський про перевагу марксистської науки над буржуазною пише: „у нас є те, чого в їх (буржуазних учених — *Ст. К.*) не було, є метод, є ключ до з'ясування будь-яких подій, — чи сталися вони вчора чи три тисячі років тому. Серед нас якщо й можлива суперечка, то тільки про правильність користування цим методом“ („Стислий нарис“, ч. III, в. I, с. 8).

У добу, коли відбувається соціалістична революція, нема місця для „сумирного“, „академічного“ марксизму“ — соціалістична революція зобов'язує пролетарських вчених до активної участі в боротьбі за соціалізм на своїй ділянці, — так заявляв не раз Покровський, і рішуче критикував тих істориків, що „сидять по своїх кутках, дуже задоволені з того, що Жовтнева революція забезпечила їм свободу досліджень і висловлювань у їхній вузькій спеціальності (стаття „Нові течії в історичній літературі“).

Історія вивчає класову боротьбу, а класи склалися десятиріччями, іноді віками і не вивчивши їхньої історії досконально, не можна розглядати їхнього теперішнього справжнього обличчя, не зрозумівши всієї найглибшої історії старого буржуазного світу, не можна перемогти. Чудові зразки такої класової аналізи історичних подій дав нам В. І. Ленін. Їх почасти наводить М. М. Покровський у своїй доповіді на першій конференції істориків-марксистів „Ленінізм і російська історія“ та в статті „Ленін і історія“, вміщеній у журналі „Боротьба клас“.

Глибоку аналізу й сміливі та широкі узагальнення ми знаходимо і в численних працях самого Покровського, де дано блискучі зразки марксо-ленінської методології, дарма що окремі помилки в них трапляються. Хоч би які великі були іноді помилки Покровського, наприклад, у питанні про торговий капітал, основна концепція російської історії в нього, як він і сам писав про це, ніколи не розбігалася з ленінською, хоч іноді він допускався хибних формулювань, висновків, перебільшень.

Роля Покровського у створенні й поширенні марксистської історичної науки — величезна. Орудуючи досконально марксо-ленінською методологією, маючи величезну ерудицію, знаючи добре архівні матеріали, він розчистив шлях для історичної марксистської науки в нас, очистив її від впливів буржуазної історіографії, дав марксистську схему російської історії і кращі зразки застосування марксо-ленінської методології в історичній науці, що на тих зразках учиться молодше покоління істориків. Його невеличка книжечка „Боротьба клас і російська історична література“ і стаття „Нові течії в історичній літературі“ („Ист.-марк.“, т. VII) дають надзвичайно вмілу, глибоку, марксистську характеристику і критику російських дворянських буржуазних

і дрібнобуржуазних історичних шкіл. Він рішуче й талановито боровся проти представників буржуазної історичної науки: Петрушевського, Тарле, Платонова, проти Ріккертта, Допша, Макса Вебера та ін. Він рішучу боротьбу провадив проти всякої „порчи“ марксо-ленінської теорії, проти різних буржуазних, і дрібнобуржуазних — меншовицьких концепцій і теорій, що їх протягували в історичну науку Рожков, Троцький, Сліпков, Яворський та інші, подаючи їх ніби у вигляді марксизму, ховаючись за марксистську фразеологію.

Викриваючи антимарксистські концепції меншовиків, що вище економічного матеріалізму, тупого догматизму і шаблянових трафаретів не спромоглися піднести, Покровський особливо виступав проти спроб підміни історичний матеріалізм, марксизм економічним матеріалізмом, діалектику — догматизмом, викриваючи це ошуканство, це фалшування і перекручування Марксо-Ленінової науки.

Навівши Марксові слова, що „традиція вмерлих поколінь, як кошмар, тяжить над мозком живих“, Покровський так характеризує меншовицьких істориків: „Над мозком меншовицьких істориків, дійсно, „як кошмар“, тяжіло це по суті правдиве уявлення, що сучасне визначається минулим. І вони йшли вперед, кожної хвилини озираючись назад. Кожний досвідчений пішоходець знає, що нема кращого способу потрапити в яму. Меншовики не зрозуміли Маркса, що подав таке пояснення до вищенаведених слів: „Соціальна революція ХІХ ст. може черпати для себе поезію не з минулого, а тільки з майбутнього. Вона не може навіть розпочатися, доки не витравлені всі забобони минулого. Попередні революції мали потребу у великих історичних спогадах, щоб облурити самих себе щодо свого справжнього змісту. Революція ХІХ ст., щоб знайти свій дійсний зміст, повинна полишити мертвим ховати своїх мертв'яків“; вони не зрозуміли, що саме „революція то і є той момент, коли сучасне визволяється від кошмару минулого, скидає з себе його ярмо“; вони не зрозуміли, що минуле внесе своє, будьте певні, і без ніякої допомоги з нашого боку. Нам дбати доводиться про те, щоб його було якнайменше“ („Правда“, за 1926 р., № 92, стаття „Ленін і Маркс як історики“).

Покровський рішуче відмежовується від тих, хто всі явища природи — і людського суспільства в тому числі — зв'язують залізним ланцюгом доконечности, що не залежить ні від чиеї свідомої волі, відмежовується від такого вульгарного механістичного тлумачення суспільних явищ.

З другого боку, він бореться і проти відриву, „емансації політичного моменту з-під впливу ниробничих сил“, проти відриву соціально-політичного ладу від „стану продукційних сил“.

В питанні про взаємовплив бази й надбудови Покровський виходить із Марксового — Енгельсового, — Ленінового розуміння цього впливу, їхнього твердження, що історію творять люди, свідомі законів діалектичного суспільства, люди, що ставлять перед собою завдання не тільки вивчати дійсність, а й змінити її в інтересах робітничої класи.

Маркс писав, що „для практичного матеріаліста, себто для комуніста, справа йде про те, щоб революціонізувати сучасний світ, щоб практично йти проти речей, як він їх застає, і змінити їх“ („Архів“, т. I, с. 217). Марксизм не догма, а керівництво для дії. Справжні марксистки ніколи не забували, що історію роблять люди, і не відкидали цього. Про це не раз висловлювався Ленін, про це говорив Сталін та інші комуністичні теоретики; з цього вони виходили й виходять у своїй практичній роботі. Алеж Маркс і його дійсні послідовники чудово розуміють, що „людство завжди ставить собі тільки такі завдання, які воно в силі розв'язати, — як писав Маркс ще 1858 року, — бо при ближчому обізнанні завжди виявляється, що саме завдання виникає тільки тоді, коли матеріальні умови його розв'язання вже існують, або, принаймні, перебувають уже в процесі утворення“ („До критики політичної економії“, передмова).

Отже теорія марксизму, що дає людям „певність, силу орієнтування і розуміння внутрішнього зв'язку подій, що відбуваються навколо“ (Сталін), за Марксом і Енгельсом, є „тільки загальне виявлення справжніх стосунків у боротьбі клас, що точиться тепер, історичного руху, що відбувається на наших очах“ (Комуністичний маніфест); вона з'ясовує пролетаріатові „умови й природу його власних дій“ (Енгельс, „Анти-Дюрінг“). „За Марксом, зовсім не треба протиставляти людей умовам, — говорив т. Сталін в опублікованій нещодавно розмові з німецьким письменником Емілем Людвігом. — Самі люди, але в міру того, як вони правдиво розуміють умови, які вони застали в готовому вигляді, і тільки в міру того, як вони розуміють, як ці умови змінити, — роблять історію. Так, принаймні, розуміємо ми, російські більшовики. А ми вивчали Маркса не один десяток років“.

Так розумів Маркса і марксизм М. М. Покровський. „Ніколи не треба забувати слів Маркса й Енгельса, — вони обидва не раз це обстоювали, — що хоч історія і робиться в певних економічних обставинах, на певній економічній базі, що без розуміння її і сама історія стає нам незрозумілою, але роблять історію все ж люди, які безпосередньо можуть керуватися і не економічними мотивами. Аналіза цих мотивів, навіть зовсім індивідуальних (Маркс це нарочито підкреслює), зовсім не зводить нас з ґрунту історично-матеріалістичного методу і не робить з нас „психологістів“, — пише Покровський в передовій до першого номера „Історика-марксиста“ (1926 р.). Марксизм далеко складніший, ніж „економічний матеріалізм“ — пояснював Покровський ще в давній своїй роботі „Економічний матеріалізм“: „Марксизм не тільки з'ясовує історію економічними причинами, але уявляє собі ці економічні причини в певній формі класової боротьби. Це революційний історичний матеріалізм, відмінно від мирного революційного матеріалізму багатьох буржуазних вчених, наприклад, англійського історика Роджерса, що написав цілу книгу про економічне розуміння історії“. Далі Покровський підкреслює залежність надбудов держави, ідеології, особи тощо від суспільних стосунків, що своєю чергою будуються на базі економіки, з'ясовує динаміку марксизму, що „виявляється в теорії класової боротьби, як рушія історії“. Він завжди виступає проти недоцінювання ролі політики, державної влади та зворотного її впливу на економічний розвиток, проти суто економічного розуміння тих або тих соціальних явищ, наприклад, імперіалістичної війни. Не так просто все відбувається в суспільстві, як уявляють собі економічні матеріалісти. Крім економічного чинника, там є ще й класова боротьба, що хоч і визначається цим економічним чинником, але протікає як дуже складний процес.

У тій самій провідній статті першого номера „Історика-марксиста“ про завдання товариства істориків-марксистів Покровський так пояснював взаємовплив між економікою і політикою, наприклад, імперіалістичної війни: „Політика імперіалістичної війни спиралася на економіку імперіалістичного господарства; без цієї останньої, попросту кажучи, не було б і цієї політики: але один раз народившись із глибини фінансового капіталізму, ця політика, як і всяка новонароджена дитина, що відокремилася від материного організму, зажила власним життям і не можна ж усього майбутнього життя дитини розглядати з погляду утробного періоду її існування“.

Слідом за Леніном, що про економічних матеріалістів-меншовиків, які застигли на догмах перекрученого ними марксизму, писав: „вирішного в марксизмі вони зовсім не зрозуміли: саме його революційної діалектики“, — Покровський визначає економічний матеріалізм, як „марксизм мінус діалектика, себто марксизм — мінус революція“. Історичні явища і зміну їх треба розглядати, — повчає Покровський у цілковитій згоді з Марксо-Леніновою наукою, — діалектично, в їхньому розвитку, суперечностях і зв'язках, у всій їхній багатосторонності. „Не можна уявляти собі так: тум, тум, тум — іде торговий капітал, прийшов. Тум, тум, тум — приходять соціалізм, прийшов... Так не

можна собі уявляти. Живий історичний процес є переплітання всіляких течій... Коли б в історії не було таких закрутів, то не варто було б займатися історією, соціологією було б заочі досить („Нарис з історії революційного руху Росії в XIX — XX ст.“).

Навівши слова Маркса з листа його до Кугельмана: „Творити світову історію було б звичайно зручно, коли б боротьба починалася тільки при умові непогрішно-сприятливих шансів. З другого боку, історія мала б дуже містичний характер, коли б „випадковості“ не відігравали ніякої ролі. Ці випадковості увиходять звичайно самі як складова частина в загальний хід розвитку, врівноважуючись іншими випадковостями. Але прискорення і загаяння великою мірою залежить від цих „випадковостей“, серед них фігурує і такий „випадок“ як характер „людей, що стоять напочатку на чолі руху“; і викриваючи другу рису меншовицьких істориків — їхнє фаталістичне розуміння історичного процесу, — Покровський надзвичайно дотепно доводить, що складність цього процесу, повного переплітання різних соціально-економічних елементів і суперечностей вимагає від революційного марксиста-історика, крім соціології, глибоко-діалектичної історичної аналізи. „Треба дати ключ до розуміння тих „випадковостей“, що без них живої історії не буває. Треба було навчити маси користуватися цими „випадковостями“. Найбільший історичний із всіх періодів, які знало людство, вимагав не соціологічної тільки, вимагав історичної аналізи. У цьому було завдання того, хто повинен був вести революцію. І Ленінові це завдання довелося розв'язувати“, — пише Покровський. Далі він наводить зразки Ленінової історичної аналізи і закінчує свою статтю, в повній згоді з основним твердженням діалектики, що „абстрактної істини нема, істина завжди конкретна“, з твердженням ленінізму, що „марксизм дає тільки загальне керівне твердження, яке застосовується з охрєма до Англії інакше, ніж до Німеччини, до Німеччини інакше, ніж до Росії“ (Ленін) — такими надзвичайно цінними словами про дальші її завдання: „історична аналіза в особі Леніна вже дає те, для чого існують всі історичні аналізи, для чого існує і сама історія: дає можливість за минулим вгадувати майбутнє“. „Соціологія показує тільки, в якому напрямі ми повинні йти. Це схематична мапа, де нема ні гір, ні боліт, ні лісів, ні ярів. Нанести все це на мапу — справа конкретної історичної аналізи, але було б зовсім антиленінською справою взятися провіщати всі перешкоди на початку здійснення. Ленін дав нам метод, як це робиться — в цьому його велика заслуга як історика; скористатися з цього методу — справа наша“ („Ленін і Маркс як історики“).

І сам Покровський кожне соціальне явище брав у конкретних індивідуальних умовах; він боровся проти „упрошенців“, які, де треба й де не треба, сиплять словами: марксизм, діалектика тощо, і про них нещодавно писала „Правда“ (стаття А. Стецького „Об упрошенстве и упрошенцах“, № 153, 1932 р).

„Доводити, що історія є конкретна наука, а не абстрактна, що історія не математика, — це багато безглуздіше, ніж ломатися в одчинені двері“, — пише Покровський у своїй статті „Новые течения в русской исторической литературе“ („Историк-марксист“, № 7, 1928 р).

Провадячи боротьбу за марксизм-ленінізм в історичній науці, Покровський багато сил приклав, щоб поширити і популяризувати його досягнення, примусити на нього зважати, не тільки в Радянському Союзі, й за кордоном; особливо треба відзначити вагу в цій справі „історичного тижня“ в Берліні та історичного конгресу в Осло, де він брав найактивнішу участь.

Історична продукція М.М. Покровського — це блискуче втілення в життя його поглядів на історію як науку, це зразок пов'язання історії з революційним робітничим рухом, з класовою боротьбою; вона наскрізь пройнята революційною діалектикою, що складає суть марксизму, як учив нас Ленін,

Розуміючи науку, як могутню зброю в руках робітничої класи в боротьбі за соціалістичну революцію, Покровський як історик найбільше вивчає питання цієї революції, розробляє її теорію, слідом за Леніном, що дав невмирущі зразки правдивого, діалектичного її розуміння в оцінці класової природи самодержавства в Росії, реформи 1861 р. й теорії двох шляхів капіталістичного розвитку Росії: прусько-юнкерського й американсько-фермерського, теорії буржуазно-демократичної революції і переростання її в соціалістичну, теорії пролетарської революції, що „мимохідь“ розв'язує завдання буржуазно-демократичної, як „побічний продукт нашої головної і справжньої пролетарсько-соціалістичної роботи“, закону нерівномірного розвитку капіталізму і можливості побудувати соціалізм в одній країні тощо. Та схема російської історії, що її дав у своїм п'ятитомнику (післяреволюційному виданні — чотири томи) і в стислому нарисі „Російської історії“ Покровський, не зважаючи на окремі помилки, в основі побудована за Леніном. Відомо, що стислий нарис російської історії Покровського не дав приводу до заперечень у Леніна, який писав Мих. Мик.: „Дуже вітаю вас з успіхом; надзвичайно подобалася мені ваша нова книжка (Російська історія) в самому (стислому нарисі). Оригінально побудований виклад. Читається з величезним інтересом. Треба буде, на мою думку, перекласти на європейські мови“...

В доповіді на 1-й конференції істориків-марксистів на тему „Ленінізм і російська історія“ Покровський говорив, що „та схема, та концепція російської історії, яку тепер звуть марксистською і яку іноді роблять мені шану зв'язати з моєю скромною персоною, — це концепція Леніна, а не моя. Я став Колумбом після відкриття Америки, і в гадці не маючи, що береги вже відкриті, підійшов до цих берегів і, знайшовши їх зело пустими, підняв на них свій прапор“...

В іншому місці, в одному номері журналу „Боротьба клас“, він пише: „та концепція російської історії, яку я назвав марксистською, в основному, звичайно, ніколи не розбігалася з Леніноюю... Але зовсім ясно, що в ряді окремих формулювань, іноді дуже важливих, старий виклад цієї концепції згучав дуже не по-ленінському, а іноді був попросту теоретично малописьменний“.

Але, якщо Ленін у своїх творах накреслив схему російської історії і дав правдиве марксистське розв'язання основних її питань, то Покровський систематизував її, обробив і подав у повному вигляді в своїх книжках з російської історії. У цьому його велика заслуга, якої аж ніяк не треба зменшувати.

В „Російській історії“ та в „стислому нарисі“ її Покровський відкинув і викрив усі старі схеми історичного процесу, показав їхній класовий характер, зруйнував дощенту ряд буржуазних теорій, поширених в історії, як от: теорію „боротьби із степом“, позакласового виникнення самодержавства, походження кріпацтва та інші, показав індивідуалістичну суть методу буржуазних істориків, викрив, відкинув і здав в архів усю попередню російську історіографію.

У передмові до I видання „Русской истории с древнейших времен“ Покровський так пише про це: „Історичні узагальнення, що ми їх маємо в науковому обігу, майже цілком належать до тої наукової формації, яка сама давно готова стати за об'єкт історії. Трудність такого становища в тому й полягає, що матеріал, зібраний істориками-ідеалістами, нам доводиться обробляти з матеріалістичного погляду“.

І Покровський зовсім по-новому, по-матеріалістичному, з'ясовує та обґрунтовує і виникнення феодалних стосунків, і суть та особливості класової боротьби за доби феодалізму, і причини розкладу феодалізму та походження й розвиток московської держави, самодержавства, кріпацтва, руху декабристів, селянських рухів, реформи 1861 р. тощо, скрізь показуючи класовий характер цих подій.

Покровський був історик, що свою роботу пов'язував з пролетарськими масами, що писав свої історичні праці для цих саме мас. Вони писані, як правдиво і влучно відзначив Фріче у 60-ту річницю народження Покровського, у співробітництві з робітничою класою, у процесі тої класової боротьби, яку вона провадила.

Особливо великий вплив на Покровського мала героїча боротьба пролетаріату в 1905 році і в Жовтні 1917 року та перемога соціалістичної революції, — вона показала у „всій своїй величності дійсно матеріалістичну картину російського історичного процесу“ і примусила його наново переглянути свої історичні побудови, і те, що він написав раніше, набрало зовсім іншого вигляду тепер.

На період Жовтневої революції припадає якраз остаточна концепція російського історичного процесу, яку М. М. Покровський подав нам у стилістичному нарисі.

Покровський гостро й талановито виступає проти кадетських і меншовицьких схем російського історичного процесу, проти їхнього розуміння природи російського самодержавства, характеру революції 1905 року та рушійних сил її; він гостро виступає проти меншовицько-троцькістського розуміння своєрідності та особливостей розвитку російського історичного процесу, проти теорії про економічну відсталість Росії, що залежить нібито економічно й політично від Заходу, і тому не має перспектив на революцію, проти меншовицько-троцькістського тлумачення походження російського самодержавства як позакласового тощо; він доводить і викриває контрреволюційність російської буржуазії в революції 1905 р., що намагалася тільки „знепутити“ рух, що, висловлюючись словами Леніна, тільки „підкрадалася до влади“ тоді, як пролетаріат боровся. В той час, коли меншовики намагалися загнути революцію в думське подвір'я, підмінити революційну боротьбу конституційними мріями, скомпромітувати ідею збройного повстання (знамените плеханівське „не треба було братися за зброю“), Покровський у своїх працях по-революційному, по-ленінському розробляє теорію революції в Росії, високо підносить ідею гегемонії пролетаріату в ній, ідею збройного повстання, провадячи боротьбу проти меншовицьких впливів і засмічення історії. Збройне повстання є найвищий, найпотрібніший для перемоги революції момент, — навчає Покровський. „Нема ніякого сумніву, що коли б робітники не виступили в грудні із зброєю в руках, говорити про революцію 1905 року було б дуже важко“, — пише він. Так само ради робітничих депутатів, що почали організовуватися 1905 року, М. М. Покровський розцінював дуже високо і вважав їх за організації збройного повстання, за органи, що були зародком влади пролетаріату.

По-ленінському розв'язує Покровський і питання про спілку селянства з пролетаріатом, як запоруку перемоги революції. Особливості розвитку російського пролетаріату, боротьба його за соціалізм, боротьба проти поміщиків за землю та інші своєрідності історичного процесу в Росії, висувують перед Покровським питання про відмінний від звичайних західноєвропейських класичних революцій характер революції в Росії, ставлять питання про переростання її в революцію соціалістичну.

Ось коротенько ті ленінські схеми революції 1905 року в Росії, що їх розробляв і розвивав у своїх працях і підручниках Покровський. Він усю попередню історію аж до Жовтня 1917 року розглядає, як боротьбу за соціалізм, як готування Жовтневої пролетарської революції. Пролетарська революція, за Покровським, є „основний стрижень революційного руху в Росії“, коріння її заховано в попереднім революційнім русі. Все попереднє готувало Жовтень, а все післяжовтнєве було обороною завоювань Жовтня. З великим запалом веде Покровський боротьбу за правильне Ленінове розуміння революції в лютому і в жовтні 1917 року, як єдиного процесу революції, анти-

імперіалістичної, революції проти капіталу, тобто революції пролетарської, що модифікується на різних етапах свого розвитку.

Аналізуючи революцію 1917 р. та її проблеми в найтіснішому зв'язку з проблемами війни й російського імперіалізму з усіма його особливостями, Покровський рішуче і гостро виступає проти дрібнобуржуазної рожковсько-суханівської концепції Жовтневої революції, як буржуазно-демократичної революції, що не має ні сил, ні об'єктивних умов для розвитку в пролетарську революцію й будівництва соціалізму, відкидаючи всі меншовицько-троцькістські патякання про відсталість продукційних сил, економічну, соціальну й культурну відсталість Росії. Лютнева революція, за Покровським, веда до соціалізму, неминуче переростала в соціалістичну, — вона є початок соціалістичної революції, перший етап її. Соціалістична революція „мимохідь“ розв'язує завдання буржуазно-демократичної. Цю Ленінову схему революції чітко розвиває в своїх працях Покровський із властивою йому гостротою, підкресленнями, наголосами.

В Росії одночасно з буйним розвитком промисловости в сільському господарстві панували ще середньовічні порядки, залишки фєвдальних стосунків, що заважали розвиткові її.

Ламати цих порядків поміщики, розуміється, не хотіли, а буржуазія цього зробити не здатна була. „Через те й сталося, — пише Покровський, — дивне на перший погляд явище: залишки фєвдалізму в Росії були зметені пролетарською революцією, тією революцією, що, за схемою Маркса, мала змести тільки буржуазні стосунки — про знищення фєвдальних мала подбати буржуазія. Через її невміння й нездатність зробити це, за справу мусіли взятися робітники, і до того їхній натиск колосально збільшився від скупчених на селі парів буржуазної революції. Носієм цієї останньої революції у нас на початку ХХ століття був не буржуа з міста, а селянин: у цьому корінна відміна російської буржуазної революції від західноєвропейських“, — так з'ясовує Покровський складність революційного процесу в III частині свого „Стислого нарису“ (в. I, вид. 1928, с. 23).

Друга сторона праць Покровського про Жовтневу революцію — те, що він раз у раз підкреслює інтернаціональне міжнародне значення нашої революції. Він дає рішучу відсіч троцькістським контрабандистам і фальсифікаторам, коли розвиває думку і говорить, що Жовтнева революція — „явище всесвітнє“: „це не є національна революція, що її можна пояснити у вузьких рамках, що виникає з російських умов...“ „Не в бровь, а в глаз“ троцькістам, як каже прислів'я“.

Ми не збираємося в даній статті докладніше спинитися на працях Покровського про революцію 1905 року і про Жовтневу пролетарську революцію. Це теми, що заслуговують на окремі статті. Ми торкнулися цих питань тільки для того, щоб показати, як багато вніс Покровський в опрацювання Ленінової спадщини, її популяризацію, в розроблення теорії пролетарської революції, висвітлення всесвітнього історичного досвіду її, що його так гостро потребує пролетаріат по всіх капіталістичних країнах у боротьбі проти капіталізму.

Треба відзначити характерну рису Покровського, як історика і саме історика-марксиста. Він ніколи не стояв на місці, ніколи не вдовольнявся досягнутими вже висновками. Користуючись з марксо-ленінської методології, він у своїй дослідній роботі завжди притягував нові матеріали, по-новому висвітлював їх, міняв попередні висновки, виправляв помилки у своїх іноді надто сміливих історичних теоріях, прагнучи того, щоб вони відповідали справжній діалектиці російського історичного процесу.

Ставлячись самокритично до своїх праць і завжди по-більшовицькому виправляючи їх, він говорив, що вже давно працює пилосмоком і твердо сподівається, що „невивітрених кутків“ у нього дедалі менше стає. Свою істо-

ричну роботу, себе, як історика, Покровський розглядав так само в діалектичному розвитку: „наука історії рухається, і я з нею“, „діалектика історії неминуче обмовлює і діалектику історіографії“, — казав він не раз.

М. М. Покровський був не тільки дослідник, учений, він ставив перед науковим робітником і інші завдання, висловлені так: „Як уся робітничка класа веде організаторську роботу у всіх царинах життя нашої країни, так вчений, що репрезентує ідеологію робітничої класи, зобов'язаний (насамперед) вести організаторську роботу на своїй ділянці“.

Тому постає М. Покровського як історика-марксиста була б неповно показана, коли б ми обминули організаторську діяльність його на історичному і науковому фронті взагалі та його педагогічну роботу, не сказавши за них хоч кількох слів.

З іменем Покровського зв'язано утворення робфаків, Інституту червоної професури та інших наукових закладів, які готують нові кадри дослідників і викладачів у вишах — марксистів-комуністів із тих робітників, що їх посилає чимраз більше робітничка класа, колгоспне селянство та комуністична партія на навчання. Над вихованням їх працював Покровський і безпосередньо, викладаючи історичні курси.

Крім того, Покровський керував усіма нашими науковими марксистськими закладами, установами та організаціями, стоячи на чолі Комуністичної академії і товариства істориків-марксистів, редагуючи ряд марксистських друкованих органів тощо.

Така багатобарвна, войовничо-більшовицька й глибоко-наукова була діяльність М. М. Покровського. Усе це робило з нього „обов'язкового радника і керівника в наукових питаннях, у питаннях марксизму взагалі“, як писав Ленін.

Історичний фронт в особі Покровського втратив всесвітньо-відомого історика-марксиста, марксистська наука, крім того — старшого товариша, учителя і вождя в боротьбі з буржуазією та всякими впливами її на марксистську історичну науку, історика-ленінця, що дав найкращі зразки марксистських історичних праць, пройнятих бойовою революційністю і більшовицькою партійністю.

М. М. ПОКРОВСЬКИЙ НА ПОЛІ СХОДОЗНАВСТВА

Незалежно від своєї спеціальної ділянки дослідження — питань з історії Росії, — а ще більше у зв'язку з нею, М. М. Покровський мусів був віддати чимало уваги опрацюванню марксистської схеми всесвітньої історії. Таке опрацювання натрапило на великі труднощі на своєму шляху і, як відомо, не вільне від деяких помилок навіть по цей час. Та інакше й не могло бути. Доводиться констатувати, що М. М. Покровський був перший історик, який застосував до російської історії основні твердження діалектичного матеріалізму і створив струнку, логічно вивершену, матеріалістично-ясну картину класової боротьби в історії Росії. Але, не вириваючи історії Росії з рамок загального історичного процесу, небіжчик чимало попрацював і над марксистською теорією цього процесу. І не тільки питання загально-історичної схеми, а й багато конкретних питань всесвітньої історії М. М. Покровський висвітлював з погляду діалектичного матеріалізму вперше, з захватом піонера, з запалом бійця, з ясним виднокругом справжнього матеріаліста, з широкістю погляду справжнього революціонера.

Ми маємо цілу серію праць, — щоправда, праць популярних, — з історії Західної Європи в „Книге для чтения по истории средних веков“, під редакцією П. Виноградова, що належать перу М. М. Покровського. Це статті: „Средневековые ереси и инквизиции“ (том I), „Господство Медичи во Флоренции“ (том III), „Хозяйственная жизнь Западной Европы в конце средних веков“ (том IV). В цих працях, написаних задовго перед світовою війною, ми вже бачимо нове трактування релігійних рухів. Богумільство, наприклад, пояснюється не розвитком ідеї із самої себе, як це робили всі дослідники, а класовою боротьбою болгарського селянства проти візантійського поміщика-експлуататора. Крестовий похід проти альбігойців дістав тут належне освітлення, як прояв папського деспотизму й рух церкви проти торгового капіталу. Боротьбу торгової буржуазії проти панування землевласницької аристократії у Флоренції в XII віці Покровський змалював з прямовітністю й ясністю, характерною для марксиста. Еволюція аграрних стосунків у Західній Європі в XV віці, зростання ремесла й цехової організації, перші зародки найманої праці та мануфактури, перші кроки первісного нагромадження — всі такі питання уже тоді ставив, висвітлював Покровський з відомого свого погляду на торговий капітал як соціально-економічну формацію. Цей погляд він так вичерпливо розвинув у дальших своїх працях після Жовтневої революції. Правда, після Жовтневої революції, коли дискусії в питаннях марксо-ленінського розуміння історії розгорталися вільно, Покровському довелося відмовитися від цієї частини своєї історичної схеми. І він це зробив з більшовицькою прямовітністю, відмовившись разом із тим від механістичної вузькості економічного матеріалізму, характерної для перших передреволюційних його виступів на полі історичної науки.

Та особливо треба відзначити ті статті М. М. Покровського, де йому довелося торкатися Східної імперії. У цих статтях небіжчик виявив уміння оригінально думати, уміння ставати над загально-прийнятими поглядами й визволятися за допомогою марксо-ленінської методології з-під впливу шаблонних, утертих тверджень буржуазної історичної науки.

І. ВІЗАНТОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ М. М. ПОКРОВСЬКОГО

Не можна забувати, що не тільки протягом усієї першої половини ХІХ в., а й протягом другої половини та великою мірою і в ХХ віці, у візантології панував погляд на східню Візантійську імперію, як на випадковий, незрозумілим способом зацілілий історичний уламок часів Римської імперії. З ХVІІІ в. Гіббон та створена ним школа світських візантологів прищепила буржуазній науці такий погляд, що Візантія є не що інше, як східня половина Римської імперії, яка зтягнула свою агонію більш як на 1000 років і протягом усього цього часу тільки те й робила, що йшла до загину, підупадала. Таке перманентне „падіння“ Візантії завершилося тільки 1453 року, коли турки захопили Константинопіль.

Ще вбогіші були уявлення російських візантологів про Візантію, як країну елею, лямпадної олії, червцтва, постів і молитов. Проте подібні уявлення були такі живучі, що їх не можна було витиснути протягом цілого ХІХ віку. Їх розвивали й підтримували не тільки церковні історики (Соколов, Андреев, Лебедев), а й світські письменники (Дестуніс, Погодін, Флоринський, Беляєв) і навіть ліберальні та радикальні серед них (Стасюлевич, Безобразов тощо).

М. М. Покровському, працюючи над історією Росії, звісно, ніяк не можна було обминути грецької православної держави візантійської. І тут він приєднався до найнауковішого крила російської візантології, що в особі Василевського та Успенського влило свіжу струмину у вивчення Візантії, приковує інтерес історичного дослідження не тільки й не стільки до питань грецької церкви, як до питань візантійської державности, до питань візантійського землеволодіння, сільського господарства, візантійських фінансів, ремесла й промисловости. Вивчання еволюції соціального ладу Візантії та соціальних противенств віддали ці дослідники належну увагу, хоча, звісно, методологічне висвітлення ніяк не могло підвестися над загальний методологічний рівень буржуазної історичної науки. І в цю ділянку М. М. Покровський уже тоді вніс здорові елементи матеріалістичної методології, підносячи від часу до часу те чи те конкретне питання на височінь діалектичного розуміння історії.

У невеличкій статті „Восстановление западной римской империи“ М. М. Покровський зумів розкрити політичне значення одного тільки імператорського титулу — східнього базилевса. Деспотична самовладність візантійського царя у питаннях церковної політики, роля православної місії, як знаряддя колоніальної політики Візантії серед варварських і напівварварських народів — розкриті тут із виразністю, що не має собі рівної серед візантологів. Політичні інтриги навколо вінченосної синовбивці — цариці Ірини — змальовано досить ясно, до того ж як слід розвінчано церковну ідеалізацію цієї „святої“ злочинниці. У статті „Симеон, царь болгарский“ хрещення болгар подається цілком не відповідно до звичайних історичних теорій, а саме — як акт суто політичний, до того ж дуже добре висвітлено хитання царя Бориса між православною та католицькою церквами. Антирелігійна наша пропаганда могла б звідси чимало зачерпнути мотивів на тему „Походження православности“.

У статті „Четвертый крестовый поход и латинская империя“ ми знаходимо по-маркситському обґрунтовану картину, що змальовує ролю венеціанської торгової республіки, як посередниці в торгівлі між мусульманським сходом і християнським Заходом. Четвертий похід — це рух торгового капіталу в спілці з феодалною верхівкою — тільки не проти іновірних турок, а проти конкуренції візантійського торгового капіталу. І Покровський спромігся не тільки викрити справжні пружини того руху, а й досить умотивувати свою думку та виявити наслідки цього руху для самої Візантії, що з того часу пішла швидше й рішучіше шляхом феодалізації.

Цю саму думку Покровський підкреслює в статті „Турки в Європе и падение Византии“ і саме в фєвдальному розкладі Візантійської держави шукає він пояснення, чому Східня імперія була така квола проти турецьких завойовань. Слід звернути увагу на те, як змальовує М. М. Покровський турків у своїх працях: це не були, за М. М. Покровським, дикі, хижі грабіжники, як їх звичайно змальовували старі буржуазні історики. Досить прочитати сторінки, де розповідається про вміле керування, про наради адміністрації в турків-османів, про вмілу й майстерну фєвдальну експлуатацію грецьких селян від турецьких магнатів — експлуатацію з багатьох поглядів культурнішу, хоч не менш жорстоку, ніж батіг та нагай західнього барона, що таким способом приводив до покори одновірних селян Західньої Європи. Дуже добре в цій статті намічено, хоч і недосить повно змальовано, політичні мотиви об'єднання церков на соборі у Фльоренції (фльорентійська унія 1439 року). З погляду М. Покровського, невдача фльорентійської спроби пояснюється надзвичайно просто тими ж таки політичними мотивами.

Спробу визволитися з-під впливу буржуазної філософії бачимо ми й у статті „Греки в Италиа и возрождение платоновской философии“. Тут автор пробує пояснити гуманістичний рух не просто тим, що в Італії засвоїли грецьку освіченість, а тими економічними соціяльними зрушеннями, що сталися в Європі після того, як Візантія впала під ударами турків. Треба сказати, що в цій категорії праць М. М. Покровського, зокрема в останній статті, є огріхи проти марксистського розуміння історії. Тут знаходимо перші кроки піти власними шляхами, висвітлюючи питання, не зачеплене до того часу в марксистській літературі.

II. БОРОТЬБА М. М. ПОКРОВСЬКОГО ПРОТИ ВІЗАНТОЛОГІЧНИХ ВПЛИВІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Візантологічні традиції в російській історіографії були надзвичайно міцні. Старі й нові російські історики виводили з Візантії не тільки православну віру, а й інші частки славнозвісної формули „православність, самодержавство, народність“.

Багато істориків були тієї думки, що державний устрій стародавньої Росії точно копіював риси візантійської державности. Соціяльні стосунки кріпацтва відтворювали аграрні порядки в Візантії, навіть за схемою найталановитіших російських візантологів Василевського та Успенського. І якщо вірити таким історикам, то від славнозвісної російської самобутности тільки те й лишалося, що тут було гордовите наслідування візантійських зразків. Щоправда, багато істориків слов'янофільського табору запроваджували корективи в цю теорію наслідування: самих візантійців проголошували або зовсім таки слов'янами (Фальмераєр), або напівслов'янами, або ґрунтовно послов'яненими, починаючи з VIII—IX віку.

Теорію наслідування заступала, отже, так само історично-неписьменна теорія расового чинника в історії.

І тут М. М. Покровський пішов власними шляхами в дослідженні походження російської держави, російської православної, російських кріпацьких стосунків. У фундаментальній праці: „Русская история с древнейших времен“, а також і в популярних нарисах під такою самою назвою, він визнав за можливе запропонувати схему історії стародавньої Київської Русі, не висуваючи на перше місце активного впливу Візантії на цю історію. Щоправда, вплив заморських сусідів на економічний та соціяльний розвиток Київської Русі не заперечується зовсім і не замовчується. Але йому відводиться суворо визначене місце.

З суворо-науковою окресленістю його заведено в досить тісні, виразні й гостро обмежені рамки.

Хрещення Русі Покровський цілком правдиво змальовує, як дипломатичний хід торгового капіталу Візантії хід безперечно, проведений спритно: „Принятие Владимиром христианства в X веке было немедленно истолковано в Константинополе, как подчинение Руси Восточной Империи... Киевский князь получил определенное место в византийской придворной иерархии, став стольником императора, и последний в глазах не только своих подданных, но и западных европейцев сделался сюзереном Руси“¹⁾.

Будуючи без Візантії схему стародавньої російської історії, М. М. Покровський віддає проте належне й Візантії. „Читатель, вероятно, уже заметил, — пише він на с. 120 цитованої вгорі праці, — отсутствие в нашей схеме одного фактора, от которого однако ж древний город был, как мы уже говорили, в тесной зависимости, с которым он был связан теснее, нежели с окружающей этот город сельской Русью. Этим фактором являлся заграничный рынок — потребитель живого и мертвого товара русского купца“. І ось тут почесне місце відводиться й візантійській торгівлі.

„Шла борьба за восточные рынки, — пише він далі з цього приводу (с. 120). — В первую половину средних веков они были всецело в руках арабов и византийцев, и только через их посредство северо-европейские варяги имели к нам доступ. В эту именно пору Днепр и Волхов сделались едва ли не самой оживленной торговой дорогой Европы; Россия и Швеция наводнились восточными товарами“ і т. д. Вплив візантійської торгівлі на підсилення військово-февдальної експлуатації стародавньої Русі та України від великих і малих князів Покровський перший ставить на правдиву, марксистську, науково-обґрунтовану площину.

Можна сказати, що М. М. Покровський поставив це питання з голови на ноги, відрізавши всі шляхи для дальшого розвитку антинаукових теорій наслідування або містичних расових передвизначень.

III. ПОКРОВСЬКИЙ У БОРОТЬБІ ПРОТИ АПОЛОГЕТІВ РОСІЙСЬКОГО САМОДЕРЖАВСТВА-

За апологетів російського самодержавства були не тільки квасні патріоти з табору слов'янофілів старої формації. Були „тонкі“ філософи, що одягали самодурство російського царя у ніжні тканини містично призначеної йому функції захищати культурний Захід проти грубого, хижачького Сходу. У класичній формі ми знаходимо формулювання таких теорій у працях Чічерина, Аксакова, Хомякова тощо. Гнітові російського царату тут виразно дається вище виправдання. Самодержавство виникло, за цією теорією, з природної потреби притягти до відбування державної служби всі класи люду. Самодержавство не тільки являло собою організацію позаклясову. Воно стояло над класами й однаково охороняло всі класи від навали орда степових кочовиків чи то в передтатарську добу чи й після татар, що рвалися на російську рівнину із-за вольських степів.

Найповніше висловив подібну концепцію автор „Истории России с древнейших времен“ С. М. Соловйов. Функції самодержавства тут ідеалізовано й піднесено до важкої, тривалої й безперервної боротьби із степовим хижакком, до трагічної „боротьби із степом“. Звідси й у Ключевського історичний процес царської Росії змальовується, як перманентний процес боротьби лісу із степом. Щоб нав'язати читачам подібну схему, треба було змалювати в своїх працях усі народи, що жили на схід від Дону та Волги, неодмінно як хижих кочовиків, диких або напівдиких, що ладні були наскочити першої-ліпшої хвилі на культурного хлібороба, забрати його майно і знищити його самого разом із його насидженою культурою.

¹⁾ М. Покровский. Русская история с древнейших времен, том I, с. 188.

Звідси й повелось малювати в таких фарбах печенігів, половців, а надто татар, що вони нібито м'ясо їли неодмінно сире, пом'яте під кульбаками, пили вино неодмінно з черепів скальпованих ворогів тощо. Клясову роль них казок, що лили воду на млин російського самодержавства, дуже добре зрозумів і оцінив М. М. Покровський. Ось чому він пішов рішуче в наступ проти цього шкідливого історичного міту, проти фантастичної „теорії оборони“. Покровський виступив з теорією, що з'ясувала самий ґрунт, на якому склалися такі легенди. Ці легенди створилися, на його думку, через оті війни з турками, що їх самодержавство провадило у другій половині XIX віку¹⁾. ґрунтуючись на даних найновішої російської археології (розкопи проф. Баллода в столиці Золотої Орди — колишньому Сараї), що відкрила штучне зрошення у царстві татарського хана, центральне опалення, наявність монет і складних пам'яток архітектури, М. М. Покровський приходив до цілковитого заперечення так званої „боротьби лісу й степу“ в російській історії, бо степовики волзьких Помпей — були неочовий нарід, а нарід досить розвиненої торгівлі. Про торговий характер хозарської держави говорити не доводиться: це не збуджує заперечень ні від кого. Але й оповідання про хижацькі наскоки половців, печенігів тощо великою мірою перебільшено й прикрашено у біллинах та історичних піснях. „Опустошення, производившиеся их набегами, были конечно велики, но нужно иметь в виду, что по существу дело здесь ничем не отличалось от княжеских усобиц. И половцы, как князья, ходили в чужую землю, за полоном. Если прибавить, что и в самих усобицах половцы принимали очень живое участие, охотно нанимаясь на службу к князьям, что эти последние несколько не стеснялись жениться на половчанках, так что, в конце концов, и не разобратъ было, чья кровь течет в жилах какого-нибудь Изяславича, — то представляют себе половцев в виде некоей чуждой и темной „азиатской силы“, тяжелой тучей висевшей над представительницей „европейской цивилизации“, Киевской Русью, у нас не будет ни малейшего основания“²⁾.

Але так само мало правди й у повіданнях народньої пісенної творчості про спустошення, що їх нібито вчиняли хозари, алани, печеніги тощо. І історики, що поїняли віри цим повідомленням, без критики, керувалися клясовими інтересами буржуазії та поміщиків. Отож і на татарщину власне наклепали в угоду цим самим клясовим інтересам буржуазні історики Росії. „Татарщина шла не только по линии разложения старой Руси, а и по линии сложения Руси новой — удельно-московской... Но татары и тут, как в деле самого завоевания, пахали глубже. Во-первых, они, не довольствуясь прежними способами сбора — отчасти по аппетиту берущего, отчасти по силе сопротивления дающего — организовали правильную систему раскладки, которая на много веков пережила самих татар... Но татары внесли в древне-русские финансы не только технические усовершенствования: они, поскольку это доступно действующей извне силе, внесли глубокие изменения и в социальные отношения, опять таки в том направлении, в каком эти последние начали уже развиваться раньше, под влиянием туземных условий“... „Поддерживая князей и их бояр в борьбе с „меньшими“ людьми, Орда создает, в конце-концов, московское самодержавие, которое упразднит за ненадобностью и самое Орду“ (там таки, с. 119).

IV. М. М. ПОКРОВСЬКИЙ ВИКРИВАВ ІДЕОЛОГІЮ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ У СХІДНІЙ ПОЛІТИЦІ

Чимало праць присвятив Покровський висвітленню зовнішньої політики російського самодержавства. Східній політиці царату тут відведено уваги

¹⁾ М. Покровский. Марксизм и особенности исторического развития России, с. 75.

²⁾ М. Покровский. Русская история, т. I, изд V, с. 114—115.

цілком досить. Ще перед революцією у „Книге для чтения по истории нового времени“ ми знаходимо окремі статті Покровського на цю тему. Ось, наприклад, стаття „Восточный вопрос“ (1854—1878) у томі V зазначеного видання. Говорячи про Севастопільську війну, М. Покровський заявляє: „Когда начинали войну, о проливах не говорили ни слова. Когда пришлось ее кончать, говорили только о них и по связи с ним о Черном море“ (с. 477).

Ось у чому полягає основа поглядів Покровського щодо зовнішньої політики царату. З такою прямовитістю, безперечно, не висловлювався в цьому питанні ні разу жадний історик Росії. Разом із тим з цілком зрозумілих причин найповніше, найвиразніше спромігся Покровський зформулювати свої погляди тільки в працях, що побачили світ після Жовтневої революції. Таких праць вийшло декілька, і в них Покровський ставить питання зовнішньої політики по-революційному, по-ленінському. „Выдвигая перед партией и пролетариатом, — говорил він, — ряд международных проблем, Ленин мастерски вскрывал классовое содержание внешней политики, учил „переводить национальное в социальное“.

Справа в тому, що ідеологи царського імперіялізму всяк намагалися засобами історичної науки, цієї „політики сучасности, оберненої в минуле“ (вислів небіжчика М. М. Покровського), — виправдати всі імперіялістичні прагнення самодержавства. Для того, крім відомої теорії захисту від степових кочовиків, вигадано ще кілька таких самих теорій. Кадети з махровими чорносотенцями змагалися, хто вигадася найдотепнішу теорію, щоб виправдати колоніальну політику імперіялістичної Росії. Ключевський, Корнілов, Мілюков навипередки висувають думки, що на Росії лежить моральний обов'язок заступитися за своїх одновірців — греків, болгар та сербів — і добитися, щоб їхні гнобителі турки були вигнані з Європи. Федір Успенський прямо заявляє, що Росія є наступниця Візантійської імперії і мусить — чи хоче вона цього, чи ні — посісти балканські володіння в Туреччині, оволодіти протоками та Константинополем передусім. А втім, рекорд у цих мудруваннях без сумніву побив проф. Кримський (тепер академік Всеукраїнської Академії Наук), що розвинув теорію, ніби історична місія царської Росії — нести освіту в маси некультурних турків, та зробив звідси дотепний висновок про неминучість і добротворчість для самої Туреччини найскорішої її політичної смерті¹⁾.

У цьому суглобусному хорі панславистських, містично релігійних ідеологів російського імперіялізму голос М. М. Покровського перед Жовтневою революцією лунав досить таки самотньо. „Стрижень схеми зовнішньо-політичної історії для М. М. Покровського, — говорить в одній спеціальній статті з приводу його 60-ліття, нещодавно оце відсвяткованого, — це прагнення торгового, а згодом і промислового капіталізму заволодіти торговими шляхами, ринками збуту та сировини. Ця концепція перекидала геть традиційні побудови буржуазної історіографії“²⁾.

Якщо взяти зокрема близькосхідну політику російського царату, то вона характеризується зазіханням на Босфор та Дарданелли. „Главный вопрос, — говорить Покровський, — около которого вертится вся история русско-турецких войн со времени Екатерины II, — вопрос о Константинополе и проливах“³⁾. Тут лежить шлях, що ним російський торговий капітал здавна намагався експортувати російський хліб, льон, коноплі. У міру зростання російської промисловости сюди ж таки лине експорт заліза, московського ситцю для балканського, малоазійського і почасти перського ринків. Ось чому близькосхідна проблема має, за теорією Покровського, таку притяжну силу для промислової буржуазії та для російського імперіялізму.

¹⁾ А. Кримський. Мусульманство і його будучність, Львів 1904, с. 284—285.

²⁾ „Историк-марксист“, том IX (стаття Н. Рубінштейна, „М. Н. Покровский — историк внешней политики“), с. 60.

³⁾ М. Н. Покровский. „Внешняя политика“, книгоиздат. „Денница“, 1919 с. 52.

Але М. М. Покровський, як справжній марксист, у своїй історичній схемі не відриває політики зовнішньої від політики внутрішньої, від боротьби класів у середині російського суспільства доби промислового капіталізму. „Развивающаяся промышленность, — пише він, — предполагает рынок: но внутренний рынок был скован сначала прямо крепостными, позже полукрепостными социальными отношениями. Изменение этих отношений было одновременно в интересах народного хозяйства в его целом и народной массы, но не в интересах господствующего класса, крупного землевладения... „Невозможность“ расширить внутренний рынок заставляла искать внешних: при чем расширение, естественно, шло в направлении стран, одновременно щедро наделенных природой и менее культурных, чем Россия“.

Водночас в особі М. М. Покровського ми маємо доброго знавця історичного розвитку східних республік нашого Союзу. Щоб виправдати політику російського царя, що поширював свої володіння коштом східних окраїн імперії, захопивши дрібні держави Закавказзя та Середньої Азії, довелося офіційній російській історіографії створити особливу теорію. Звичайно, це захоплення змальовували, як стратегічне зміцнення кордонів імперії, знову ж таки з метою оборони. Конквістадорські наскоки російських генералів Барятинського, Скобелева та інших на Грузію, Вірменію, Хіву, Бухару змальовували, як конче потрібні заходи самооборони для Росії.

І тут Покровський з суто марксистською одвертістю кваліфікує ці військові заходи, як найбезсоромніший колоніальний грабунок малих народів. „Что Сибирь, Средняя Азия и Кавказ суть колонии, — пише М. М. Покровський, — этого у нас многие не понимали просто потому, что учебники географии под колониями разумели „заморские“ владения, а все перечисленные страны имели с основным ядром Российской империи, с тем, что называлось тогда „Европейской Россией“, непрерывную сухопутную связь“.

У книжці „Дипломатия и войны царской России“ ми знаходимо спеціальний розділ про завоювання Кавказу з цілим рядом талановитих нарисів: „Россия, Турция и Персия в Закавказьи“, „Горцы и мюридизм“, „Кавказская война“, де описується історичний розвиток окремих народів Кавказу. Чудово знаючи справу, автор змальовує феодалний лад черкеських аулів і патріархально-родову організацію чеченців, по-марксистському обгрунтовуючи військово-фінансову систему імамату та політику Шаміля. Тут ми знаходимо марксистське пояснення того, як проходило повстання у Дагестані та на всьому східному Кавказі. Тут чудово викриваються соціальні основи, що неминуче повинні були призвести до поразки хазавату.

Завоюванню Середньої Азії від російського імперіалізму автор приділяє кілька праць. В Енциклопедичному словнику Граната цьому питанню присвячено спеціальну статтю під словом „Средняя Азия“, в томі ХІІ. У книжці „Дипломатия и войны царской России“ ми знаходимо спеціальний нарис на ту саму тему: „В поисках внешнего рынка. Средняя Азия“ (с. 320 — 365). Тут дано марксистську аналізу тих сил, що штовхали російський імперіалізм на середньо-азійські завоювання. Самі завоювання змальовано як ряд розбишацьких наскоків на культурну людність Середньої Азії, як розорення селянства і змову завойовників із тубільною верхівкою землевласників-кочовладців, з керівними колами феодалних експлуататорів. Покровський розвінчує продажних ідеалізаторів російської конквісти й виставляє її в справжньому світлі, як серію грабіжницьких нападів звичайного типу доби первісного нагромадження.

Довелось М. М. Покровському також дати відсіч Л. Троцькому, що став на шлях оборони царизму в дусі Мілюкова — Соловйова. І залізною аргументацією історичними фактами в світлі марксизму-ленінізму М. Покровський в ряді творів розбив „теорійку“ Троцького про оборонний характер зовнішньої політики царату і тим викрив суто імперіалістичну природу російських воєн ХІХ — ХХ віку.

ПОГЛЯДИ АКАД. М. М. ПОКРОВСЬКОГО НА ІСТОРІЮ ДОКЛЯСОВОГО СУСПІЛЬСТВА У СХІДНІХ СЛОВ'ЯН

Відомо, що історія доклясового суспільства у східних слов'ян довгий час і досі лишається найменш розробленою ділянкою історичного процесу. І в цю галузь дослідження покійний історик, користуючись методом діалектичного матеріалізму, вніс ту певність і ясність, що становлять вихідні пункти для дальшого розроблення в наміченому напрямі історії доклясового суспільства.

Яку позицію зайняв М. М. Покровський у тій боротьбі, що точилася навколо питання про характер суспільного ладу і про культурний рівень східного слов'янства перед організацією держави, перед клясовою диференціацією суспільства?

Ще у XVIII ст. Щербатов і Шлецер слов'ян навіть X ст. вважали за наслідок кочовий, порівнювали їх з американськими червоношкурими і, напр., торговий договір з греками Шлецерові здавався наївним підробленням.

Навпаки, Болтін підносило ролю міського життя, промислів, торгівлі, вказував на зв'язки з сусідніми народами, на існування письма, законів. А відомий економіст початку XIX ст. Шторх вважав торгівлю часів Рюрика за русійну силу, що призвела до утворення самої руської держави.

У наступному поколінні суперечку на цю саму тему провадили слов'янофіли і західники. Беляєв підкреслював у слов'ян хліборобську працю й осілість. Соловйов, навпаки, продовжував традицію Щербатова і Шлецера і з явним співчуттям приймав характеристику літописця про дикунство східнослов'янських племен, крім полян, хоч звичайно не доходив до признання їх кочовиками і до порівняння з американськими червоношкурими.

В українській буржуазній історіографії акад. М. С. Грушевський тримався поглядів про високий рівень соціального і культурного розвитку українських племен. У І т. „Історії України-Руси“ він висловлював думку, що хліборобство, як доказ високої культури, було споконвічною працею їх, що родовий лад розкладався уже з IV в. і що нова родинна організація патріархального типу вже тоді була характерною для суспільного устрою українських племен, замість родової організації. У І т. „Історії української літератури“ акад. Грушевський ще поглибив цю характеристику, вважаючи, що родовий лад був пережитком уже для праслов'янської доби, що слов'яни належать до незвичайно здібної з культурного погляду індоєвропейської групи народів.

М. М. Покровський, вважаючи, що джерела історичні дають дані для того й того погляду, щоб розв'язати це питання, звертається до інших аргументів, ніж ті, якими досі орудували дослідники.

На підставі лінгвістичних даних він установлює той факт, що слов'яни були лісним народом, жили в лісах, мали розвинене бджільництво, робили житла з дерева, не знаючи кам'яних будов. Щоб обґрунтувати свій погляд, акад. Покровський наводить дані і з історичних джерел — характеристику цієї території і праці людності на ній, яку подає Геродот про гелонів і будинів, що мали дерев'яні будівлі. Будини жили з різних промислів, гелони знали вже

і хліборобство. Цим підтверджує автор характер праці місцевої людности в ті часи, не зв'язуючи її генетично з слов'янами.

Лінгвістика дає акад. Покровському докази і про розвиток хліборобства в слов'ян у найдавнішу епоху, але хліборобства, зв'язаного не з скотарством, а хліборобства мотижного, бо лінгвістичні дані, разом з археологічними, доводять, що слов'яни не користувалися з металічного знаряддя, а переважно з камінного та дерев'яного.

Виходить ніби внутрішня суперечність: розвиток хліборобства, що становив, на думку автора, головну працю слов'янської людности, а разом із тим епоха кам'яного знаряддя, нешироке вживання заліза.

Щоб розв'язати це суперечне питання, М. М. Покровський притягує етнографічні дані. Новіші спостереження над первісними народами довели, що давня схема розвитку господарства від ловецтва через скотарство до хліборобства не відповідає дійсності, що першим етапом було збирацьке господарство.

М. М. Покровський звертає увагу на мотижне хліборобство, що ведеться людськими руками, і вважає його за перший систематичний спосіб здобувати харч; ловецтво напочатку є тільки допоміжна праця при мотижному хліборобстві і, як і рибальство, розвинулося в деяких районах в основну працю, відсунувши хліборобство на становище підрядної допоміжної праці. Заперечуючи погляд, що скотарство розвинулося з ловецтва, покійний учений пристає на думку Е. Гана, який одомашнення тварин зв'язує з хліборобством і вважає, що бик спочатку був не м'ясною, а робочою худобою.

Використовуючи етнографічні дані і висновки науки в цьому напрямі, щоб розв'язати суперечні питання в історії східнього слов'янства перед організацією держави, для чого не вистачало самих тільки археологічних і лінгвістичних фактів, покійний учений безперечно зробив чималу послугу історичній науці і показав, в якому напрямі треба працювати далшим дослідникам, що розробляють питання первісної історії.

Такого комбінування найрізноманітніших фактів, даних різними дисциплінами, щоб розв'язати темні питання економіки східнього слов'янства, ми не знаходимо в інших дослідників. Навіть такий вчений, як акад. Грушевський, що сам багато працював у ділянці етнографії, в I т. „Історії України-Руси“ обмежився самими археологічними і лінгвістичними даними, а в I т. „Історії укр. літератури“ використав саму усну словесність на те, щоб розв'язати питання надбудови — світогляду, релігії і тільки почасти соціального ладу, обминувши економічні проблеми. У I т. „Історії України“ видання Вуамлін'у так само бачимо тільки археологічний і лінгвістичний матеріал.

З історичних джерел М. Покровський поклав в основу свідчення арабського географа X в. Ібн-Даста.

Господарство характеризується в них так: розвиток свинарства, бджільництва, скотарство розвинено мало; з хліборобських культур просо. Про ловецтво він не згадує. М. Покровський поясняє це незначним розвитком його; поряд таких основних галузів, як бортництво, свинарство і кочове просяне хліборобство, воно не привертало до себе уваги. Автор кидає при цьому інтересний здогад, що його варто поглибити й перевірити на фактичному матеріалі — чи не був пізніший розвиток ловецтва і його серйозне економічне значення у східніх слов'ян зв'язаний із східньою торгівлею?

Таку характеристику господарства на основі археологічних, лінгвістичних, етнографічних і історичних даних зробив акад. Покровський.

У зв'язку з цими способами здобувати живлення розв'язує акад. Покровський питання про суспільну організацію, виходячи в характеристиці її з пояснення даних у літопису відомостей про роди і життя родами пізнішими історичними фактами про північно-російське печище й українське дворище.

Він відрізняє колективізм у дворищі й печищі від колективізму Російської сільської громади („общини“), вважаючи колективізм такої „общини“

за юридично-фінансовий. Навпаки, в колективному землеволодінні дворищ і печищ він вбачає залишки справжнього первісного комунізму. Дворище спільним реманентом спільно обробляло землю, і всі робітники дворища спільно користалися продуктами господарства. Хоч найбільше зв'язувалося дворище хліборобством, але крім хліборобства були й інші галузі господарства, різні промисли — бортні, звірині, рибні, пташині, бо в документах дворище завжди фігурує „с полями сеножатями и з леси и боры и з деревом бортным, з реками и озера, и з гати и з езы, и з ловы рыбными и пташими“...

Ні рибні, ні пташині лови, ні ловецтво не потребували в цю пізню епоху комунізму, — його потребувало саме хліборобство, бо для дворища найважча справа була викорчувати ділянки лісу під ниви, що їх обробляли тепер уже невилуватим суком, а сохою, і не тільки людськими руками, а й за допомогою худоби. Первісні оселі дворища й жили разом: величезні двоповерхові хати і тепер трапляються в Олонецькій та Архангельській губернях.

На мотижне хліборобство в історичних пам'ятках лишилися тільки слабенькі натяки; головніші серед них — це вказівки на досить самостійне становище жінки у слов'ян супроти її становища у германців.

З таких натяків М. М. Покровський відзначає два: самостійне становище жінки на суді (жінка іноді могла бути за учасника судового поединку) і широкий обсяг майнових прав жінки, що могла розпорядитися своєю частиною без згоди чоловіка. Автор звертає також увагу на те, що „Руська Правда“ в числі можливих месників за кров на одному з перших місць називає „сина сестри“ убитого, тобто бере на увагу споріднення і жіночою лінією, не тільки батьківською. Це, на думку М. Покровського, є пережитки матріархату, бо в історичну епоху була вже патріархальна родина.

Самостійне становище жінки, майнове і правове, автор і зв'язує з економічним життям первісних слов'ян, оскільки мотижне хліборобство завжди провадять жінки. Автор, посилаючись на приклади з Америки, звертає увагу, що в народів, де переважає хліборобство, знаходимо материнське право або сліди його, а тим часом у скотарів і ловців цих слідів нема.

Проте на початок історичного періоду патріархальна родина вже взяла гору разом з хліборобством новішого типу, що зумовлене було розвитком скотарства. За типом патріархальної родини побудовано вже і дворище та печище, як і „задруга“ південних слов'ян.

Але кровне споріднення тут зовсім не обов'язкове, бо, наприклад, печище складалося дуже часто з людей сторонніх, що єдналися умовою „складства“ на певний реченець, років на 10.

У ці роки в них усе спільне; рухоме і нерухоме майно, реманент, худоба всі прибутки й видатки. Коли ж мине термін, то або складають нову умову, або ділять спільне майно на рівні частини і розходяться. Так само і в південно-слов'янську „велику кучу“ приймають чужих людей.

Із спільного господарського інтересу виводить акад. Покровський і первісну суспільну організацію. Насамперед господарча організація родини потребувала військової організації, щоб оборонити себе і своє майно від сусідніх родів, бо між родами точилися постійні війни, суперечки, що їх літописець, говорячи про слов'ян перед організацією держави, характеризує так: „и не бѣ в них правды и вста род на род, и быша усобицы в них, и воевати сами на ся почаша“. Ці міжродові приватні війни провадилися ще за Володимира і за Ярослава. Тільки за Ярослава дозволялася вже війна лиш оборонна, а за його батька ніяких обмежень у цьому, як того добивалося духівництво, не можна було зробити, і Володимир, порадившись із „старцями“ та єпископами, лишив усе „по устроенью отню и дедню“.

„Рід“ не тільки разом одбивався — разом ходив він і в дальші воєнні походи. Святослав, перемігши греків, брав данину і на убитих, заявляючи, що

це візьме рід їх. Це дуже інтересна вказівка на участь родів у військових походах¹⁾.

У зв'язку з господарською і військовою організацією розглядає акад. Покровський і організацію культу. Голова патріархальної родини, поєднуючи в своїх руках керівництво всім господарством, тримаючи військову дисципліну, додавав собі авторитету ще як жрець родинного культу, як посередник між родом і богами, духами.

З батьківської влади виводить акад. Покровський і давніший тип державної влади, або таким способом, що природно розросталася родина й утворювалося плем'я з спільною владою, з спільною військовою і релігійною організацією, або одна велика родина підбивала собі іншу і накладала на неї данину, і тоді влада батька переможного племені поширювалася і на підбите плем'я.

Ці обидві форми розростання патріархальної влади і відзначає у давній Русі акад. Покровський — кожне плем'я мало своїх князів.

Утворення держави автор зв'язує з завоюванням новгородських слов'ян варягами, що покладали данину на переможені племена.

Така, в коротких рисах, схема поглядів акад. М. М. Покровського на історію доклясового суспільства у східних слов'ян, дана в його курсі „Русской Истории“. Його стислі, короткі характеристики, одночасно точні й яскраві, свідчать, що він незвичайно майстерно володів методом діалектичного матеріалізму. Головна його заслуга полягає в тому, що в основу вивчення східнослов'янського життя поклав він дослідження способу продукції, властивого первісній громаді, і з нього виводив суспільний устрій і явища надбудови. З цим зв'язано і те, що акад. Покровський використав дані всіх тих дисциплін, що мають своїм об'єктом первісне суспільство. Це дало йому змогу намітити правдиві шляхи у розв'язанні тих питань, що з ними не могла впоратися попередня історична наука, дворянська і буржуазна.

¹⁾ Подібне говорить і Енгельс про германські дружини. Див. Развитие социализма от утопии к науке. З додатком — Марка Соцэкиза, 1931, с. 77.

ЧЕРГОВІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧАННЯ Г. БАБЕФА Й БАБУВІЗМУ

„Историческое значение Бабефа, — писал Е. Тарле, — заключается вовсе не в историческом новаторстве, как хотят думать некоторые его биографы, а только в исключительно политической роли, которую ему пришлось сыграть; он сделался представителем протеста против окончания революции“¹⁾.

Не важко розкрити клясове коріння і реакційний сенс цієї антимарксистської реакційної характеристики Бабефа, поданої від Е. Тарле, цього буржуазного контрреволюційного історика, що тісно зв'язав своє ім'я з інтервенціоністсько-реставраторською діяльністю шкідницької „Промпартії“. Маркста, Енгельса у „Комуністичному маніфесті“, згадуючи про літературу, „що в усіх великих революціях нового часу висловлювала вимоги пролетаріату“, на першому місці поставили твори Гракха Бабефа. Тим часом Тарле супроти цього висуває діаметрально-протилежне твердження, ніби Бабеф не є історичний новатор, не є попередник тієї комуністичної ідеї, що за її носія є пролетаріат.

І цілком слушно зауважив Г. Зайдель у статті „Вредительство на историческом фронте“ з приводу викладеної концепції Е. Тарле: „Революционный коммунист Бабеф превращается под искусной рукой нашего историка в обыкновенного буржуазного радикала“²⁾.

Сенс розвідки Е. Тарле про Бабефа, як і інших його праць, полягає в тому, щоб довести, що „как самостоятельный класс, со своей, только ему свойственной идеологией, рабочий класс не имеет собственной истории“³⁾.

Надзвичайно цікаво, що відомий історик французької революції Альбер Матьез (він був навіть один час членом французької компартії, був у складі Комітету розумового зближення між Францією та Радянським Союзом і вважав себе за „марксиста й друга Радянської Росії“), реабілітуючи Робесп'єра, щодо Бабефа приєднується не до тверджень, викладених у „Комуністичному маніфесті“, а до протилежних антимарксистських тверджень Тарле.

Акад. Н. Лукін, розкриваючи дрібнобуржуазну природу Матьезових поглядів на яacobинську диктатуру⁴⁾, нещодавно писав: „Уже в статье о Бабефе, напечатанных в 1929 году, Матьез решительно разошелся с Марксом в оценке Бабефа, у которого, по мнению Матьеза, вся социальная программа Бабефа может быть выведена из вантозовских законов“.

Якщо Фр. Енгельс дав високу оцінку Бабефовій справі, сказавши про Змову рівних: „Змова Бабефова, в ім'я рівности, зробила заключні висновки

¹⁾ Е. В. Тарле. Очерки и характеристики и истории европейского общественного движения. СПб, 1903, 1, „Дело Бабефа“, с. 194.

²⁾ Г. Зайдель. Вредительство на фронте исторической науки. Тарле и его школа. „Проблемы марксизма“, 1931, кн. III, с. 89.

³⁾ Там само.

⁴⁾ „Оставаясь на мелкобуржуазной точке зрения, Матьез никогда не мог понять, что мелкая буржуазия, политическим представителем которой был „Неподкупный“, уже в силу своей классовой сущности была неспособна разрешить те грандиозные социальные проблемы, которые стали перед революцией, как только она исчерпала свое буржуазное содержание. Отсюда — переоценка Матьезом так наз. „вантозовских“ законов, которые, по его мнению, означали приступ к „социальной революции“. Менее всего можно было считать Матьеза марксистом по его подходу к вопросу о диктатуре, под которой он всегда разумел лишь парламентскую, а не революционную диктатуру“. Н. Лукин. Новая эволюция А. Матьеза. „Историк-марксист“, т. 21, 1931, с. 38

з ідеї демократії року 1793⁴, то Матъез висловлює протилежні твердження. Він не тільки докладає всіх сил, щоб довести, ніби між ватажками термідоріанського контрреволюційного перевороту та Бабефом було цілковите співробітництво, а й намагається взагалі запламувати й дискредитувати Бабефа. „Раньше, чем он стал возбуждать предместья против золотой молодежи, — пише А. Матъез про Бабефа, — Бабеф был одним из первых руководителей этой молодежи“¹). „Термидорианцы давали деньги Бабефу“²).

„Принциповості“ „Непідкупного“ протиставлено „безпринципну дезорієнтованість“ Бабефову. IV розділ своєї книги „Термидорианская реакция“ А. Матъез назвав: „Бабеф, Талльєн, Фрерон и его молодежь“. Апологет Робесп'єра і якобінської дрібнобуржуазної диктатури, він цілком послідовно з свого класового погляду заперечує ті остаточні висновки, що їх у Змові рівних зробив Бабеф з ідеї демократії р. 1793.

Переходячи до характеристики Бабефа, як її дано останніми роками в нашій радянській історичній літературі, ми повинні зазначити, що концепція Бабефова зазнала не аніяких змін.

А. Пригожин визначив Бабефа, як лівого якобінця. Цілий розділ своєї книги він назвав: „На левом фланге якобинцев“ („Гракх Бабеф“, М., 1925, с. 60 — 80).

П. Щоголев, супроти Пригожина, висловив протилежне твердження, визначивши Бабефа, як антиякобінця. Навіть більше: як банального антиякобінця. Він пише: „Если мы попытаемся определить сущность политической эволюции Бабефа за зиму 1794—1795, то окажется, что Бабеф начинал с довольно банального антиякобинства“ (Заговор Бабефа, Ленинград, 1927, с. 91). „Во всем этом нет еще никакого коммунизма. Начатки понимания классовой подоплеку революционной борьбы сочетаются с отставанием формальной демократии и основ экономической политики якобинцев (максимум“ (З. Б., 92). „Самому Бабефу еще только предстоит проделать путь от формальной демократии к революционной диктатуре, от максимума к коммунизму, от „Трибуны народа“ к „Заговору равных“ (92).

Підо впливом марксистської критики Щоголев у своїй новій книзі „После термидора“ (Л., 1930) відмовляється визначати Бабефа як банального антиякобінця, визнаючи це визначення „недостаточно или, вернее, слишком широким“ (с. 38). У цій своїй новій книзі Щоголев підкреслив моменти, „выделявшие публицистику Бабефа из общей массы право-термидорианских брошюр и газет“ (с. 38).

Щоголев висуває тезу про „ліву опозицію“, „возглавленную электоральным клубом, как о совершенно новом политическом образовании“ (90), де поруч епігонів ебертистів і „несамовитих“, знаходить собі місце й Бабеф, що його, слід сказати, Щоголев у даному випадку зовсім не відокремлює від епігонів Ебера й Жака Ру.

Я. Захер спочатку в статті „Жан Варле в эпоху термидорианской реакции“ („Под знаменем марксизма“, 1928, VI, 157—171), а далі і в книзі „Бешенные“ (Л., 1930), де цей розділ передруковано (с. 141—153), висловлює твердження, ніби „Бабеф был в этой период никем иным, как типичным бешеным“ (с. 166, прим.). „Само собой разумеется, — додає Я. Захер, — что это еще вовсе не значит, что Бабеф пришел к своим взглядам осенью 1794 г., идя по тому же пути, что и остальные „бешенные“. Напротив того, в генезисе своих взглядов Бабеф был совершенно самостоятелен“ (166).

Відрізняючи Бабефа в генезі, Я. Захер проте поєднує Бабефа й „несамовитих“ для доби кінця 1794 р: „Мы, — пише він, — можем установить абсо-

¹) А. Матъез, Термидорианская реакция. Предисловие Ц. Фридлянда. Гос. соц.-эк. изд. М. 1931, с. 72.

²) Там само, с. 67.

лютноє єдинство (!) точки зрення Варле и Бабефа этого периода“ (с. 165, прим.). „Вся пропаганда Бабефа выросла из движения „бешенных“¹⁾.

Як бачимо, Бабеф є: то лівий якобінець, — назва, що нею визначали звичайно Бію-Варенна абож Кольо д'Ербуа (А. Пригожин) — то банальний анти-якобінець (Щоголев), то правий термідорієць на кшталт Фрерона (Матъез), то „несамовитий“ (Я. Захер), то представник „лівої опозиції, що купчилася навколо Виборчого клубу (електоральців“ (Щоголев).

Акад. Волгін у своїй статті „Идейное наследие бабувизма“ пише: „Сам Бабеф пришел к коммунизму не сразу. Накануне революции он был только эгалитаристом с некоторой платонической симпатией к коммунизму. Позицию крайне левого эгалитариста занимал он и в первые годы революции. Его идеал был в это время близок к уравнительному идеалу Госселена, к „аграрному закону“, как выражались в эту эпоху. Но к изучаемому нами периоду он успел изжить эгалитаризм и выступает как последовательный коммунист, целиком опирающийся на дореволюционные коммунистические теории и открыто это признающий“ (Очерки по истории социализма, 1926, вып. 3, с. 198).

Коли ж саме Бабеф „изживает эгалитаризм“?

Тут маємо цілковитий різнобіл!

Кажучи, приміром, про погляди Бабефові, висловлені в ч. 35 „Нар. Триб.“ (кінець 1795 р.), Щоголев з приводу викладеної там зрівняльної теорії пише: „Пожалуй именно в этой концепции Бабефа, лишенной всякого представления о творческом размахе освобождения производительных сил коммунистического общества, сказываются скорее всего эгалитарные, мелкобуржуазные тенденции бабувизма“ (Заговор Бабефа, 1927, с. 130).

Тим часом з приводу „Відповіді М. В.“ (29 жерміналя р. 1796) Щоголев пише: „Ответ на письмо, подписанное М. В.“ „крайне любопытен тем основанием, какое дает в нем Бабеф лозунгу общего труда и общего потребления. Его главные аргументы таковы: 1) общий труд увеличит богатство общества...; 2) равномерное распределение труда освободит от невыносимого бремени тех, кого мы обрекли исключительно на истощение своих сил“ (с. 183) — і далі: „Ответ М. В. — это крупнейший шаг на пути конкретизации коммунистического идеала Бабефа. У Бабефа народилось очень отчетливое представление о том гигантском росте производительных сил, который последует после установления коммунизма. Его оптимистический взгляд на коммунизм, как на новую высшую ступень человеческой культуры, решительно не мог примириться с чисто руссоистской готовностью Маршала пожертвовать „искусством“ во имя равенства. Для Бабефа не существовало больше этого противопоставления равенства, коммунизма и культуры, которое, очевидно, продолжало занимать Сильвена Маршала... Характерно также, что сохранение и развитие наук и искусств у Бабефа поставлено в связь с ростом производительных сил общества“ (с. 184—185).

Виходить, що протягом якихось 3—4 міс. Бабеф цілком змінив погляд на вагу визволення продукційних сил в умовах комуністичного суспільства.

Наприкінці р. 1795 йому зовсім бракувало відповідного уявлення, а вже в жерміналі цей погляд тріумфує в „Відповіді М. В.“ (!). Виходить, що напередодні переходу на підпільне становище, заходжуючися коло організації повстання паризького пролетаріату, Бабеф ще не мав усталених теоретичних поглядів.

Тезу, що Бабеф взагалі не був теоретик, висунув акад. Волгін: „Бабеф и его сторонники были в весьма малой степени теоретиками“ (с. 183),

¹⁾ Щоголев („После термидора“, с. 40), переглядаючи думки, що їх висловив Захер, відзначив певні відтінки: „При несомненном совпадении исходных точек в агитация Бабефа и Варле, каждый из них приносил в свои публицистические произведения особые нюансы, особые оттенки политической мысли“.

стверджує акад. Волгін. Бабеф, за акад. Волгіном, не теоретик, а практик. Акад. Волгін висуває думку: „Если бы Бабеф был чистым теоретиком, а бабувизм школой, то ни он, ни школа не дали бы так много в области теоретической мысли, как дали в действительности“ (183).

Так, з Бабефа не був „чистий теоретик“, голова школи, схоласт, він діяв і вмів діяти разом із пролетарськими масами, з „плебейским елементом города“, — це була його величезна заслуга.

„Беспартийные“, не организованные в класс, рабочие 1789—1848 гг. были передовыми борцами французской и немецкой революции“¹⁾ — пише В. І. Ленін.

Бабеф умів обраховувати конкретні обставини, відмежувати в революції етапи.

„Для Бабефа, — зауважує Щоголев, — характерно заострение его теоретической конструкции на моментах, способных послужить мотивом для повседневной агитации, для формулировки политических лозунгов“ (с. 130).

Але, загострюючи формулювання гасел, пристосованих для поточних потреб політичного моменту й даного співвідношення класових сил на даному етапі, чи не мусів хіба Бабеф мати певні сталі судільні погляди, щоб уміти орієнтуватися в подіях, а не носитися з волі хвиль без керма і вітрил?

Чергова проблема, що її треба розв'язати, — це відокремити в Бабефі його поточні гасла, гасла, обумовлені практичними потребами агітації, і його сталі теоретичні погляди. Аджеж, як вказав Ленін, не може бути без революційної теорії й революційного руху (т. V, с. 135).

Коли відразу після контрреволюційного перевороту 9 термідора в оцінці Робесп'єра Бабеф посів одну позицію, а через рік в 34 і 38 № „Нар. Триб.“ (листопад, 1795 р.) він стверджує, викидаючи чергові гасла для боротьби з термідоріанським урядом, високу оцінку колишнього революційного уряду та Робесп'єра („контрреволюція стала дійсністю після 9 термідора, кращих друзів народу забито цього дня, а до цього дня народ був щасливий і республіка тріумфувала“), то і в першому і в другому разі треба відрізнити поточність оцінок, підказаних потребами тактики, від принципів спрямовань.

Старосельський, навівши позитивну високу оцінку революційного уряду, що її дав Бабеф у листопаді 1795 р., ногує: „Теперь всем бабувистам ясно, что революционное правительство 1793—1794 не только не было тиранией и полярной противоположностью народной власти, но, наоборот, было необходимым условием для достижения общего блага“.

Старосельський помиляється: позитивну оцінку революційного уряду в листопаді 1795 р., супроти торішніх оцінок, Бабеф дає тому, що тепер, у листопаді 1795 р., доводилося боротися не проти робесп'єристів, остаточно тепер ліквідованих, а проти термідоріанців.

Треба завсіди мати на увазі, що Бабеф уважав на зигзаги історії. Я мушу застерегти, бо може здатися, що Бабеф плентається в „хвості“ подій, варіюючи свої погляди залежно від тієї чи тієї актуальності того чи того політичного кроку (такий бо є погляд Матьєза на Бабефа). Це не правдиво. Тільки тому, що Бабеф мав сталий ґрунт сталих переконань, він і міг, різко змінюючи, орієнтуватися в подіях. Справа в тому, щоб ясно усвідомлювати справжні революційні цілі пролетаріату й уміти провадити через усі й усякі обставини, зигзаги й компроміси (Ленін, XII, 21). Питання й полягає в тому, якою мірою ясно Бабеф усвідомлював революційні цілі паризького, „плебейського елементу“.

Це важлива першочергова проблема. Справді, яким обережним треба бути, характеризуючи Бабефа за тим чи тим поточним документом, можна бачити з багатьох зіставлень, коли для даного, того чи того моменту ми маємо подвійні свідчення.

¹⁾ В. Ленін. Социальное значение сербо-болгарских побед. Соч., XVI, ст. 186.

Отож, приміром, в документах, виданих у жерміналі, у „Відповіді М. В.“, у „Викладі доктрини“, Бабефові заперечення власности, ідея суспільного блага через усупільнення благ висловлені якнайяскравіше, — тим часом з тактичних міркувань, щоб втягнути в рух також і дрібну буржуазію, „великі, маси, складені не тільки з тих, хто вже нічого не має, але ще і з усіх тих, що мають середнє майно“, Бабеф в останніх числах „Нар. Триб.“ (№ 43 з 5 фльореаля IV р.) запевняє, що вони, бабувісти, ніколи не мали на думці знищити трудову дрібну власність. „Неначе ми не казали завсіди, що хочемо знищити тільки велике майно й залишити все інше“. Вони хочуть „відживити, зміцнити дрібні крамнички й дрібні господарства“.

„Хотя, — нуте один дослідник, — ...целью восстания является уничтожение частной собственности, — и чем ближе к восстанию, тем яснее становится победа чисто коммунистического идеала над расплывчатым эгалитаризмом внутри повстанческого руководства, — однако в обращениях к массам о коммунизме, чем ближе к восстанию, тем больше предпочитают умалчивать“ (с. 292).

Отже, коли б дослідник взяв на увагу тільки 43 число „Нар. Триб.“, то він схарактеризував би Бабефа, як егалітариста, що висловлює класові прагнення дрібної буржуазії, і — бабувізм, як дрібнобуржуазний рух. Якщо про фльореалівський егалітаризм Бабефів IV року можна говорити тільки умовно, як про егалітаризм тактичний, бльоковий, то чи не виникає питання: це Бабефове егалітарне аграріанство, його апологія аграрному закону, 66 моргенів землі, розподілених між 6 мільйонами родин, — чи це є принциповий погляд Бабефа тих часів, основний принцип Бабефових тодішніх теоретичних поглядів, чи це бойове загострене гасло, що може повести за собою широкі маси селянства, „лівоблокістська тактика“, постановка питання про союз міського плебса з демократичним селянством?

В. І. Ленін пише:

„Не было ни одного буржуазно-освободительного движения в мире, не дающего примеров и образцов „левоблокистой тактики“, при чем все победоносные моменты этих движений связаны всегда с успехами этой тактики, с направлением борьбы по этому пути вопреки колебаниям и изменам либерализма. Именно „левоблокистская тактика“, именно союз городского „плебса“ (=современного пролетариата) с демократическим крестьянством придавал размах и силу английской революции XVII в., французской XVIII в. Об этом Маркс и Энгельс говорили много раз не только в 1848 г., но и гораздо позже“¹⁾.

Свої аграріанські погляди Бабеф розвинув у „Постійному кадастрі“ (р. 1789) і в листі до абата Купе (р. 1791) і заперечив їх р. 1795 в 35 ч. „Нар. Тр.“, де він писав, критикуючи основні засади зрівняльного чорного переділу: „Отже, ви обстоюєте аграрний закон?! — кричать на тисячу голосів порядні люди. Ні, більше, ніж це!.. Ми знаємо той незаперечний аргумент, що нам протиставлять. Нам правдиво зауважать, що царство аграрного закону не може протриматися більше, як один день, і що наступного дня відновиться нерівність. Трибуни Франції, наші попередники, краще розуміли справжню природу суспільного блага. Вони знали, що воно полягає в установах, спроможних захистити і підтримати фактичну рівність“.

„Фактична рівність, — додає Бабеф, — не є химера“.

Я зовсім не хочу сказати, що Бабефові погляди з самого початку не зазнали й не зазнавали зламів, рішучих зламів, — ні, саме досвід революції й досвід класової боротьби доби буржуазної антифеодальної революції перетворили раціоналістичний його початковий комунізм на комунізм революційний, пов'язаний з революційним рухом робітничих мас із передмість Парижу, але завдання дослідника — розкрити за проповіддю аграрного закону сталий

¹⁾ В. Ленин. Принципиальные вопросы избирательной кампании. Соч., т. XV³, 347.

грунт суцільного класового погляду. Інакше бо виходить якось дивно, якась непов'язаність: „кінці“ Бабефової ідеології комуністичні, а „середина“ ліво-дрібнобуржуазно-егалітарна?

У чому полягає вага Бабефа і бабувізму з погляду К. Маркса?

„Наиболее последовательные республиканцы, в Англии левеллеры, во Франции Бабеф, Буонаротти и т. д., первые подняли эти „социальные вопросы“. „Заговор Бабефа“, описанный его другом и товарищем по партии Буонаротти, показывает, как эти республиканцы из „движения“ почерпнули то убеждение, что, с устранением социального вопроса, в монархии и республике для пролетариата ни один „социальный вопрос“ еще не был решен“. (К. Маркс. Морализирующая критика и критикующая мораль. Маркс и Энгельс, Соч., т. V, 1929, с. 208).

Коли б Бабеф був справді „в весьма малой степени теоретиком“, то як би він міг бути практиком у революційній боротьбі пролетаріату цієї доби? Це було б блукання „без керма й вітрил“. Щоб Бабеф зумів поставити проблему комунізму, як проблему практичну, треба було з цілковитою ясністю усвідомити мету революції, наперед усвідомити цю мету революції, як комуністичну.

Нема жадних сумнівів, що Бабеф буржуазно-інтелігентським доктринером, чистим теоретиком в дусі Морелі не був, що для нього комунізм був не раціоналістичною фікцією, а конкретною метою пролетарської революції (розуміється, беручи на увагу становище й розвиток французького пролетаріату кінця XVIII в.).

Крайнє формулювання в запереченні принципової теоретичності Бабефових позицій запропонував Альбер Матьез; він стверджує, що для самого Бабефа „комунізм є дещо чисто аксесуарне, що мало цікавить його поточну політику“. Наші радянські дослідники відкидають цю тезу Матьеза, але, відсуваючи комунізм Бабефа на останні два-три місяці його діяльності, відсуваючи його на жерміналь р. 1796 (а Бабеф заарештований був уже 21 фльореала, 10 травня), вони (Щоголев, Старосельський) фактично повторюють антимарксистську матьезівську формулу аксесуарності Бабефого комунізму.

Систематичного викладу теоретичних поглядів Бабефових нам бракує. Наприклад, у новій книзі П. Щоголева за картиною „боротьби партій в перші місяці термідоріанської реакції“ (П. П. Щоголев. „После термидора“, 1930) цілком губиться обличчя Бабефове. Опис подій, пов'язаних із петицією Секції музею й Виборчого клубу, вводячи нас у гушавину тодішньої масової політичної боротьби, не дає тим часом можливості за гаслами ебертистів і „несамовитих“ пізнати Бабефа, дарма що Бабеф брав найближчу участь у цьому фруктидорівському секційному русі і, можливо, саме й диригував ним.

Рух відбувався під ебертистськими гаслами „За комуну“ „Проти Конвенту“. Нових гасел рух не висуває, а що ж Бабеф на даному етапі: один із епігонів ебертизму? не більше?

Аналіза боротьби, що почалася у фруктидорі й вандем'єрі навколо петиції Секції музею й Виборчого клубу, дає змогу Щоголеву відокремити „ліву опозицію“, ебертистів, „несамовитих“, Бабефа, що скупчилися коло Виборчого клубу, від термідоріанців лівого й правого напрямку. „Лозунги виборності властей і встановлення органів парижского самоуправления объединяют все разновидности „левой оппозиции“. Шаль, Бабеф, электоральцы, деятели Секции музея — все в одинаковой степени борются за осуществление этих лозунгов“ (с. 27).

Але в чому відміна класових позицій, що відокремлює епігонів Ебера й Ру від Бабефа, це не з'ясовано.

Бодсон, що редагував адресу Виборчого клубу і після промови Бію-Варенна був заарештований, — на його захист рішуче виступив Бабеф у своїй газеті, — тим часом у „Змові рівних“ відіграв другорядну агентурну роль.

Той факт, що Бабеф розійшовся з електоральцями в оцінці економічного становища (електоральці висловилися за вільну торгівлю, Бабеф за „закон проти користолюбства“ — „для досягнення блага досить досягнути, щоб його виконували“), а також, між іншим, і той факт, що Бодсон не відігравав великої ролі згодом у змові рівних, доводить, що про цілковиту одність „лівої опозиції“ говорити не можна.

Чи треба сказати, що П. Щоголев у двох різних місцях своєї нової праці спростовує сам себе?

Коли на с. 39 він пише: „Електоральний клуб был новым политическим образованием, в котором окончательно слились разнородные и некогда враждовавшие элементы радикальной „плебейской оппозиции“ (с. 39), то на с. 109 він пише дещо інше: „Выступление Бабефа (в справі оцінки економічного становища) доказывает также, что в среде „левой оппозиции“ не было полного единодушия по экономическим вопросам“.

Отже, виходить, що про „окончательное слияние“ не може бути й мови. І це, мабуть, правдивіше.

Акад. Волгін дає таку формулу Бабефівської ідеологічної еволюції, розкриваючи її класовий сенс: „Эволюция взглядов Бабефа и многих его соратников от мелкобуржуазного эгалитаризма к революционному коммунизму является как бы символом отщепления пролетарских элементов от той мелкобуржуазной массы, в которой они до того времени растворялись“ (133). Але як „растворялись“ і як „отщеплялись“, як у робітничій класі „зарождались первые искры классового самосознания“ — на ці основні питання новіша література в добу Французької революції повинна ще дати відповідь.

Щоголев („После термидора“), спростовуючи Матьеза, що ставить знак рівності між Фрероном і Бабефом, закидає авторові „Термідоріянської реакції“: „Главная ошибка Матьеза состоит в том, что он рассматривает политическую эволюцию Бабефа, как факт его личной биографии, совершенно отрываясь от той социальной среды, которая должна была определяющим образом повлиять на практику и идеологию „Нар. Тр.“ (с. 34).

Тим часом Щоголев, закинувши Матьезові, що той „начисто игнорирует классовую базу движения, возникшего в Секции музея,“ з свого боку обмежується тільки фразою: „Этой базой, на наш взгляд, были те слои нищающей мелкой буржуазии, ремесленного пролетариата и городской бедноты, которые в свое время служили питательной средой для агитации Эбера и Жака Ру“ (с. 21).

Коли Щоголеву треба змалювати соціальне тло, що на ньому діяв Бабеф, то він у першій своїй праці обмежується Оляром і Тарле. У своєму „Термідорі“ Щоголев оперує ширшим матеріалом, але кінєць-кінєць, за „електоральцями“, ми не бачимо клас, а тільки „електоральський клуб“. Діють секції й клуби: це все, що в працях Щоголева й Захера щодо ролі мас, дають ці дослідники. Щоголев пропонує „електоральську“ схему повстання 12 жерміналя й 1 преріяля, до того ж Бабефа він визначає туг тільки як „самого крупного вождя електоральцев“. Свою книгу „После термидора“ Щоголев закінчує такими підсумками: „Проблема руководства в восстаниях жерминаля-прериала представляется нам разрешенной. Руководство это не было якобинским. Оно могло комплектоваться только из среды електоральцев, бывших бешенных и эбертистов. Манье, политическая физиономия которого не поддается окончательно определению, играет роль побочного канала. Его схема оплодотворена замыслом Бабефа, самого крупного вождя електоральцев“ (с. 175).

Щоголев, висунувши тезу про „електоральську“ лінію від фруктидора 1794 р. до жерміналя-преріяля і визначаючи Бабефа, як головного ватажка електоральців, не довів, що Кльод Фіке, ватажок преріяля, був електоральцем, що Ван-Ек, видатна постать у подіях 12 жерміналя, відіграв ролю також і в Виборчому клубі.

Ототожнюючи Бабефа з електоральцями („в одинаковой мере“), Щоголев, хоче-не-хоче, відновлює, не висловлюючи цього, матьєзівську антимарксистську думку про аксесуарність Бабефогового комунізму.

Щоголев випинає на перший плян одність Бабефогової політичної плятформи й електоральців, але чи не слід було натомість на перший плян висунути не цю політичну одність, а розходження позицій в економічній програмі, бо саме за цим розходженням і ховається клясове розходження між Бабефом, з одного боку, і Шалем та електоральцями—з другого?

Щоголев підкреслює одність там, де треба було з'ясувати клясові протилежності.

Резолюція об'єднаного засідання фракцій директорату Інституту історії ЛОКА та бюро Товариства істориків-марксистів (див. „Проблемы марксизма“, 1931, II, с. 14) вказує, що в книжці Щоголева „не дано нигде характеристики термидора, как контрреволюционного переворота“, що Щоголев „дає по существу устряловскую концепцию термидора“ і що „в устном докладе П. Щоголев, отступая, явно переоценивает и проводит по существу апологию левых термидорианцев“. Ми книжку Щоголева розглянули тільки почасти, такою мірою, якою автор торкався Бабефа, але і в цій частині, як ми, здається, показали, Щоголев, дарма що прагне відмежуватися від А. Матьєза, по суті повторює, як ми зазначили, матьєзівський антимарксистський антипролетарський погляд.

Перейдімо до праці Старосельського¹⁾.

Ми бачили, що Щоголев дрібнобуржуазні егалітарні тенденції в бабувізмі пов'язував з кінцем 1795 р., Старосельський, супроти Щоголева, саме з цим часом пов'язує той момент, коли Бабеф уже звільнився від своїх утопійних абстракцій та від гасел формальної демократії.

„В проблему практической политики коммунизм Бабефа превращается несколько позже, примерно с октября 1795, и первым выражением этого превращения является полная переоценка демократии и диктатуры, революционного правительства и переворота 9 термидора... Новая точка зрения в первый раз изложена в газете Бабефа от 6 ноября 1795“ (с. 298).

Еволюцію Бабефа після контрреволюційного перевороту 9 термидора Старосельський уявляє собі, як перехід від гасел конституціоналізму та формальної демократії до визнання потреби революційної диктатури, до визнання потреби політичного насильства.

Спинаючись на брошури Бабефа про Кар'є кінця р. 1794, Старосельський пише:

„Ясно, во всяком случае, что Бабеф, пока еще не связал коммунизма с революцией, он, как и якобинцы, не верит в творческие социальные возможности политического насилия, ему приходится верить в социальное всемогущество надклассовой политической демократии, — поэтому же и коммунизм его остается покуда такой же тощей утопической абстракцией, какой он был у всех коммунистических идеологов XVIII века“ (с. 287—288)²⁾.

М. Н. Покровський у доповіді, читаній на конференції істориків-марксистів, — „Ленінізм та російська історія“ — обстоює важливу й істотну особливість марксистсько-ленінського розуміння історії — визнання „революційної діалектики історії“.

Старосельський не зважив на те, що Бабефова апологія формальної демократії, гасло конституції, посилення на порушення конституційних прав народу від „диктаторів-якобинців“, була об'єктивно гаслом паризьких ро-

¹⁾ Старосельський. Проблема якобинской диктатуры. С предисловием Е. Б. Пашуканиса. Коммунистическая Академия, М., 1930, с. 8—9.

²⁾ Виходячи з цих конституційних гасел Бабефа, Старосельський стверджує, що „в бабувізмі коммунистическая и революционная струя (или социальная и политическая) некоторое время не только не сливалась, но даже как бы взаимно отталкивалась“ (287—288).

бітничих передмість, що їх Бабеф закликав до боротьби з урядом, до політичного насильства. Старосельський не зважив діалектичності Бабефових висловлень: „за конституціоналізм“.

Те, що Бабеф р. 1794 висловлювався проти „якобінської диктатури“, зовсім не визначає, ніби він був проти диктатури „плебеїв“ і не вірив у творчі соціальні можливості „політичного насильства“.

Гасло формальної демократії в обставинах термідоріанського контрреволюційного перевороту мало діалектично-революційне значення, як заклик мас до боротьби проти реакції, а не було самостійним етапом в ідеологічному розвитку Бабефа. Бабеф, висловуючи конституційні гасла, не закликав мас примиритися з буржуазією. Старосельський підмінює конкретні ступені переїде-ного французькою революцією шляху загальним означенням революції. Таке підмінювання, як каже Ленін, це є приклад порушення методу діалектичного матеріалізму.

Основна методологічна помилка Старосельського полягала в тому, що кожний напад Бабефів на „якобінську диктатуру“ Старосельський розцінює як відхід від революційних позицій.

Якщо Бабеф після 9 термідора виступав проти революційного уряду „за конституційний уряд“, то це не тільки не було „відштовхуванням від революційного струмка“ (с. 286), як подає Старосельський, а, навпаки, саме революційним охолодінням протилежностей, зриванням масок: принцип „революційного уряду“ на даному етапі став моментом реакційним, а боротьба за конституцію засобом революційної боротьби.

Хіба всі повстання: і жерміналь, і преріаль, і Змова рівних не йшли під цим гаслом принципів конституціоналізму?

„Чи повинен нарід повстати? — питав Бабеф. — Безперечно, він повинен це зробити, коли не хоче остаточно втратити своєї волі...“ (IX п'яв., № 32, „Нар. Триб.“).

Це — головна відповідь Бабефа: нарід повинен повстати. Аграрний закон і конституцію р. 1793, зрівняльний чорний переділ і формальну демократію, усі ці гасла Бабефові треба аналізувати з погляду основного його бойового масового гасла: нарід повинен повстати. Це є перше й основне. Гасло Бабефове „за конституцію р. 1793“ було гаслом за ствердження повстань, гаслом за „диктатуру общественных низов пролетариата и мелкой буржуазии в Великой французской революции“, що була здійснена, як зазначає В. І. Ленін, Конвентом ¹⁾ і що остаточно висновки з цих ідей демократії р. 1793 зробив, за Фр. Енгельсом, як ми вже наводили це твердження Фр. Енгельса, саме Гракх Бабеф. У цьому й полягає значення Бабефової справи.

Те, що супроти контрреволюційних термідоріанців Бабеф висував гасло конституції року 1793, свідчить, що він намагається спиратися й спирається на „возмущенный пролетариат“.

Що дає в даному випадку Фр. Енгельс? Фр. Енгельс пише:

„Известно также и то, что конституция 1793 г. и террор исходили от той партии, которая опиралась на возмущенный пролетариат, что гибель Робеспьера означала победу буржуазии над пролетариатом, что заговор Бабефа сделал во имя равенства заключительные выводы из идей демократии 93 года, поскольку выводы эти возможны были тогда. Французская революция была социальным движением от начала до конца, и после нее чисто политическая демократия невозможна. Демократия — это в настоящее время коммунизм“ (Фр. Энгельс. Праздник народов в Лондоне. М. и Э., соч., т. V, 1929, с. 28).

¹⁾ Соч. IX², с. 372. „Конвент был именно диктатурой низов, т. е. самых низших слоев городской и сельской бедноты. В буржуазной революции это было именно такое полновластное учреждение, в котором господствовала всецело и безраздельно не крупная или средняя буржуазия, а простой народ, беднота, т. е. именно то, что мы называем, „пролетариат и крестьянство“. В. Л. Ленин. Доклад об объединит. съезде. Соч., т. IX², с. 217.

Проблема Бабефа і бабувізму це — проблема „наскільки гегемонія в вирішальні моменти французької революції переходила не до буржуазії, а до низів“, „плебейства“¹⁾.

„Собственная политическая программа Бабефа, — нотує Старосельський, — в тот период (після термідора — В. П.) сбивчива і неясна“ (с. 287).

Вона досить ясна, коли зважити на її революційну діалектичність. Бабеф формулює свої позиції, революційно-класово відштовхуючись. Старосельський визначає Бабефову програму за даної доби (час після термідора) так: „Он (Бабеф) стоит за максимум, но против диктатуры... Он против буржуазии, но за формальную демократию“ (с. 287). Але головне тут є те, що Бабеф вкладає в свої агітаційні антитетичні заперечення класовий революційний зміст. Бабеф — проти революційного уряду, визначаючи його як тиранічний, і він вимагає запровадити конституційний уряд і конституцію 1793 р. Те, що „Бабеф, требуя восстановления конституции 1793 г., не жалеет выражений по адресу „охвостья Робеспьера“ (с. 287), — цілком послідовно й свідчить саме про те, що програма його класово чітка.

Бабеф „революційному урядові“ протиставляє конституцію 1793 р. й формальну демократію. Протиставляє як заперечення. Він зовсім не прихильник формальної демократії, він зовсім не вірить у конституціоналізм. Він аж ніяк не є буржуазний конституціоналіст. „Всякая буржуазная революция, — пише Ленін, — есть, в конце концов, процесс создания конституционного строя, и ничего более. Это истина“. Але питання полягає в тому, „к какому конституционализму должна вести рабочая партия страну в эпоху буржуазной революции“... „Как именно должна бороться рабочая партия за определенный (и именно республиканский) конституционализм?“ (XII, 25)²⁾.

Бабувізм Старосельський розцінює як завершення якобінської диктатури.

Він пише:

„Внутренняя связь бабувизма с якобинской диктатурой бросается в глаза с самого начала. По всему своему строю идеология бабувизма может быть представлена, как логическое (? — В. П.) продолжение якобинской диктатуры. Разрешением вопросов о собственности бабувизм не только переводит ее в новое качество, но как бы завершает ее собственные тенденции и снимает присущие ей противоречия“.

Бабеф, перелічуючи попередників, що проповідували „релігію чистої рівності“, називає поруч Руссо й Дідро-Мореллі так само й Сан-Жюста та Робесп'єра. Старосельський міг би поклатися на цей факт, на слова самого Бабефа, щоб ствердити свою думку. Він цитує Альбера Мат'єза, визнаючи

¹⁾ „Буржуазная демократия каждой страны оформляется так или иначе, принимает тот или иной вид, воспитывается в той или иной традиции, признает тот или другой минимум демократизма, смотря по тому, насколько гегемония переходит в решающие моменты национальной истории не к буржуазии, а к „низам“, к „плебейству“ XVIII в., к пролетариату XIX и XX в. Эта идея гегемонии и составляет одно из коренных положений марксизма“. В. Ленин. О старых, но вечно новых истинах, XV³, с. 196.

²⁾ Пор. у Леніна: „Мартов забыл опыт 1905—1906 годов в России, 1789 и следующих во Франции, 1911 г. в Китае. Опыт этот говорит: власть лишь тогда переходит к либералу (или левее), когда побеждает демократия вопреки либералам“. Ленин. Соч., XV³, 439.

„В чем коренная разница между обеими путями? В том, что буржуазно-демократический переворот, осуществленный Францией в 1789 г., Германией в 1848 г., в первом случае был доведен до конца, а во втором — нет; в первом случае дошел до республики и полной свободы, а во втором остановился, не сломив монархии и реакции; во втором случае прошёл под руководством главным образом либеральных буржуа, ведших за собой на буксире недостаточно окрепший рабочий класс в первом случае проведен, хотя бы в известной части, активпо-революционной массой народа, рабочих и крестьян, отодвинувших, хотя бы на время, в сторону солидную и умеренную буржуазию; во втором случае быстро привел к „успокоению“ страны, т. е. к подавлению революционного народа в к торжеству „урядника и вахмистров“, в первом доставил на известный период господство революционному народу, раздавшему сопротивление „урядников и вахмистров“. Ленин. Чего хотят и чего боятся наши либеральные буржуа? Соч., VIII³, 190.

за безперечне виразно антимакистське твердження А. Матьеза, що „для сучасників змова Бабефа була куди менше комуністичною спробою, ніж останнім зусиллям терористів повернути собі владу“.

Так, може хіба для сучасників (яких?), але щодо Бабефа, то він відрізняє від якобінців-монтаньярів ті класові групи, що на них він спирався і що в ім'я їх готував революційний переворот. На спілку з монтаньярами він пішов дуже неохоче, до останнього часу опором стаючи. Він примушений був позицією військової групи, з Росіньодем та Фіоном на чолі, піти на поступки монтаньярам.

Щоправда, у Змові рівних брав участь Буонароті, друг Максиміліана Робесп'єра, постійного відвідувача дому Дюпле. Для Буонароті Змова рівних співробітництво з Бабефом справді було завершенням справи Робесп'єра, але не для Бабефа. За часів якобінської диктатури Бабеф спостерігав революцію крізь ґрати в'язничної камери. Це факт біографії, але факт, що має ширший сенс. Шляхи Бабефові в революції — шляхи плебейства, але вони для нього не йшли через якобінський Конвент. Буонароті у своїй книжці про Змову рівних не міг не надати своєму викладові певних якобінських рис. Його книжку треба класово розшарувати. Роля Бабефова у змові, за викладом Буонароті, дуже й дуже не чітка. Завдаєш питання, прочитавши книжку Буонароті:

— Та чому, власне, рух рівних зветься бабувістським?

Буонароті писав спогадами: для нього співпраця з Робесп'єром та згодом із Бабефом — його співпраця: він не відмовляється від себе й не відмежовує себе. Було б дивно, коли б він це робив.

Окремі течії в бабувізмі ще чекають на свого дослідника.

Щодо проблеми диктатури, то Старосельський має нахил проблему якобінської диктатури розглядати, як норму диктатури взагалі, і через те проблему диктатури в бабувістському русі розглядати, як момент поєднання форм „якобінської диктатури“ з комуністичним спрямованням революції. Рецензент С. Лотте („Проблеми марксизма“, 1931, II) пише: „Точка зрення Старосельського цілком ґрунтується на некритически им воспринимаемой основной концепции Матьеза“ (с. 208). „Старосельский, вслед за Матьезом, идеализирует робеспьеристов и в их лице меру сил мелкой буржуазии“. „Он не понимает отношений якобинской диктатуры, в лице ее официального крыла — робеспьеристов, с левыми — с представителями пролетарских и полупролетарских масс“ (с. 210). „Смазывая различие между робеспьеристами и левыми, Старосельский теряет понимание всех классических методов якобинской диктатуры и ее своеобразного характера. Между тем террор, борьба со спекуляцией, революционная армия — все это было принято в „гебертистский“ день 5 сентября. И в этом факте проявляется основная сущность якобинской диктатуры и ее отличие от диктатуры пролетариата. Якобинская диктатура является фокусом двойного классового смещения: с одной стороны, мелкая буржуазия проводит своими руками задачи буржуазной революции, а с другой сами эти руки направляются социальными группировками, стоящими левее ее. В этом и заключается лишь плебейский способ проведения задач буржуазной революции“ (с. 211).

Бабувізм продовжував якобінську диктатуру, але не „логічно“, а діалектично. Зв'язок бабувізму і якобінської диктатури здійснювано в запереченні й через заперечення. Бабеф до сприйняття якобізму прийшов через відштовхування від нього.

В якобінській диктатурі Бабеф приймав гасло „диктатуры самых низших слоев городской и сельской бедноты“, „т. е. именно того, что мы называем пролетариат и крестьянство“, він приймав гасло „диктатуры простого народа“ і він не приймав „якобізму“. Як ми відзначили, бабувісти дуже неохоче допустили монтаньярів до участі в Змові рівних, і монтаньяри повинні були відігравати у змові тільки другорядну, а не провідну ролю.

Є деякі у Старосельського не остаточно прийнятні визначення, приміром, його визначення пантеону, як організації, „которая по составу почти вполне буржуазна“ (с. 293). Старосельський покликається на Матьеза, а тим часом матеріали, призирані в Щоголева, свідчать про те, що цю „буржуазну“ характеристику пантеону треба обмежити.

Я дозволю собі спинитися наприкінці ще на одному моменті, спільному мало не для всіх дослідників Змови рівних.

Лукін (Антонов) („Нов. іст. Зах. Евр.“, I, ДВУ, 1926, с. 202), підбиваючи підсумки бабувистському рухові, нотує: „Значна частина паризьких робітників безперечно співчувала Змові рівних, але не виявила досить активності, щоб її підтримати; це, власне, не мусить особливо дивувати: бабувісти не мали своїх організованих осередків серед пролетаріату“.

Більш-менш так само висловлюється й Щоголев:

„Предательство Гризеля было только поводом, а не причиной крушения заговора. Бабувисты имели крайне превратное представление о реальном соотношении общественных сил. Поэтому все их расчеты и выкладки были в корне ошибочны. Методически разработав программу восстания, они страшно переоценили революционные возможности рабочего класса“ (Гр. Бабеф 1927, с. 202).

Старосельський загострює:

„Заговор равных остался движением небольшой группы идеологов“ (с. 285). „Политический просчет с самого начала был страшный: история разгрома организации и суда показала, что бабувисты действовали в политической пустоте“ (с. 291).

Невже ж справді бабувистський рух був тільки рухом групи ідеологів, „изолированным движением, ограниченным кругом амнистированных после вандемьерского восстания демократов“, невже ж справді „група ідеологів“ діяла в політичній порожнечі? Ми на таке трактування не можемо пристати. Цю справу слід переглянути.

„Теория ест опыт рабочего движения всех стран, взятый в его общем виде“ (И. Сталин. Вопросы ленинизма, 7 вид., с. 25). Це чергова проблема — дослідити, як досвід робітничого руху французької революції відбивався на Бабефовій революційній теорії, пам'ятаючи й беручи за вихідний пункт слова Маркса, що, говоривши про „літературу, яка в усіх великих революціях нового часу висловлювала вимоги пролетаріату“, назвав у „Комуністичному маніфесті“ саме „твори Гракха Бабефа та інші“.

„Оба (деспотизм и коммунизм), — пише Фр. Енгельс — являются последствиями французской революции. Первое последствие извлек Наполеон, второе — Бабеф:... Коммунистический замысел на удался, потому что тогдашний коммунизм был еще слишком сырой и поверхностный“ (Фр. Энгельс. Прогресс движения за социальную реформу на континенте. М. и Э. Соч., т. II, 1929, с. 394).

„Коммунизм Бабефа вышел из демократии первой революции“ (ibid., с. 397).

„Французская революция вызвала к жизни идеи, которые выводят за пределы идей всего старого мирового порядка. Революционное движение, которое началось в 1789 г. в Cercle social, которое в середине своего пути имело своими главными представителями Леклерка и Ру и, наконец, потерпело на время поражение вместе с заговором Бабефа, — движение это вызвало к жизни коммунистическую идею, которая, после революции 1830 г., снова введена была во Францию другом Бабефа, Буонарроти. Эта идея, последовательно разработанная, и есть идея нового мирового порядка“ (К. Маркс и Фр. Энгельс. Святое семейство. М. и Э., Соч., 1929, III, с. 147).

ШЛЯХ ДО ФАШИЗМУ

(Історично-юридичні праці М. Є. Слабченка).

М. Є. Слабченко — кажуть його біографії — народився 1882 р. від батьків-каменярів. „Змалку був погоничем, потім різав камінь“. Отож походження, очевидно, з лав спролетаризованої частини селянства. Про дитячі й юнацькі роки біографії мовчать і фіксують увагу тільки на таких фактах, як закінчення університету, наукове відрядження до Парижу, потім праця за коректора і телеграфіста. „Ще з студентських часів (він) брав активну участь в українській революційній боротьбі (студентські громади; РУП — з р. 1903; УСДРП — з р. 1906 і до р. 1918; боротьба проти гетьманщини, біл-гвардійсько-французької окупації й денікінщини в Одесі), через що зазнав різних утисків і репресій“. Далі — часи радянські, професура¹⁾; обрання на академіка ВУАН і... участь у контрреволюційній, антирадянській організації.

Нам цікавий цей життєвий шлях М. Є. Слабченка стільки, скільки він характеризує його класову природу. Очевидно, що класове походження і шлях життя привели М. Є. Слабченка до лав дрібної буржуазії, дрібнобуржуазної української інтелігенції. Радикальні позиції цієї класи в добу першої революції приводять його в ряди радикальної дрібнобуржуазної партії РУП. Ліквідаційство, що захопило ці партії (РУП і УСДРП) після перемоги реакції, дозволило Слабченкові, не рвучи з своєю „буржуазною робітничою партією“, як Ленін трохи пізніше називав меншовиків різних національних організацій²⁾, піти легальним шляхом буржуазного інтелігента, що використовував можливості легальної наукової роботи в стінах чи не найреакційнішого в кол. Росії університету — університету „Новоросійського“.

Розгляд наукових творів М. Є. Слабченка починаю саме з цієї доби в його житті й діяльності. Року 1909 Слабченко випускає свою першу монографію „Малорусский полк в административном отношении (историко-юридический очерк)“. Для цієї книжки характерний еkleктичний метод, що цілком відповідає дрібнобуржуазним класовим позиціям автора; тут поєднуються разом з культивуванням догматичного опису юридичних інститутів, що його запозичив Слабченко від старої науки історії права, деякі „поправки“ до нього через привнесення економічних пояснень, що характеризували б окремі інститути; разом із запозиченням ліберальних, з певним використанням народницької фразеології, позицій Антоновича в їхньому зображенні окремих періодів історії України, — виразні й одверті національ-демократичні погляди, що розвинулися потім ще виразніше в дальших працях М. Слабченка, які визначають шляхи його політичної діяльності в епоху пролетарської революції.

Справді бо, весь виклад „Малорусского полка“ збудований на формальній характеристиці окремих рис історії і структури полкової організації Гетьманської України та функцій і компетенції її влади. Запозичивши метод Гетьманської України від старої поміщицької і буржуазної науки історії права, Слабченко у своїм викладі ще погіршив його негативні риси. Адже в основі його відображення — порядки XVIII ст., які автор, не роблячи застережень, застосовує і до століття XVII, тобто до доби, в багатьох поглядів одмінної,

¹⁾ Матеріали до обрання нових академіків ВУАН. 1929 р.

²⁾ „Имперализм и раскол социализма“. Соч., т. XIX, с. 313, вид. 2.

характеризуючи порядками стабілізованого кріпосництва та першими і кволими зародками капіталістичних стосунків лад епохи селянської війни супроти фєвдальної організації виробництва і способу експлуатації та процесу повільного відродження фєвдально-експлуаторської кляси на терені Гетьманщини. Форми ладу XVIII ст., дарма що зовнішніми рисами і назвами нагадували старі установи Гетьманщини, по суті відбивали в своїй діяльності цілком новий, зв'язаний з новими обставинами соціально-економічної організації, зміст. За таких умов опис організації полку не міг не носити характеру викривлення справжнього стану речей, викривлення, що пояснюється — ми це побачимо далі — намаганням автора затушувати прояви клясової боротьби (що такі виразні були у XVII ст. на Україні), а „українську державність“ XVII—XVIII ст. — схарактеризувати в сталих формах соціального миру.

Клясової боротьби на Гетьманщині, з погляду М. Є. Слабченка, не було. Процес селянських повстань супроти фєвдальної влади в Польщі він — запозичаючи цілком ліберально-буржуазну концепцію Антоновича — виводить із притаманного українському народові потягу до вічових засад, всестанового управління.

М. Є. Слабченко пише:

„С чем бежала на край света (тобто в дикі поля — Л. О.) Русь? В отдаленном прошлом она выросла на вечевом начале. Княжеская власть была слабо развита. Главным образом она касалась двух сторон жизни — военного дела да суда. Тиун, мечник и тысяцкий сильно ограничивались в своих действиях. Высший суд в конце концов принадлежал все-таки вече. Вече хотело, народ хотел — было общим законом. Вече принимало и прогоняло князей, вступало с ними в договоры, судило и наказывало, грозило и расправлялось с самими князьями, хотя в то же время охотно отдавало князю следуемые ему штрафы и дани, уроки, пошлины, подымное, выры. Не один князь в домонгольской Руси был главою земли, сильнее его считалось вече“... Литовське князівство — „даже тогда, когда оно достигло огромной силы (?—Л. О.), оно признало за народом упрощенное вече — копу, которая стояла выше помещика и являлась в некоторых отношениях большой величиной. Итак право общественного контроля, суда и управления несла с собою Русь, притом право не узко-сословное, а вне- или всесловное, которое, стало быть, несколько противоречило польскому, но вразрез с ним не шло“ (с. 10—11).

„Нет ничего характернее для буржуа, — казав Ленін, — как перенесение черт современных порядков на все времена и народы“ („Что такое „Друзья народа“... Соч., т. I, с. 73, вид. 2). У Слабченка це виявляється з тим тільки нюансом, що він переносить на минуле свою політичну програму бажаного йому в майбутньому ладу. В ній, одбиваючи спрямовання української буржуазії, що за нею в цю добу вірно йшла дрібнобуржуазна українська інтелігенція, М. Є. Слабченко відстоює „всестановість“ управління, тобто форму, що її завжди буржуазія використовує для замаскування свого клясового панування. Дрібнобуржуазна радикальність виявлялася в підкресленні можливості для дрібної буржуазії стати „вище за поміщика“ та в намаганні загрозувати розправитися „з князями“ чи з князем, з царем. Звичайно, можливе і бажане й погодження, і тоді цар здобуває все належне йому. В цім малюнку немає нічого спільного із справжнім становищем фєвдальної України, зате маємо виразно виявлену політичну фізіономію автора книжки.

Клясова солідарність проймає весь виклад книжки про „Малорусский полк“, виразно заперечуючи висловлений в буржуазній історіографії погляд, що Слабченко „користувався з марксистського методу дослідження“. Адже марксистська характеристика історичних процесів без характеристики клясової боротьби в надрах клясового суспільства не можлива.

„Может ли кто-нибудь, хоть немного знакомый с Марксом, отрицать, что ученье о классовой борьбе — центр тяжести всей системы его воззрений“, — каже

Ленін („Что такое „Друзья народа“... Соч., т. I, с. 202, вид. 2). Для „марксиста“ Слабченка це нехтування класової боротьби завжди характерне. Кілька прикладів з книжки про „Малорусский полк“.

Говорячи про селянські повстання проти Польщі, Слабченко пише: „Государство, которое, по словам Гнейста, должно выступать примирителем прямо противоположных интересов, стремилось внести некоторое согласие, сохранить некоторое равновесие. Достигало этого королевство двумя мерами — посылкой жолнеров в непокойные времена и водворением польских порядков, подвидших Украину под общегосударственный уровень“ (с. 12—13). Отож політика польської „февдально-імперіялістичної“ влади, влади февдала-кріпосника Польщі й України, намагалася бути понадкласовою, а такі її заходи, як збройне приборкання селянських повстань та запровадження „польських порядків“, тобто зміцнення февдальної державної організації для організованого і спокійного визиску покріпачених селянських мас, для Слабченка виходять з тої ж таки політики соціального миру.

Понадкласовим був не тільки польський февдальний уряд. Про уряд кандидатів на нових місцевих українських кріпосників — української козацької старшини — автор пише в ще піднесенішому тоні. Козацьке „самоврядування“, — каже він, — „с одной стороны... являлось как бы сословным: только представители казацкого класса могли быть его членами, но в то же время казачество было готово принимать в свои круги всякого желающего. Вече казачье стояло выше казачьих предводителей, которые считали за честь повиняться казацким радам... Начало избрания проходило сверху донизу по всем классам. И традиции и натуральное хозяйство, державшееся ва юге спокон веков, только помогали укрепиться ему“ (с. 11—12).

„Понадкласовість“ старшинського уряду, що радий виконувати всі накази „встанового“ козацького віча, тут також прямо підкреслена, виразно виявляючи буржуазне спрямування М. Є. Слабченка, приправлене дрібнобуржуазним радикалізмом представника тої частини дрібної буржуазії періоду після 1905 р., що шукала виходу в демократичних ілюзіях, хоч би в діяльності „Государственной думы“: усе лихо тієї думи було, мовляв, у тому, що самодержавний російський цар не хотів їй підкоритися, дарма що мав, — указує Слабченко, — чудові приклади хоч би в поведінці козацьких гетьманів. Нема чого повторювати, що й тут Слабченко виступає як політик, який у минулому шукає виправдання своїх сучасних поглядів, дарма що для цього довелося цілком викривити справжній стан на Україні XVII ст., того часу, коли класова боротьба саме набирала найгострішого характеру.

Питання для М. Слабченка стоїть саме так. Коли він пише про обрання на Гетьманщині на урядові посади, він висловлюється:

„Когда полк убеждался, что землевладелец не был или не мог быть его представителем-рыцарем, он переходил к другому концу, избирая в урядники человека, который не имел „статків-мастків“ во времена Руины, а кое где и раньше — запорожцев“ (с. 45).

Політичні джерела цього погляду зазначено вище, а справжній хід історичного процесу, що навколо обрання урядових осіб на Гетьманщині зосередив прояви гострої класової боротьби, яка йшла проти „рицарів“ — землеволодільців і в якій дрібні виробники з непокріпаченого ще селянства — козаки — дедалі більше губили свої політичні позиції, чимраз більше підпадали в економічну й соціальну залежність від отих „рицарів“ — цей процес замовчано, його викривлено і зфальшовано.

Або — автор пише про духівництво на Україні:

„Громадная роль, сыгранная духовенством в эпоху до Хмельницкого и в самую Хмельницу, окружила священников ореолом особого почтения.

Только после того, как духовенство сделалось богатым и стало возбуждать к себе зависть, полковая старшина все более и более относится враждебно к духовным чинам“ (с. 246).

Отже проти духівництва, що здобувало свою частину „громадського пирога“, „задрість“ мала не експлуатована частина кріпацького суспільства, а самі тільки поміщики. Погляд „недостатньо вірний“, і автор, з властивою йому сміливістю, щодо суперечностей із самим собою, його „виправляє“.

„Взаимоотношения между полковыми урядами и духовенством отмечены в XVII в. большой солидарностью, что выразилось и в казачьих думках, говоривших о „думі і волі єдиній“. Благодаря солидарности, происходило постоянное перемещение духовенства в казачество и казачества в ряды духовенства. Светские полковые власти понимали значение духовенства, как рассадника просвещения и защитника православной религии“ (с. 248—249).

Усе яскраве і виразне в цих цитатах. І — ототожнення старшинської і козацької ідеологій, і — підкреслення „громадської пошани“, що її мало духівництво під час Хмельниччини — вона виявлялася, мабуть, у тім, що монастирські кріпаки намагалися звільнитися від монастирів, цих експлуаторів фєвдального характеру, а в окремих випадках руйнували самі „розсадники освіти і захистки православної релігії“, як це було з Густинським монастирем, — і підкреслення (що червоною ниткою проходить через усю книгу М. Є. Слабченка) отієї клясово-солідарної „думи і волі єдиної“ саме в добу найглибших і найгостріших клясових противенств. Можна тільки дивуватися всій глибині цих обскурантських поглядів у представника і члена РУП'у і УСДРП — які, будь-що-будь, репрезентували радикалізм української дрібної буржуазії, доби її боротьби з залишками кріпосництва в кол. Росії. Та М. Є. Слабченко, як видно, перебував на правому флангу цих партій, тому флангу, що в аналогічній російській партії саме в цей час (1909 р.) устами ліквідатора Васильєва проголошував клясову боротьбу „убийственно-преступной“, що вважав за потрібне „расстаться на время с самими лучшими программами и слиться в одной конституционной партии“, — тому флангу, що устами Н. Жорданія проповідував повне „объединение сил буржуазии и пролетариата“, — що з ним провадила найзапеклішу боротьбу партія пролетаріяту. (Сталін. „Письмо с Кавказа“. Надр. р. 1910. „Заря Востока“, 12 квітня 1932 р.).

Безкласовість, соціальний мир у старім суспільстві на Україні потрібні М. Є. Слабченкові, щоб виправдати майбутнє існування буржуазної держави, як він її собі уявляв. Звідси — національ-демократична концепція в його книжці про „Малорусский полк“, дарма що вона вдягнена в одіозне вбрання „малоросійщини“; таке маскуваннє, очевидно, потрібне авторові для того, щоб інтерес до минулого України не пошкодив університетській його кар'єрі. Та, попри те, тенденції ці виразні, вони виявляються і в концепції соціального миру в безкласовій українській нації і в окремих твердженнях, таких, приміром, як слова автора про бунчукових товаришів, що вони, мовляв: „не составили из своей среды солидарной компактной группы, которая могла бы отстоять государственные права родной земли“ (с. 58), замаскуючи тим те, що українські кріпосники XVIII ст. компактно і солідарно йшли на спілку з кріпосниками Росії; а коли вони й обстоювали „державні права“ Гетьманщини (наприклад, під час фронди їх при виборах до комісії 1767 р. та в окремих виступах у самій комісії), то робили це, стоячи на реакційних позиціях „поновлення“ порядків фєвдальної Польщі.

Усе лихо йшло, за Слабченком, зовні. Порядкам XVIII ст. —

„помогало сильное влияние великороссов, которым свободный строй Гетманщины казался диким, порядки — беспорядками, вольный народ —

самовольною массою, автономная Украина — явлением антигосударственным“ (с. 57).

Февдально-імперіалістичну акцію російського дворянсько-кріпосницького уряду, намагання обернути Україну на колонію російського поміщика автор не характеризує. Для нього — як для національ-демократа — весь цей процес підмінюється боротьбою деспотично-варварської Росії з вільною, по-буржуазному демократичною, незалежною Україною та її вільною людністю.

Чи ж є в книжці щонебудь від марксизму? Очевидно, за це мають правити часті вказівки автором, що ті чи ті риси державної і суспільної організації України-Гетьманщини зросли на ґрунті натурального господарства. Сама думка деякою мірою правдива, скільки справді в основі феодального виробництва лежало натуральне господарство. Але історик-марксист на цій базі дає характеристику організації виробничих стосунків, характеру експлуатації, що у феодальній соціально-економічній формації виявлялася в формі позаекономічного примусу, класових антагонізмів, які на цій ґрунті зростали, і класової боротьби, в якій ці антагонізми виявлялися. Цього не знайдемо в книжці М. Є. Слабченка про „Малорусский полк“, а тому про будь-яку можливість залічити її до марксистської історіографії мови бути не може.

Книжка М. Є. Слабченка дала привід до полеміки з М. П. Василенком. Цілий ряд помилок фактичного характеру, кокетування в М. Є. Слабченка „соціологічним“ методом дали підставу М. П. Василенкові до цілого ряду формальних зауважень („соціологічний“ метод справді застосовано в книжці М. Є. Слабченка поверхово й еклектично), до того М. П. Василенко, стоячи на ґрунті формалістичної аналізи актових даних, ніби „розбив“ безтурботного щодо копіткого дослідження документальних даних М. Є. Слабченка. Його висновок був суворий:

„праця про Малоросійський полк — се праця не наукова, повна помилок, скороспілх, необґрунтованих висновків. З наукового боку вона заслуговує негативного відношення і великої обережності при користуванні нею“ (Зап. Н. т-ва ім. Шевченка, т. 116, с. 86).

Для нас інтересні передусім політичні позиції обох диспутантів. Вони виявляються у ставленні їх до творчості О. М. Лазаревського. М. П. Василенко обороняє Лазаревського від закиду, що йому зробив Слабченко. Слабченко доводить, — каже М. П. Василенко, — що „захват ранговых имений произошел на основании права, юридической нормы. А если так, то к шляхетству так враждебно относиться, как то делал г. Лазаревский, невозможно“.

М. П. Василенко захищає Лазаревського:

„О. М. Лазаревський був серйозний вчений і говорив те, що говорили йому факти, і про якесь вороже відношення його до шляхетства можна говорити тільки в полемічних памфлетах, а не в серйозних наукових працях, які повинні наперед спростувати ті факти, на основі яких зробив Лазаревський свої висновки, а тоді вже й говорити про його ворожнечу чи прихильність до шляхетства“.

Дуже і дуже інтересна ця полеміка за Лазаревського. Збуржуазнілий панок з Кочотіпщини, можливо, трохи зачіплений і правонародницькими поглядами, поруч літописання „малоросійських“ шляхетських родин дав (відбиваючи перші кроки боротьби української і російської буржуазії проти кріпосництва) малюнки класової експлуатації, насильств і пригнічення, брутальних заходів українського панства, що спішно вибивалося на місцевих кріпосників. Від цих малюнків, де автор уперше відгорнув завісу, що вкривала цей процес, може інколи поза його волею і бажанням, тхне потом експлуатованих кріпаків і кров'ю, що полила процес закріпачення. Та часи змінилися. Відбиваючи погляди російської буржуазії і кадетської партії, що в часи полеміки М. П. Василенка із Слабченком одверто стала силою контрреволюційної спілки і порозуміння між буржуазією та реакційними землевласниками Росії, М. П.

Василенко з обуренням відкидає будь-яку можливість запідозрити буржуазного вченого Лазаревського у ворожнечі до кріпосників. А ніби „радикальний“ Слабченко, що під крильцем „робітничих“ партій переростав на типового буржуазного вченого, пішов ще далі і рішучіше, беручи цих кріпосників під захист від нападок буржуазного вченого. Дрібнобуржуазні партії, поза їхньою „робітничою“ програмою і „марксоподібною“ фразеологією, в добу гострих класових суперечок епохи імперіалістичних війн і пролетарських революцій раз-у-раз вирішують елементи, що згодом підуть далі за ліберальну буржуазію до спілки з класами, які репрезентують залишки стосунків феодалної формації, рішуче захищатимуть основи безнадійно-хворого капіталістичного ладу. З них вийдуть і Муссоліні, і Пілсудський, і Донцов, з них вийде і М. Є. Слабченко — Слабченко 1929 року.

Та це буде пізніше. Зараз же нотую тільки натяк на можливість такого ходу розвитку цього вченого і політика.

Через два роки після „Малорусского полка“ М. Є. Слабченко випускає свою другу книжку: „Опыты по истории права Малороссии XVII и XVIII вв.“ (Одеса, 1911 рік). Книжка ця містить ряд дрібних статей: „Акцесс или порядок канцелярский“ (с. 1—27), „Causa notabilis“ (с. 239—256), „К вопросу о договорах в Правобережной Малороссии XVIII века“ (с. 257—275), „Несколько слов о сябрах“. На них я спинятися не буду: це зразки „приват-доцентської“ учености, що містили перекази про погляди учених і перекази юридичних джерел до різних спеціальних питань з історії права на Україні. Цікавіша більша стаття чи монографія про „Наказания в жизни и праве Малороссии XVI—XVIII вв.“ (с. 29—237).

На перший погляд ніби може здатися, що ця праця більше ніж перша стоїть на позиціях марксизму. Адже тут автор охотніше і частіше вдається до способу пояснити риси правної надбудови причинами економічного характеру. Та таке враження може бути тільки при поверховому обізванні з роботою. Що, справді, спільного з марксизмом має така періодизація історичного процесу Гетьманщини: автор ділить хід її розвитку „на два или даже три резко отличающиеся одна от другой эпохи: эпоху до Самойловича, когда Украина представляла собою сеть мелких свободных хозяйств и во всем господствовал демократизм; эпоху до Скоропадского, когда в Гетьманщине появились крупные хозяйства, слаживался особый государственный сблик Малороссии и демократизм отходил на задний план, когда появились суровые меры наказания, создавшие(ся) различным образом, и эпоху после Скоропадского, когда стали проникать в Украину общеимперские порядки, общеимперское уголовное право и наказания“ (с. 59).

У цій періодизації нема якогось одного принципу поділу; для „епохи до Самойловича“ за нього править наявність дрібних вільних господарств, а для „епохи после Скоропадского“ — просякнення загальноімперських порядків; вона механістична, вона забуває зовсім за хід процесів соціальної диференціації суспільства і замовчує класову боротьбу в ній, — спільного з марксизмом вона нічого не має.

Джерело „марксизму“ Слабченка розкривається в цій роботі: воно зовсім не в Марксі, а в... Максимі Ковалевському, тобто в буржуазній соціологічній школі кінця XIX — початку XX ст., що брала на увагу й економічні чинники та їх значення в ході історичного процесу й організації суспільства. М. Є. Слабченко прямо заявляє про це своє джерело. Він каже:

„Проф. М. Ковалевский в своей социологии заявил, что и право и особая общественная и государственная организация определяются прежде всего экономическими причинами. Свободное мелкое натуральное хозяйство, сложившееся в Украине после 1648 г., не могло благоприятствовать созданию сильной центральной власти. Власти были выборные, легко сменявшиеся. Мелкий собственник дорожил индивидуальной рабо-

чей силою, потому что в ней чувствовался недостаток. В силу этого он оказывал сильный отпор стремлениям гетманов централизовать власть. Несомненно, что в виду начавшегося разложения мелкого хозяйства и появления крупных собственников гетманы добились бы своего, в чем могут служить доказательством гетманы Самоїлович и Мазепа. Но создание „крепкого“ порядка не могло входить в планы Московского государства и Польши, и после 1709 г. гетманские стремления были ловко смяты“ (с. 51).

Отож увага до економічного чинника йде від Ковалевського. А в тлумаченні цього чинника, треба додати М. Є. Слабченко вульгарно і примітивно переносить сучасні йому тенденції буржуазного суспільства на часи попередньої формації. Саме так треба оцінити його вказівки на брак робочих рук [вони постійні в його книжці: приміром, застосування порівнюючи м'яких кар він також пояснює „дорожнечою робочих рук“, бо, засуджуючи, не хотіли губити робітника (52)], характерні для настроїв капіталістичного суспільства, що шукає дешевої робочої сили. І не менш вульгарно й примітивно він пояснює окремі риси організації держави і цілої юридичної надбудови цими економічними причинами: „брак робочих рук“ — у нього безпосереднє і єдине джерело децентралізації влади, а „розклад (?) дрібного господарства“ є причина її централізації і зміцнення. Чому? Хіба центральна влада посягала на роботу силу дрібних господарств? Хіба „великі власники“ в часи феудалізму не прагнуть децентралізації державної влади? М. Є. Слабченко кинув свої пояснення необґрунтовано і не продумано, і це є одна із основних і повсякчасних хиб його праць.

Він розглядає злочини, що за них покладали ті чи ті кари, зовсім не зв'язуючи це з соціальним поділом суспільства; класова боротьба в її проявах судової репресії проти політичних, в ширшому розумінні цього слова, злочинів і проступків супроти „законної“ влади і „законного“ ладу — не цікавить автора. Його увагу більше приваблюють справи суто кримінального, так би мовити, характеру і найбільше про перелюбство. Розгляд кар, пов'язаних із позбавленням волі, приводить автора до „сумного“ висновку, що на Гетьманщині „не создали национального типа тюремного заключения“ (с. 178). Справа справді сумна, бо вона перешкоджає національ-демократичній концепції автора шукати „справжню українську державу“ в XVII і XVIII ст. Адже чи може існувати справжня держава без „національного типа тюремного заключения“?

Та свої національ-демократичні концепції автор виявляє у змалюванні „української влади“; тут уже бринять нові нотки, порівнюючи до попередньої книжки. Автор починає з гострої характеристики тогочасної Польщі: „в Польше все шло как то наоборот“ (34). На Україні ж:

„У одного и того же малорусского народа до 1648 г. было две разных, враждебных между собою, главы: киевский митрополит и польский король, православный вождь в византийском и католический часто в кардинальском облачении. Третий глава — православный гетман получил признание только в половине XVII в. До того он был скорее в повиновении у обоих. После 1648 г. гетман заступил место польского главы, оставив функции его нетронутыми и стремился даже к тому, чтобы у него „влагда“ была неограниченной и со стороны митрополита. Действительно, гетманы второй половины XVII ст. часто являлись с такой полнотой власти, о которой польские короли могли только мечтать“ (с. 37).

Я не спиняюся на оцінці фактичної відповідності наведеної характеристики, автор так голосливо робить усі свої характеристики, що читач має право думати про відверту політичну тенденційність їх. Щоб виявити цю тенденційність, досить тільки згадати характеристику державної організації

України в XVII ст. у його книжці про „Малорусский полк“. Адже там вип'ячено ролю віча — козацької ради, що її гетьмани „считали за честь по-виноватись“. Тепер вона зникла, і гетьман, виявляється, перейняв усю „повноту“ влади польського короля, зробивши її справді повною і необмеженою. Відмінність цих концепцій надто різка, вони прямо протилежні одна одній, і треба гадати, що погляди автора мали тенденцію змінитися. Він, швидко прямуючи до лав російсько-української буржуазії і буржуазної інтелігенції — інтелігенції за висловом Леніна, вже в кінці XIX ст. „довольной и спокойной, чуждой каких бы то ни было бредней и хорошо знающей, чего она хочет“ („Что такое „Друзья народа“... Соч., т. I, с. 189), підпадає її реакційним після 1905 р. спрямуванням, лінії на спілку з дворянським землеволодінням та самодержавним царем. Лінія ж української буржуазії йшла, поза формальним покровом фронди і політики реформ, до аналогічних прагнень міцної державної влади в своїй країні, влади, що її здійснювати вона мала б у спілці з місцевими українськими нащадками кріпосників. От чому цілком зрозумілим стає, з першого погляду ніби непослідовний, енергійний захист М. Є. Слабченком цих кріпосників у XVII—XVIII ст. і підкреслення їх заслуг у творенні національної держави:

„Пусть малорусская аристократия была зловна, низка, как ее стараются представить малорусские ученые, начиная со времен Кулиша, но именно она то и стремилась создать из Украины некоторое подобие государства, а не кто другой“ (с. 55).

Так член УСДРП йде набагато далі за своїх попередників, буржуазних істориків України.

Щоби покінчити з передреволюційними працями М. Є. Слабченка — кілька слів про його коротку замітку: „Д. П. Миллер, как историк украинского права“ (друкована у в. V „Вестника Харк. истор.-фил. о-ва“). В темі, так поставленій, автор міг подати і характеристику даного історика права і, на базі критики його концепцій, свої методологічні засади. М. Є. Слабченко обмежився першим, отже про його погляди з замітки можна зробити тільки посередні висновки. Отож М. Є. Слабченко позитивно оцінює роботи Д. П. Міллера. Його заслуга в тому, що він „на первый план стремился выдвинуть юридические нормы“ (с. 1, окр. відб.)

Метод Д. П. Міллера — описово-юридичний.

„Отсюда ясно, что Д. П. интересовался не сущностью описываемого им института, а его формальной стороной, его внешней конструкцией“ (с. 4). Д. П. чувствовалось отсутствие общего базиса, на который опирались бы его исследования, напр., экономического. Но он при жизни не раз говорил, что для этого слишком мало собрано материалов и что общие предпосылки не всегда проверены. В силу таких соображений Д. П. должен был неминуемо придти к выводу, что прежде всего необходимо собирать и описывать юридический материал. И Д. П. так и делал“ (с. 4).

Ці зауваження говорять за те, що М. Є. Слабченко приймав за позитивне явище формально-догматичну методологію Д. П. Міллера. До неї треба було тільки внести додаток, збудувавши її на економічній базі. Ми вже бачили, що це була за база у М. Є. Слабченка і з яких джерел запозичав він цей свій метод.

Загалом про передреволюційний етап дослідних праць М. Є. Слабченка треба сказати, що тут він виразно виявляє тенденції до певного напрямку в своїм розвитку. Адже він послідовно культивує буржуазний формально-догматичний метод, що відповідає його намаганням замозати класову боротьбу його вказівки на економічні причини юридичних інститутів ідуть від буржуазної соціології і не пов'язані з способами виробництва певної соціально-економічної формації і соціальним ладом даного часу. Національ-демократичні тенденції — в їх „малоросійському“ забарвленні — цілком виразно проявляються.

мають усі його твори цього часу. Його розвиток у межах даного етапу йде лінійно чимраз більшого переходу на одверто-буржуазні, а значить, після 1905 р., — реакційні позиції. Радикалізм його першої книжки і піднесення вільних вічових начал в історії України швидко змінюється в другій прагненням до сильної державної влади в руках своєї кляси. Він раз-у-раз стоїть у своїх працях правіше за своїх попередників — представників буржуазної історіографії України; зокрема це позначається на його оцінках „історичних заслуг“ українського кріпосницького землеволодіння. Усе це примушує визнати правотланговість М. Є. Слабченка в лавах дрібнобуржуазних партій і його готовість одверто перейти в ряди буржуазно-дворянської професури російського царату¹⁾.

Сутичка двох груп імперіялістичних держав, що покликала „на захист батьківщини“ широкі кола робітників і селян, що разом із ними посадила в шанці і чимало дрібнобуржуазної інтелігенції, зламала й хід професорської кар'єри М. Є. Слабченка. Замість катедри в університеті він кілька років захищає інтереси російського й союзного імперіялізму. Ніби театр воєнних дій мав стати за добру школу інтелігентським колам, що потрапили до шанців, ніби мав він виразно вказати їм на імперіялістичний характер війни, на захист ними інтересів певних капіталістичних груп їхньої капіталістичної батьківщини. Але це під час війни і в перший час революції зрозумів мало хто. Консервативне підкорення наявним „законним“ порядкам, поза радикалізмом „лівої“ дрібнобуржуазної фрази, нерозуміння потреби революційно змінити, зламати всю будову старого ладу, нерозуміння історичних завдань пролетарської революції, з її місією звільнити від тягара й експлуатації, притаманних капіталістичному суспільству, широкі маси трудящих, — це все спонукало ці шари або прямо захищати всі основи старого ладу царату, або під прикриттям радикальної фрази йти на боротьбу за його зреформоване видіння в формі демократичної буржуазної республіки. На оцю боротьбу за буржуазну республіку і пішли партії дрібної буржуазії, що, за висловом Леніна, — „скатились в помойную яму контрреволюционности“ (Соч., т. XXI, с. 56); з ними пішов і зв'язаний колись з УСДРП М. Є. Слабченко.

Наукові твори М. Є. Слабченка виразно і чітко викривають саме цей шлях боротьби за демократичну буржуазну республіку, що була — це не можна забувати — боротьбою за неї проти пролетарської революції.

Року 1918 виходить у світ його книжка „Центральные учреждения Украины XVII—XVIII ст. (Конспект лекций, чиганных с 10 июня по 14 июля 1918 года на украинских курсах для учителей средних школ)“. Її М. Є. Слабченко починає з характеристики життя в Західній Європі в XVII ст. Він вказує, що в цей час міста склали опозицію тодішньому ладові:

...„в городах, стремившихся к освобождению от произвола государственных властей, возникла критика порядков, составлялись планы преобразования общества на началах свободы и равенства, выросли учения о естественном праве, свободном труде, свободе совести и пр., выдвинут был ряд лозунгов против сословно-экономических перегородок, и эти лозунги с XVII ст. стремились воплотить в жизнь при помощи ряда восстаний. Волна бунтов прокатилась по всей Европе и докатилась до Днепра“ (с. 3).

¹⁾ Я не казую в своїх оцінках Слабченкових праць сили окремих помилок, що буквально прослідують його розвідки. Авторів нічого не варт визнати, що на Гетьманщині козаки склали „близько 1% полкової людности“ („Малор. полк“, с. 186), або, характеризуючи форми кар, скріпити одну з них таким „відповідним“ фактом, що Мазепа кілька років сидів у січовій в'язниці „і притом в крепких кайданах“, тощо. Праці М. Є. Слабченка збудовано майже виключно на друкованому матеріалі, до того ж у праці про кари він характеризує їх здебільшого за „Правами, по которым судится малор. народ“, тобто за кодексом і навіть за проектом кодексу, а це за даними справжнього стану речей в актових матеріалах.

Автор не каже, якої саме класи була класовою справою ця боротьба міст, але ясно, що в своїм піднесенні тоні він славить буржуазній революції (власне для XVII ст. — англійську революцію), ототожнюючи з ними всі прояви селянської війни, повстань, характерних для феодалного ладу, який у решті держав Західної і Східної Європи був зламаний чи зреформований далеко пізніше.

На Україні революція 1648 р. для нього була всестановим національним рухом.

„С интересами казачества, добывавшегося уравнения в правах с шляхтою — свободы собраний, представительства и проч., объединились интересы мещанства — горожан и крестьянских масс. Т. о., в лице казачества появился класс, объединивший в себе все население и ставший революционным, а самое движение стало национальным. Философия и право помещиков была противопоставлена иная философия, иное право. Каноническому праву — шляхетским конституциям пришлось столкнуться с идеями свободы и равенства“ (с. 4).

І саме для досягнення цих ідеалів підніс повстання Б. Хмельницький:

... „во имя таковых идеалов поднял восстание Хмельницкий, окрылявший протестантов Зап. Европы, как то было подмечено де-Торесом“ (с. 5).

Отож повстання 1648 р. було всестановим національним рухом з ідеалами „волі й рівності“, тобто з класовою програмою буржуазної революції. Ці ідеали, річ ясна, автор запозичив з арсеналу своїх поглядів і переконань даного етапу. Ясніше ми це можемо бачити при характеристиці М. Є. Слабченком державного ладу Гетьманщини.

„После 1648 г. население Украины, отделившееся от Речи Посполитой, принялось за самоустройство по типу, издавна вошедшему в его мирозерцание, т. е. по типу, соединенному с признанием свободы за всеми сословиями, свободы передвижения, слова, политических прав, права на свободный выбор занятий, приобретения недвижимости и т. д.“ (с. 12).

Справді, чудовий малюнок! Ця боротьба за всілякі „свободи“, позбавлена всіляких вказівок на боротьбу проти соціального пригнічення, проти позаєко номічного феодалного визиску, — вона ніби дослівно списана з програми буржуазних і дрібнобуржуазних партій в революції 1917 р. Гетьманів з „усією повнотою“ необмеженої влади, що фігурували в „Опытах по истории украинского права“ забуто. Нічого подібного; з України, ясна річ, була демократична республіка.

„Участие в политической жизни гетманщины выражалось в форме партий, которые выделяли при выборах своих представителей для управления краем, так что получалась комбинация народоправства и представительства. Т. о., Украина XVII—XVIII ст. представляла собою представительную демократическую республику“ (с. 6).

Це була справжня „демократична“ парламентська буржуазна держава. Як така, це була „правова держава“, конституційна —

„все институции получили признание в основных украинских хартиях. Таковых было две — договорные пункты 1654 г. и конституция 1710 г.“ (с. 6). Ці „хартії“ — „вехи в истории украинского права, знаменующие эпохи в прошлом украинского народа“ (с. 7).

Автор не забуває підвести економічну базу під цю надбудову, що пояснює причини утворення цієї „демократичної“ надбудови.

„Мелкий масштаб хозяйственного уклада и отсутствие рынков повлекли за собою необходимость организации власти в таких же размерах и по такому же типу — власть организовалась по системе децентрализации и, следовательно, на выборном начале зсего населения“ (с. 6).

Чи ж пояснює будь-що це пояснення? Чому це відсутність ринків і господарство дрібних виробників в попередні часи призводили до децентралізації

влади на іншій основі, на основі зосередження її у власника засобів виробництва — фєвдала-кріпосника, а тепер — якщо вірити авторові — призвели до утворення демократичного ладу з участю в управлінні всієї людности? Критично поставившись до своєї концепції демократичної України-Гетьманщини, автор побачив би всю сумнівність цього демократизму, помітив би, що Україна сама почала реставрувати пошкоджену селянською війною фєвдално-кріпосницьку соціальною організацію, залежну від економіки — натурального господарства, що надовго затрималось на сході Європи і від політичної причини: фактичної поразки селянської війни.

Клясової боротьби немає в усіх працях М. Є. Слабченка, немає її й тут, тим більше, що демократичну буржуазну республіку, за яку тепер стоїть автор, передбачалося ніби творити всіма клясами української людности. Ця тенденція переноситься й на минуле. Ми бачимо вже радикальні вказівки М. Є. Слабченка на те, що в перевороті 1648 р. „філософії й праву поміщиків була протиставлена інша філософія, інше право“. Це були, словами автора кажучи, „ідеї волі й рівности“, тобто ідеї буржуазії великої й дрібної, ідеї епохи боротьби буржуазії проти реакційного фєвдалного ладу. Але українська буржуазія слабка і вона шукатиме швидко спілки з тими самими представниками поміщиків, що з їхньою „філософією і правом“ вона допіру змагалася. У той час, коли писав і видавав „Центральные учреждения“ М. Є. Слабченко, такий клясовий бльок здійснився на ділі — в практиці гетьманського уряду Скоропадського. Партії української дрібної буржуазії зустріли цей уряд фрондою, але правофланговий М. Є. Слабченко, що в своїх попередніх працях дуже ліберально і спочутливо ставився до клясової ролі українських кріпосників в історії України XVII — XVIII ст., знаходить шляхи до згоди. Виразно відбиваючи потайну думку своїх політичних однодумців щодо гетьманщини Скоропадського, він хвалить земелнну аристократію Гетьманщини XVIII ст., бо вона „стоит все же на стороне национальных интересов Украины и ее национальных учреждений“ (с. 6).

Уряд українських кріпосників у зв'язку з цією національною програмою своєї діяльності мав у Слабченка загально-клясову підтримку: „Среди украинского населения генеральная старшина пользовалась, особенно в XVIII ст., очень высоким авторитетом“ (с. 64).

Можливі шляхи буржуазного переродження фєвдалної влади примирюють цілком М. Є. Слабченка з цим ладом:

„Из генеральных урядов несомненно развиться должна была министерская система, при которой Генеральная канцелярия перетворилась бы в совет министров“ (с. 90). І далі —

„Генеральная канцелярия функционировала успешно, и та организация, какую она получила, являлась и для XVIII ст. весьма высокой, аналогичной учреждениям Западной Европы“ (с. 90).

„Весьма успешно“ Генеральна канцелярія функціонувала в інтересах українських кріпосників, „весьма успешно“ вона провадила оформлення їх клясової перемоги та зміцнювала соціально-економічну залежність недовгих переможців у селянській війні XVII ст. — вільного селянського й селянсько-козацького землеволодіння від поміщика-кріпосника. М. Є. Слабченко ж при оцінці її діяльності тільки пишається її досконалою організацією й знаходить слова тільки для виправдання її клясової діяльності¹⁾.

¹⁾ На книжку М. Є. Слабченка р. 1925 в „Україні“ (кн. III) надруковано мою коротку рецензію. В цій рецензії дано кілька штрихів формальної критики до окремих тверджень М. Є. Слабченка, справедливо підкреслено догматичний метод книги й методологічну хибність характеризувати порядками XVIII ст. попередній лад України-Гетьманщини в XVII ст. Але це зауваження не пов'язане з розкриванням причин відмінності ладу України в XVII й XVIII ст., що пояснювалося іншим станом виробничих сил, одмінними стосунками виробництва, іншою у зв'язку з цим соціальною структурою, а все це надавало державним установам і юридичним

Праця М. Є. Слабченка „Судівництво на Україні XVII—XVIII ст.“ видана року 1919. Отже писана вона й видана в часи найгострішої збройної боротьби за перемогу пролетарської революції проти сил поміщицько-капіталістичного табору. Чимала частина дрібнобуржуазної інтелігенції виразно була по другий бік барикад, частина дрібнобуржуазної української інтелігенції також брала активну участь у цім змаганні, перебуваючи так само в колі другого боку барикад, її зовнішня лінія ніби самостійної боротьби на ділі зводилася до завдання бути одним із флангів, одним із видів боротьби за збереження, за реставрацію капіталістичного ладу, якщо не в Росії, то принаймні на Україні. Року 1919 вже ясно стало, що ширші маси трудящого селянства відійшли від радикальної фразеології і реакційної практики цього буржуазно-куркульського табору. Соціална база його звузилася до мінімуму. А звідси в колах його adeptів відпадає тяжіння до „демократичного“ ладу, замість нього постають „державнідцькі“ прагнення до міцної буржуазної держави.

Книжка М. Є. Слабченка відбиває цю ситуацію, ці настрої. З одного боку в ній є дещо ніби й від „марксизму“. Адже автор пише:

„Кожний нарід і кожна епоха мають свої особності в судах і процедурі в залежності від різних причин, а насамперед в залежності від економічних обставин. Міняється економічний уклад — міняється право, інститути, юридичні основи і, таким чином, право в одну епоху має одні форми, в другі часи воно може мати вже зовсім інший вигляд, іншу фізіономію“ (с. 3).

Та в цім реченні М. Є. Слабченко по суті не йде далі від М. Ковалевського. Адже з характеристики права в різні епохи вилучено основне — його класову роль і функціональність. Та й сама конкретна думка про безпосередню зміну права в прямій залежності від зміни „економічних обставин“ є механістична. Адже історія дала ряд прикладів, коли феодалні форми надбудови використовувало капіталістичне суспільство, що надавало ім

інститутам України доби селянської війни проти феодалів-землевласників та доби її поразки, Падіння й відродження позицій нового кріпоснадського землеволодіння відмінного змісту позитивними з формального погляду зовнішніми рисами, назвами, процедурою тощо, порівнюючи до часів консолидації й завершення відбудови кріпоснадського землеволодіння у XVIII ст. Причина цієї помилки — буржуазні позиції самого рецензента; і саме через це в основному він цілком солідаризувався з М. Є. Слабченком: „загальне освітлення епохи, — писав я, — в автора цілком правильне“ (с. 167). Треба було пережити й усвідомити багато, щоб через 7 років змогти прийти до прямо протилежного висновок.

У лавах післяреволюційної історіографії України мені, мабуть, найбільше, ніж кому іншому, довелося полемізувати з М. Є. Слабченком. Причиною цьому були не тільки певні відзнаки методологічних і політичних позицій, а передусім те, що тема моїх дослідів „Центральні установи України XVII—XVIII ст.“ збіглася з темою книги М. Є. Слабченка. Цілий ряд зауважень і корективів, які я давав у розвідці про „Генеральну раду“ й монографії про „Раду старшини“ до поглядів М. Є. Слабченка, містять у собі формальну критику, що базувалася на детальнішому опрацюванні актових джерел. Я можу тепер, переглядаючи цю полеміку, відзначити не так багатосутніх відмін у концепції відповідних проблем, що торкалася цієї полеміки. У полеміці про „Генеральну раду“ звертає на себе увагу суперечка про визначення цієї установи. Для М. Є. Слабченка це „збори рівноправних громадян України“ для мене ж це „збори козацького війська... для розгляду й ухвали найважливіших питань зовнішньої та внутрішньої політики країни“... (с. 157—158). У М. Є. Слабченка тут виразні тенденції збуржуазнити Генеральну раду, відповідно до його тенденції в цій книзі представляти Україну XVII ст., як зразкову демократичну буржуазну республіку. У мене ж наголос на формальній стороні питання (по формі на раді могли бути саме козаки) і — відповідно до наддержавно-демократичних концепцій, — на державній ролі цього інституту. У обох на інститут Генеральної ради викривлено: представити і визначити його треба було як орган організаційних у козацькій армії повсталих супроти феодалного способу експлуатації селянських мас.

У праці про „Раду старшини“ — обминаючи полеміку про формальні питання — інтерес суперечки в іншому. Він зосереджується навколо питання про те, була чи не була окрема парламентарна представницька установа на Україні XVII—XVIII ст. Для М. Є. Слабченка знову таки цілком відповідно до його політичних тенденцій у цій книзі — така установа існувала на Гетьманщині, тільки зовнішні причини не дали їй розвинутися у справжній буржуазний парламент. У моїй праці (писаній 1929—30 рр.) позначився той перехідний для мене момент,

цілком нового змісту, а форми „буржуазного права“ використовує деякою мірою держава перехідного періоду — доби диктатури пролетаріату.

Суть справи з книжкою М. Є. Слабченка в іншому. Поверховий формально-догматичний опис судівництва на Україні XVII—XVIII ст. складено цілком в аспекті методології буржуазної науки й він нічого спільного з марксизмом не має. Суть справи в державницькому аспекті автора. Він так починає свою книгу:

„Як тільки люди почали жити громадським життям і появилось суспільство, одночасно виникає потреба і в урегулюванні непорозумінь чи то на ґрунті інтересів приватних, чи то на ґрунті публічної заінтересованості. От регулювання цих непорозумінь як між окремими людьми, так і в справах, де зацікавлена держава, здавна ведеться особливими інституціями — судами, а порядок, в якому ведеться розв'язання суперечок, зветься судовою процедурою“ (с. 3).

Отож споконвіку існує держава, що в інтересах членів суспільства встановлює суд і судову процедуру. Ані слова — про те, що держава є орган певної класи, що суд має класові функції, що саме встановлення суду зв'язане з народженням приватної власності і потребою її захищати. Натомість у своєму викладі автор з епічним спокоєм констатує постійну й неодмінну потребу людства в державній — отже класовій — організації та її органах.

Якщо треба виправдувати існування класової держави взагалі, то за конкретну мету має бути агітація за класову державу української буржуазії. Автор так і робить у кінці книжки. Він каже:

„Розглянена тут судово-процедурна Україна XVII—XVIII ст. показує, що судівництво українське стояло дуже високо. Вже в ті старі часи наш процес дійшов того розвитку, що нагадує собою процес сучасної європейської держави, а в деяких відношеннях навіть опередив інші законодавства, як от дочасне увільнення, умовне осудження й т. ін. Ті хиби, які помічаються в процесі, можна вважати хибами тодішньої Європи взагалі. Безперечно, з часом вони були б усунені з нашого процесу

коли я, починав відходити від позицій свого колишнього політичного спрямування, але в той час, коли писав я цю книжку, процес відходу не супроводився процесом нового теоретичного озброєння методом марксизму-ленінізму, що я почав робити вже пізніше. Звідси й буржуазний формалістичний підхід у полеміці з М. Є. Слабченком. Замість старих концепцій про „державну роллю“ ради тут у мене наголос на її класовій ролі, як органа українського шляхетства. Про раду старшини я писав, що це була установа при голові держави, такого виду, що в неї міг би розвинутися середньовічний станово-класовий парламент. Існування закінченої форми такого „парламенту“ і навіть не з рисами справжньої буржуазної установи, а з рисами феодальної установи я відкидав, і це було правдиво. Але загалом критики та вказівок на політичні й класові джерела поглядів М. Є. Слабченка я не давав і не міг подати, бо стояв у більшій мірі ще на основі буржуазної методології.

Я хочу ще кілька слів сказати про ще одну свою полеміку з М. Є. Слабченком, р. 1927. Вона точилася з приводу статті М. Є. Слабченка „До методології історії робітничого класу“ („Черв. шлях“, 1927, № 5). Зараз я про цю статтю не кажу, бо вона випадає з цієї теми. Але частина з цієї статті в двох словах робила різкий закид старій науці історії права, яка не бачила — за юридичними відзнаками суспільних верств — справжніх клас. М. Є. Слабченко робив на цей раз справедливий закид, хоч і недоговорений, бо не вказав, чому саме це зроблено. У своїй рецензії на цю статтю (Праці комісії історії права, в. III) я провадив критику з-правих буржуазних позицій. Я виступив в оборону буржуазної науки, доводячи, що писати історично-юридичну характеристику класи важко, бо для цього бракує „юридичних норм“, які визначали „юридичне становище“ її. Скільки вже тоді мені були ясні всі реакційні висновки з такого погляду, я — відповідно до своєї еклетичної позиції — шукав примирення для непримиримого — методу буржуазної науки з інтересами радянського читача доби пролетарської революції (маю на увазі інтереси революційної пролетарської класи). Для цього „вихід“ я пропонував у... контрабандному вивченні „фактичного стану речей“, додаючи його до „юридичної аналізи“, „юридичних норм“. Цей метод я намагався культивувати і в своїх дослідних роботах. Оцінити його можна тільки як метод дрібнобуржуазного еклетизму, що в основі йде на поведі буржуазної методології.

судового. Але сторонні причини не сприяли тому; вони повели до занепаду політичної свободи на Україні, а разом з тим занепадо й наше право, котре могло розквітнути пишню, а от лишилося тільки в старинних кодексах або животіє й понині в формі звичаєвого права як пержитки“ (с. 37—38);

Український судовий процес XVII—XVIII ст. — відстала форма феодално-кріпосницького судівництва, з судовими функціями місцевих адміністраторів із козацької старшини, весь заснований на найпримітивніших формах судового хабарництва, — волею М. Є. Слабченка поставлений нарівні, а той вище судівництва капіталістичної Європи. Спільного з дійсним станом (маю на увазі форму судоустрою й оформлення процесу) в цьому нічого немає. Але автором важливо заманіфестувати справжній, не згірший за європейський, характер державної організації на Гетьманщині. Про те, що він писав у попередній книжці, про демократичні свободи буржуазного стилю, тут тільки глухо згадаю. На цім етапі автором важливо довести національ-демократичне твердження, що українська держава загинула тільки під впливом „сторонніх причин“, тобто „зовнішніх ворогів“, саме тих, з якими йде боротьба його та його класи й тепер. Під їх впливом заглухло це право українських „політичних свобод“, яке „могло розквітнути пишню“ — очевидно, в вигляді клясового буржуазного права капіталістичної України. Науку, політичну науку з цього вивести може всякий.

Переможна боротьба пролетаріату та, під його проводом, бідняцько-середняцьких мас за радянську владу в Росії і на Україні як рівно ж встановлення радянської влади вирвали підґрунтя з-під ніг її ворогів. На місце поваленого капіталістичного суспільства стає нова держава пролетаріату. Неп — як форма господарчих стосунків, „періоду відновлення народного господарства“ (Сталін), широкі заходи радянської влади до проведення та сприяння буйному розвіткові культурного будівництва, запровадження в життя ленінської національної політики, уважне ставлення партії й радянської влади до науковців і робітників, — усе це призвело до певного повороту в настроях і тактиці буржуазної інтелігенції. Більшість її пішла на роботу до органів і культурних установ радвлади. Але багато хто з неї — як це довели наступні роки — уявляв собі неп тільки як поворот, тільки як відступ радянської влади, бачив у радянській економіці тільки тенденції до розвитку капіталістичних стосунків, орієнтувався на поступінне переродження радянської влади й комуністичної партії, що мало призвести до ліквідації диктатури пролетаріату і встановлення чи поновлення буржуазної держави.

Деякі старі фахівці буржуазної історичної науки й окремі молоді фахівці, що вже в радянський час виховувалися під впливом і на політичних та методологічних концепціях цих старих сил, в цей час раз-у-раз культивували, маскуючись під марксизм, дослідження певних економічних проблем, висували значення й вагу економічного чинника. Але це робилося, не пов'язуючи економічних обставин із клясовою боротьбою, що з цих обставин випливали, що ці обставини супроводила, що в свою чергу на ці обставини впливали. Як у неї бачили вони тільки форму відступу до капіталістичних стосунків, так в історичному процесі бачили вони постійне виправдання капіталістичного суспільства, неминучу еволюцію до нього попередніх періодів, а при змалюванні капіталістичних стосунків вони забували і затушковували форми експлуатації, притаманні капіталізму, й клясову боротьбу, цим породжену. Загалом це був метод політичного виправдання капіталістичного ладу, прихованої атації за його поновлення.

М. Є. Слабченкові не доводилося, йдучи цим шляхом, робити великі методологічних поворотів. Адже вагу й значення економічного чинника в історичному процесі й розвитку і в оформленні юридичних інститутів він підкреслював і відзначав ще раніше. Тепер лишилося тільки підкреслити

ще виразніше й поставити над цим вивіску „історичного матеріалізму“, „марксизму“.

Року 1922 М. Є. Слабченко почав видавати серію праць під загальною назвою „Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны“. Зміст більшості з них — це характеристика економічних стосунків, і тому в цій замітці, присвяченій історично-юридичним працям М. Є. Слабченка, я торкатися їх не буду. Але про першу з них треба писати й істориків права, бо тема її має почасти і юридичний характер: „Землевладение и формы сельского хозяйства Гетманщины в XVII—XVIII стол.“. Автор, починаючи її, підкреслює її характер як праці, писаної марксистським методом:

„Предлагаемая работа имеет целью дать анализ экономического и правового строя Украины от Хмельничины до мировой войны. Такой труд, где должны найти освещение сложные вопросы экономической и правовой истории Украины на протяжении двух с половиной столетий, потребует работы еще многих исследователей; то, что предлагается сейчас нами, есть попытка подойти к вопросу вплотную с историко-материалистическим методом изучения“ (с. V).

Всю „глибину“ „марксистського“ розуміння історичного процесу України автор виявляє тут таки на початку роботи, давши таку періодизацію цього процесу:

„Хмельничина положила начало новому экономическому и правовому процессу, прошедшему фазы торгового капитализма, крепостного права и буржуазно-капиталистического строя, потрясенного и уничтоженного революцией 1917 г.“ (с. V).

Отже фаза кріпацтва зміняє попередню фазу „торгового капіталізму“. Така схема йде далі за хибні концепції „торгового капіталізму“, як окремої суспільно-економічної формації, бо утворює не кріпосницьку формацію, як це робив в РСФРР Дубровський, що в нього ця формація характеризувалася саме перевагою торгового капіталу, — а дві формації „торгового капіталізму“ й кріпацтва; вона є антимарксистська, бо не базується на характеристичні виробничих відносин певної доби.

Так стоїть справа з періодизацією. Так само, тобто нічого спільного з марксизмом, не мають і окремі тлумачення М. Є. Слабченком окремих сторін історичного процесу. Беру найважливіше — „встановлення“ кріпацтва. Для цього автор згадує за свою стару теорію — ми з нею вже стикалися — браку робочих рук в Гетьманщині. Тут до встановлення кріпацтва спричинився відплив робочих рук на південь:

... „чтобы не оставить поместий без рабочих рук, приходится прибегнуть к введению крепостного права в Гетманщине, а это, в свою очередь, ведет к устремлению украинских масс на юго-восток и к Черному морю“ (с. VII).

Уже загальна методологічна лінія автора — пояснювати кріпацтво самими економічними умовами, цілком забуваючи за класову боротьбу, ставить його в одну лінію з рештою представників буржуазної історіографії, П. Струзе, наприклад (надто яскраве оде „приходиться прибегнуть“). Але й саме пояснення кріпацтва тільки браком робочих рук — не правдиве й походить з механістичного перенесення на феодално-кріпосницьку Гетьманщину стосунків і явищ пізньої капіталістичної доби. На ділі тут ми маємо справу з регресом сільського господарства, що призвів до консервації феодалних стосунків і навіть їх поновлення там, де їх зламала селянська війна середини XVII ст. Процес закріпачення в першу чергу зв'язаний з політичною поразкою селянської війни, що сталася, не зважаючи на її зовнішню перемогу.

Цієї класової боротьби в історичнім процесі України, що, не розкривши й не витлумачивши її, не можна за методом марксизму-ленінізму схарактери-

зувати економічні стосунки й інститути юридичної надбудови, — у М. Є. Слабченка нема в цій книзі (кілька глухих згадок на с. 201—202), і це ставить її цілком у ряди буржуазної історіографії, як би вона не прикривалася налічком праці, писаної методом „історичного матеріалізму“. На ділі автор не пішов тут, з цього погляду, далі за свої попередні праці, де він, послідовно стоячи на буржуазних позиціях, відкидав і затушковував — надто вже яскраві були її прояви — класову боротьбу в історії України-Гетьманщини XVII—XVIII ст.

Автор „Організації господарства“ в цій праці, може ще виразніше від праць попередніх, переносить порядки, поняття капіталістичної доби на феодално-кріпацький лад Гетьманської України. Ось чому, як ми бачимо, закріпачення селянства спричинене було намаганням удержати „сельських робочих“ (див. також с. 171 і далші). Всі правні стосунки у XVIII ст. на кріпацькій Україні для нього мають в основі „частно-правовий договір“ (с. 95). Невже це так? Хіба в основі феодалного права не було „стосунків персональної підлеглихості й панування“ (Маркс), хіба „приватно-правна умова“ не є найхарактерніша риса капіталістичного права, що найвиразніше виявляється у „вільній“ умові „вільного продавця робочої сили“, позбавленого „всіх засобів виробництва і всіх гарантій існування“ (Маркс), з капіталом?

Селянин Гетьманської України, отже той селянин, що повставав проти кріпосника-дідича в часи Хмельниччини, що змагався проти нових поміщиків із козацької старшини, що поволі підпадав під поновлену соціальну й економічну залежність від нових кріпосників, — для М. Є. Слабченка щось подібне до капіталістичного фермера. Це справді так:

„Сябровая организация, — пише він, — явилась на смену крупного хозяйства. Шляхетский класс, притаившийся при Хмельничине, еще не успел ориентироваться и выявить своего лица в отношении свободного фермера. Кроме всяких иных причин, как политических, так и экономических, препятствием для такого выявления служили свободные ассоциации сябров, которые заменили на время крупного землевладельца, позже предьявившего притязания на ренту“ (с. 80).

До вільного фермера селянинові доби протифеодалних повстань було дуже далеко. Навіть за становище це він і битися почав далеко пізніше: коли він побачив шлях розвитку України в капіталістичному напрямі, коли він перероджувався з продуктопродуцента на товаропродуцента, коли він став змагатися за „американський шлях розвитку“, тобто за революційне зламання всіх основ старого кріпосницького ладу, а не за полегшення чи зміну феодалної експлуатації, як це було в часи селянської війни. Сяброва організація, що, за Слабченком, „з'явилася на зміну великого господарства“ — для цього довелося забути таку „дрібницю“, що це є стара архаїчна форма господарчих стосунків, яка в часи Гетьманщини була вже пережитком, — потрібна авторові для його рішучої й повсякчасної боротьби з тим поглядом, що на Україні XVII ст. існували елементи общинних стосунків. Такі стосунки — нормальна річ за часів феодално-кріпацької формації; на Україні вони виявилися може меншою мірою в цей час, — слід думати, у зв'язку з загостренням класової боротьби під час селянського повстання, а почастіше через зв'язану з цим більшу циркуляцію, течучість людности, яку до цього примушували і бурхливі події селянсько-козацького повстання, і руйнацька довголітня війна, і спустошливі напади татар. Для марксиста не треба виправдувати ці стосунки; озброєний методологією єдино-наукового методу, він констатує їх наявність і тлумачить їх існування за феодално-кріпацьких часів, він інакше ставиться — констатує і тлумачить класове розшарування елементів капіталістичної експлуатації в общині капіталістичної Росії і бореться проти реакційних спроб оголосити общину цієї доби за панацею проти капіталістичного шляху розвитку. Так робив Ленін. Буржуазна наука меха-

нічно переносить форми й принципи сучасного їй ладу на добу попередню. Так робить М. Є. Слабченко, який силу сторінок у своїй книжці присвятив змалюванню сервітутів, ховаючи під цією назвою — поруч справжніх сервітутів, — усі види общинної власності на Україні XVII ст., бо наявність такої власності він відкидав.

Чи вільна ця книга М. Є. Слабченка від попередніх національ-демократичних концепцій? Ні, вона культивує їх не в меншій мірі, ніж попередні праці цього автора, і пролетарська революція нічого з цього погляду його не навчила. Тут навіть ще яскравіше стоїть це питання про єдину українську націю, переносючи цю ширму буржуазної форми замаскування свого панування на часи фєвдальні. Наприклад, для нього у фєвдальній Польщі українці були „негосударственной народностью“ (с. 10). Отож панували в цей час не фєвдали-землевласники польського й українського походження, панували вони не над експлуатованою, соціально-залежною селянською масою і України і Польщі, а панував нарід польський над народом українським. Україну експлуатували „в то время, как господствующий народ имел все в изобилии“ (с. 11). Панівна нація, поляки, для Слабченка — це тільки представники великого землеволодіння (в його концепції навіть „класи земельного капіталу“ адже фєвдальних стосунків у цей час він уже не визнає). Він так і пише, говорячи про різні народи, що брали участь у колонізації України:

„Но господствующая стихия была украинская; в ней претворялись все элементы, усваивали украинский быт во всех его проявлениях, захватывались украинской культурой, ассимилировались и по языку, и по обычаям, и укладу, и по вере, и по особому национально-классовому сознанию. Таким образом прав был проф. Максимович, который в поставленном вопросе различал только две национальности по культурному признаку — польскую, представленную классом земельного капитала, и украинскую, представленную представителями труда“ (с. 8).

Ясність думки М. Є. Слабченка в цім випадку не потребує тлумачень: він проводить національ-демократичну концепцію одности інтересів, спільности „національно-класової свідомости“ в єдиній „трудовій“ українській нації. Політичне спрямування цього погляду і ясне і незамасковане.

Це спрямування поясняє, куди пішов дальший шлях М. Є. Слабченка. Період відновлення народнього господарства з блискучими успіхами партії і радянської влади на шляху економічних, політичних і культурних перемог, доводив ідеологам буржуазної класи, що їх сподіванки на переродження радянської влади не мають підстав. У міру усвідомлення цього загострювалася класова боротьба проти радвлади, бо, як каже Сталін, — „історія не знала ще таких випадків щоб, вмирущі класи добровільно сходили з кону“ („Питання лєнінізму“, с. 338). З переходом „до періоду реконструкції всього народнього господарства на базі соціалізму“ (Сталін) класова боротьба залишків панівних клас старого суспільства загострилася в найбільшій мірі, бо „цей новий період зумовлює нові класові зрушення, загострення класової боротьби“ (Сталін, „Питання лєнінізму“, с. 333).

Вже в часи непу ми маємо початок цього процесу, що найвиразніше, найгостріше виявився вже в період соціалістичного будівництва, в добу соціалістичної реконструкції, що супроводив переможну працю пролетаріату СРСР при виконанні першої п'ятилітки, що визначається в наші дні, що має ще загостритися при виконанні основного завдання другої п'ятилітки — ліквідації клас, — процесу загостреної класової боротьби. Ми маємо організацію шкідницьких груп у промисловості СРСР, ми маємо утворення контрреволюційних організацій, що завданням своїм ставлять повалити радянську владу й реставрувати капіталістичні стосунки. Саме на цей час припадає й утворення „Спілки визволення України“.

Останні історично-юридичні праці писав і видавав М. Є. Слабченко, вже перебуваючи в лавах СВУ. В цих лавах — ми це побачимо далі — він посідав найодвертější фашистські позиції. Ми на підставі розгляду попередніх творів його можемо сказати, що основи цього світогляду закладені в поглядах М. Є. Слабченка ще раніше, ніж вступив він до СВУ. Адже цілий ряд політичних концепцій фашизму — відкидання класової боротьби в середині єдиної нації, система класового співробітництва, національна „гордість“ тощо — все це наповнювало і попередні твори М. Є. Слабченка. Лишалося зробити ще один крок — усвідомити рішучість боротьби двох світів, усвідомити всю небезпеку для капіталістичного суспільства від переможної пролетарської революції і перейти до одвертої, активної боротьби проти неї, з одверто-фашистських тобто з одверто-диктаторських позицій політичного панування буржуазії, і наступу її на революційну робітничу класу. Історія довела що раз-у-раз на такий шлях одвертої диктатури капіталу над робітничою класою ставали і стають представники колись „соціалістичних“ дрібнобуржуазних партій, які ще в часи імперіалістичної війни, за висловом Леніна, „стали класовими врагами пролетариата“ („О Стокгольмской конференции“. Соч., т. XXI, вид. 2, с. 99).

Останні праці М. Є. Слабченка доводять що, цей останній крок він зробив і зробив рішуче. Справді бо: згадаймо книжки про „Малорусский полк“ чи „Центральные учреждения Украины“; в них — особливо в другій — автор виставляє вільну республіку України XVII ст. — як країну, де було безліч свобод у буржуазному розумінні. Після 1918 року зминуло 9 років, і М. Є. Слабченко випускає свою „Соціально-правову організацію Січі Запорозької“ (Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права, в. III, с. 203—340). Читач може чекати, що якраз на Запоріжжі автор знайде ще більше отих свобод, тим більше, що й справді Запоріжжя, скажімо XVII ст., було раз-у-раз осередком для селянина і селянина-козака, що змагався проти поновлення кріпацтва і фєвдального позаекономічного способу експлуатації (поза класовими противенствами і класовою боротьбою, яка існувала в середині самої Січі), і мало лад справді демократичніший, ніж у Гетьманщині. Читач, що зробить таке порівняння, буде дуже здивований. Ніякого „демократизму“ в Січі автор не знає. На це вказав уже в спеціальній доповіді Т. Гавриленко в Комісії рев. рухів у ВУАН, і це правдиво. Візьмімо, наприклад, сторінки, присвячені характеристиці влади кошового отамана, і порівняймо з тим, що в „Малорусском полку“ і „Центральных учреждениях“ говорилося про владу гетьмана на Україні. Адже там „гетьмани вважали за честь підлягати козацьким радам“, державний лад був затверджений в конституціях України, що обмежували права гетьмана, і т. ін. За кілька років М. Є. Слабченко багато чого навчився в сучасній йому політиці і тому радикально змінив свої погляди на суть державної влади. І тепер він із запалом полемізує з Д. І. Яворницьким, що вважав кошового за конституційного монарха, і з Кулішем, що відводив йому тільки ролю „спікера козачого парламента“. Нічого подібного, — каже автор, — влада кошового має батьківський характер. Огже з кошового є понадкласовий батько цілого народу запорізького, до того ж справа стоїть так і в XVI ст., коли кошовий часто репрезентує інтереси опортуністичної, а не революційної опозиції старшинської верхівки проти фєвдально-кріпосницької Польщі, і — у XVIII ст., коли з кошових є здебільшого одверті захисники панівної верхівки середніх і великих південно-українських землевласників напівкріпосницького типу. Цей понадкласовий батько має надзвичайно широку владу. „Як проводир, — каже автор, — кошовий мав величезну силу“ (с. 274). Мав він і надто впливові функції в усіх галузях внутрішнього управління, які докладно описує і перелічує автор. Отже погляди М. Є. Слабченка на сутність влади на Україні XVII—XVIII ст. (поминаючи вже те, що в данім разі він

каже про безперечно демократичніші порядки Запоріжжя) ґрунтовно змінилася. Замість розглядати Гетьманщину, як країну буржуазних політичних свобод, автор приходить до оцінки Запоріжжя, як країни, де по-диктаторському здійснювали воєцьке право (навіть козацьку раду, яку він вважав раніше за орган найдемократичнішого характеру, тепер він характеризує як орган військової диктатури). Ми зрозуміємо, що ця зміна поглядів на історичний лад на Україні XVII—XVIII ст. була цілком зв'язана із зміною сучасних політичних поглядів М. Є. Слабченка, коли поглянемо на його свідчення на процесі СБУ. Але вже зараз можна сказати, що погляди автора близько підходять до сучасних концепцій міжнародного фашизму, який засобами військової диктатури б'ється за збереження капіталістичного ладу, що конає, і здійснює класовий наступ капіталістів на революційну пролетарську класу.

Це справді так. Адже „батьківська“ влада кошового, „братерська“ організація січових козаків тісно пов'язані з сучасними політичними фашистськими концепціями про братерство в класово-солідарній національній державі. За фашистськими концепціями, нація поділяється на окремі, але тісно зв'язані загальною спільністю інтересів корпоративні організації. Порівняймо з цим хоч би характеристику у Слабченка організації січової отаманії. Він пише:

„Отаманія юридично виходила з правової рівності, а коріння свої мала в військовій, під час воєн і боїв обопільній допомозі й вірності Війську. Коли б хоч один з корпорації чи асоціації отаманів випадав, то порушувалася б сталість і рівновага сил, що взаємно підтримували одна одну. Тому отаманія мусіла триматися купи“... І далі: „Отаманія, отже, була добре об'єднана, дужа, настійлива й свідомо своєї ваги, корпорація, що добивалася поширити свої права“ (с. 249).

Придивімося ближче до цієї характеристики. Порівняймо її із справжнім станом. Отаманія запорізька загалом була органом запорізької верхівки, що в XVI і на поч. XVII ст. могла опортуністично миритися з фєвдальною Польщею, що в другій половині XVII ст. могла проводити або політику примирення з гетьманом Городової України, що виявляв класове панування кандидатів на поновлене видання українських кріпосників, або певну фронду проти нього, фронду, яка в момент, коли революційне загострення класової боротьби в 1663 році висунуло її на владу в Лівобережній Україні, скінчилася прямою зрадою своїх передвиборних об'єктів — верхівки, що у XVIII ст., шляхом своїх попередників на Гетьманщині йдучи, тягнулася до справжнього становища нових кріпосників на степовім півдні. В окремі моменти і в окремих випадках у коло отаманії могли проходити — та, безперечно, й проходили, — і революційно-бунтарські елементи, що виявляли обурення виискуваного кріпосниками селянства, обурення і проти кріпосників і проти опортуністичного ставлення козацької верхівки до їхнього панування. Ось так і в середині отаманії могла йти класова боротьба, за січової ситуації мало замаскована й гостра. Таке становище я вважаю за правдиве становище. Коли це так, то як далеко розходиться з цим характеристика М. Є. Слабченка! Адже про виявлення через отаманію класової політики січової верхівки, про можливість класової боротьби серед самої отаманії в автора нічого не сказано. Найбільше для нього важить підкреслити оперативну, організаційну досконалість цієї корпоративної — на його погляд — організації. Мені здається, що саме такий висновок тільки й можна зробити. Але тоді це є свідчення за фашистську концепцію політичної організації.

У цій праці М. Є. Слабченко виразно відходить від свого попереднього методу: пов'язувати — ми бачили, якою мірою недосконало і неправдиво — форми юридичної надбудови з причинами економічного характеру. В наступній — і останній серед тих, що я маю характеризувати — праці: „Фєвдалізм на Україні“ (лекції, читані М. Є. Слабченком в Од. ІНО 1928—29 ак. р.) —

автор примушений був більше спиритися на економічних моментах, бо до цього збав'язувала вся широкість і відповідальність теми, яка мала далеко не самий тільки юридичний характер. Але як це робиться? В розділі про феодалну економіку він наводить тільки дані про ловецтво, конярство, рибальство, бджільництво, ніби ці галузі тогочасної промисловости не визначалися в своїм стані і розвитку причинами загальної економічної структури феодалної формації. Замість подати основну ознаку феодалної формації— спосіб виробництва і характер експлуатації людини людиною в цій формі класового суспільства і вже на цьому тлі показати й характеризувати всю феодалну строкату і різноманітну юридичну надбудову, — М. Є. Слабченко робить інакше: описує імунітет, спосіб спадкування помість, право від'їзду, васалітет, форми податків (не пов'язуючи їх із формами ренти), організацію повинностей... Під таким способом викладу підпишеться кожний буржуазний вчений. Адже основи марксистської аналізи, характеристики основного способу виробництва, характеристики натурального господарства, що на базі його розвилася вся сукупність стосунків феодалної формації, цього у М. Є. Слабченка немає. Немає в нього і характеристики цієї доби господарюванням дрібних виробників-селян. Як каже К. Маркс:

„По всіх країнах Європи феодалну продукцію характеризує, те, що земля була поділена поміж якнайбільшим по змозі числом селян-кріпаків. Сила феодалного пана, як і всякого суверена, залежала не від розмірів його ренти, а від числа його підданих, а це залежало від числа самостійних селян-господарів“ (Капітал, т. I, кн. 1, с. 435, ДВУ, 1929).

Немає у М. Є. Слабченка — в цьому він послідовний від самого початку творчости — і класової боротьби дрібного продуцента, селянина-кріпака проти позаекономічного способу експлуатації від феодала-кріпосника. Але коли так, то висновок можна зробити тільки один: у праці про феодалізм цього феодалізму немає. Автор обмежився характеристикою зовнішніх рис феодалної юридичної (почасти й політичної, ідеологічної) надбудови; і при тому ці характеристики його ні в чому не змінюють старих буржуазних концепцій в описах „староруського“ ладу. Це виразно виявляється в перших трьох розділах, присвячених ладіві „князівської“ доби.

Визначає М. Є. Слабченко поняття „феодалізму“ так:

„Феодалізм представляється таким порядком державним, при якому живе велике землеволоніння з примусовою працею кріпаків, над якими поміщик опікується яко носій державної влади, котру роздроблено між владарями земель і кріпаків, при чім влада ця оспорюється головою держави, в наслідок чого витворюється компромісна верстова держава, що падає під навалю нової сили чи буржуазії“ (с. 2.)

Автор так оцінює своє визначення:

„Ця формула достаточна. В ній бачимо суб'єктів феодалного укладу, об'єкт, зв'язок між першим і другим, взятий в розрізі процесу динамічного“ (с. 2.).

Для марксо-ленінської науки ця формула явно не „достаточна“ і явно не задовільна. Вона наперед вип'ячує державно-правовий момент, що є момент посередній від основного — економічного, вона нічого не каже про натуральне господарство, як основу феодалного виробництва, вона нічого не каже за феодалну експлуатацію шляхом позаекономічного примусу. Тим часом у Леніна феодална експлуатація селянства висувається на перший план при характеристиці виробничих стосунків феодалізму. Ці стосунки —

„состояли в том, что земля разделена была между крупными землевладельцами, помещиками, что помещики наделяли крестьян этой землей для того, чтобы эксплуатировать их, так что земля была как бы натуральной заработной платой: она давала крестьянину, необходимому

продукты, чтобы он мог производить прибавочный продукт на помещика; она являлась фондом для несения крестьянами повинностей в пользу помещика“ („Что такое „Друзья народа“... Соч., т. I, с. 102, вид. 2).

Те, що М. Є. Слабченко в основу свого визначення поклав державно-правний момент, призвело і до його концепції закінчувати період фєвдалізму часом „верстової держави“, а тим часом і в період розкладу фєвдальної формації в основі виробничих стосунків лежав фєвдальний спосіб виробництва (у самого Слабченка є ця згадка — „велике землеволодіння з примусовою працею кріпаків“), і це примушує й цю добу — поза наявністю в ній елементів, укладів нової капіталістичної формації — в основному застосовувати до формації фєвдальної. Загалом це є цілком буржуазна концепція, і відповідно до того М. Є. Слабченко кінчає і фєвдалізм на Україні XV чи XVI століттям (с. 2), коли його замінив „торговий капіталізм“ (с. 150).

Концепція ця буржуазна, та треба глибше придивитися до її спеціального характеру. Коли її так розглянути, ми ще раз побачимо крутий відхід автора від своїх попередніх позицій. Адже допіру ми порівнювали оцінку державного ладу на Україні XVII—XVIII ст. в „Центральних установах“ та в „Соціально-правовій організації Січі Запорозької“, в праці 1918 року й праці р. 1927. Тепер погляньмо на аналогічний малюнок у даній книзі. Отже малює М. Є. Слабченко ранньо-фєвдальну „князівську“ Русь. У містах цієї доби не було жадних ознак самоврядування, тут — „мала бути виключно князівсько-дружинна влада й панували військові порядки“ (с. 42).

Як же бути з вічем? — питаємо ми, — адже в книжці про „Малорусский полк“ так підноситься його сила: „Вече хотело, народ хотел — было общим законом“... Я вже наводив (на с. 38) цю докладну цитату. Але ці погляди автор змінив ґрунтовно. Тепер він каже, що треба „рішуче відкинути теорію віч (розрядка авторова — Л. О.) на Україні і те, що визнавалося за прояв народоправства, відносити на рахунок князівської влади“ (с. 43).

Чому це? Які докази? Що примусило змінити одну апріорну і необґрунтовану думку на іншу, не менш апріорну і не менш необґрунтовану? Має підставу кожен звідси зробити тільки той висновок, що змінилися політичні переконання М. Є. Слабченка, який надзвичайно безпосередньо буде — в обох випадках — за ними малюнок далекого історичного минулого.

Цілком відповідно до цього змінилися й погляди М. Є. Слабченка на ранньо-фєвдальну зверхню владу князів. Адже — згадаймо знову — в „Малорусском полку“ зазначалося, що

„Княжеская власть была слабо развита. Главным образом она касалась двух сторон жизни — военного дела да суда. Тиун, мечник и тысяцкий сильно ограничивались (вечем — Л. О.) в своих действиях“.

І далі зазначає автор, що віче — „принимало и прогоняло князей“.

Тепер же ми бачимо, що все треба „відносити на рахунок князівської влади“. Тепер М. Є. Слабченко не спиняється перед доводом, що в фєвдально-боярській „Галицько-Волинській державі“ бояри не грали жадної ролі і панувала необмежена воля князів, що йде цілком у розріз із відомим кожному спеціалістові справжнім станом. Неначе для повноти суперечности із своєю старою концепцією М. Є. Слабченко згадує і за тисяцьких. Тепер вони для нього — органи не народні, а княжої влади. Не важко зрозуміти, які політичні погляди зумовили цю перебудову. Вони мають іти шляхом заперечення буржуазного лібералізму, як непридатної зброї для буржуазії в епоху найгострішої класової боротьби, коли щоразу більше хитаються основи капіталістичного ладу.

Відповідно до своїх старих націоналістичних позицій автор і тут каже за постійну державну особність України. Приміром, у добу „великого князівства Литовського“ —

„незначна участь українських магнатів в Раді з'ясовувалась тим, що наші князівства досить довго представляли собою рід єдиного князівства руського, то сильнішої, то слабшої, але окремої політичної одиниці“ (с. 143—144).

Це писалося й видавалося 1928—1929 рр. Незабаром, через кілька місяців після виходу цієї книги, М. Є. Слабченко виступав як підсудний на процесі СВУ. Виступаючи тут, Слабченко казав почасти вже відомі нам речі:

„Викладаючи історію України, він, наприклад, висував примат селянства, замасковуючи значення пролетаріату, і примат „державности над партією“ та „нації над класами“.

Дві останні риси притаманні всім творам М. Є. Слабченка, і в цім він цілком послідовний протягом усього періоду своєї наукової і науково-політичної діяльності. Примат же селянства в його друкованих працях — маю, принаймні, на увазі його історично-юридичні праці — не виступає; він міг висунутися вже в тім періоді політичної діяльності, який ще не встиг відбитися у друкованій продукції. На ділі М. Є. Слабченко в рядах СВУ був найвиразніший ідеолог фашизму. Він про це заявляє прямо:

„Слабченко заявляє, що він і Ніковський мали на увазі демократичну — „розуміється формою“ республіку, а по суті для переходової доби обстоювали військову диктатуру, фашизм“ (Вісті ВУЦВК, 1 квітня 1930 р., № 74/2871).

Пригадаймо його останні наукові роботи. Адже чи можна тепер сказати, що випадково у нього з'явилися на зміну попередніх поглядів ті „військові порядки“ в ранньо-февдальній Русі та „воєнна диктатура“ на Запоріжжі? Очевидно, цього сказати не можна. І кожний мусить визнати, що саме бажану форму буржуазної влади мав М. Є. Слабченко перед очима, коли писав про ці далекі часи.

Приклад М. Є. Слабченка взагалі може з найбільшою ясністю свідчити про повну залежність історика від його політичних і класових спрямовань. Бо справді, ми допіру казали про те, що М. Є. Слабченко рішуче і різко відкидав свої попередні погляди щодо „демократичних засад“ і на „князівській Русі“, і на Гетьманщині-Запоріжжі. Чи може це був крок, зумовлений більшою обізнаністю із справою, новими матеріялами, що змінили авторову концепцію? Але нових матеріялів у М. Є. Слабченка ми не бачимо; бачимо нові політичні, фашистські позиції. Адже швидко після цих творів М. Є. Слабченко буде свідчити про майбутній лад буржуазної, по-фашистському організованої України:

... „інтелігентську чепуху в виді виборного начала відкинути, замінивши їх (ради) так, щоб у них селяни мали перевагу на периферії, а в містах повернувши в conseils французького типу“ (Спілка визв. України. Стеногр. звіт, т. 1, с. 139).

Не підемо в детальне з'ясування цього майбутнього ладу, що його М. Є. Слабченко змалював тут досить хаотично. Але констатуємо, що фашистське спрямування до диктатури буржуазії він тут виявив цілком ясно. Ось звідки це заперечення „виборного начала“ і в далекі від нас часи февдальної України.

Саме для того, щоб виправдати фашистський лад на Україні, М. Є. Слабченко творить цілу теорію, ніби їй конче треба пройти через період імперіалізму. Це потрібне, щоб виправдати імперіалістичну експансію, так характерну для фашистського ладу. М. Є. Слабченко каже:

„Україна як національний ринок ще не зібрана в кулак, а існувати може тільки як цілокупна, разом з Великою Україною ще Галичина,

Буковина, Трансільванія, Басарабія, Крим, Білорусь, що дасть можливість Україні великими каналами підтягти Чорне море до Балтики; нарешті, висловлено було й ту думку, що на місті ледачої Малоросії мусить стати молода, енергійна, американізована Україна, що складалася б з людей сильної волі, міцних нервів, з більшовицькою загартованістю" (ibid.).

Сильні нерви і міцна воля потрібні буржуазії для перемоги, для наступу на революційний пролетаріат, на здійснення політики буржуазної реставрації через повалення пролетарської влади в УСРР.

Ця програма лишилася нездійсненою. І доба найширшого соціалістичного наступу, що пройшла і проходить в СРСР і УСРР, починаючи з 1929 р., поставила ще міцніші перепони до здійснення таких програм: бо питання „хто кого“ в середині країни розв'язане вже остаточно.

Чого вчить шлях М. Є. Слабченка? Власне безпосередньо він не вчить зараз, бо час надто змінився. І тепер ми маємо справу і з іншою ситуацією, і з іншими настроями. У тому числі мали змінитися види цих настроїв і форми тактичної боротьби й у ворогів Радянської влади. Але посередньо він дуже багато каже для сучасної пролетарської класи і для „старої“ інтелігенції, що її багато представників пройшли шлях, подібний багатьома рисами до шляху М. Є. Слабченка до 1929 р.

Підсумки його продукції треба дати такі: М. Є. Слабченко живо і безпосередньо, незамасковано відбивав у своїх творах свої політичні позиції в їх різних змінах, відповідно до політичної ситуації. Ці політичні позиції дають дрібнобуржуазно-радикальне спрямування в першій книжці про „Малорусский полк“. Але вже й тут М. Є. Слабченко виявив свою правофланговість, свою близькість до великої буржуазії (доби її переходу в табір контрреволюції після 1905 р.); це виявляється в найстараннішому затушкуванні класової боротьби і в підкресленні „історичних“ „національних“ заслуг українського кріпосницького панства. Його наступна книжка — „Опыты по истории права Малороссии“ — довела зрушення автора ще більше в бік реакції; отже „виборне начало“, що його всіляко підкреслює автор у першій книжці, замінюється в другій на міцну, необмежену владу зверхньої класи в минулому України. У 1917—18 рр. М. Є. Слабченко йде лівіше й агітує своїми „Центральними установами України“ за буржуазну демократичну республіку, фарбуючи в цей колір увесь лад Гетьманщини. Далі його „Судівництво на Україні“ знаменує собою другий поворот авторів до підкреслювання значення державности взагалі й української зокрема. За часів непу М. Є. Слабченко під маркою „марксизму“ в своїх працях обстоює капіталістичний лад. А після того — і цей період збігається вже з часом його активної боротьби проти радвлади — він переходить на одверто-фашистські позиції, переносючи відповідно до них концепції бажаного йому ладу на минуле України, відкидаючи тепер усі свої попередні погляди й обстоюючи „сильну“, „необмежену“ диктатуру. Так сумарно можна схарактеризувати цей шлях. Способом же викладу у М. Є. Слабченка була завжди формально-догматична аналіза юридичної надбудови, дещо поверхово підправлена зв'язком з економічними стосунками.

Тепер, на підставі всього викладу, можна дати рішучу і, здається, обґрунтовану відповідь авторам оцінок праць М. Є. Слабченка, як праць „марксистських“. Він ніколи не був марксистом і було наклепом на марксизм його марксистом називати. М. Є. Слабченко — історик буржуазії, що завжди і послідовно стояв на позиціях буржуазної науки.

Послідовна ця позиція привела М. Є. Слабченка в табір фашизму. Чому саме його? Останній етап взагалі характеризується фашизацією буржуазії, що в фашизмі бачить найзручніший і найдосконаліший метод боротьби з пролетаріатом. З цього погляду М. Є. Слабченко, що зрікся своїх „демократичних ілюзій“, не становить якогось винятку. Деякі його науково-політичні

концепції — і зокрема старанне затушковування всіх проявів класової боротьби в минулому України, піднесення „національно-класової солідарности“ — йому цей перехід полегшили.

Полегшили йому цей перехід і його повсякчасні націоналістичні позиції. Фашизм завжди йде під стягом боротьби за „рідну націю“, за її „національні ідеали“, замасковуючи цим серпанком імперіалістичну акцію своєї „національної“ буржуазії. М. Є. Слабченко завжди був послідовний у своїх націоналістичних позиціях і з цього погляду він є — як і кожний фашист — національ-фашист. Але в межах фашизму є кілька відтінків і підвидів. У тому числі і в межах українського фашизму. Наколи в одних ці концепції дають перевагу над усім саме цим націоналістичним прагненням, ми маємо один фланг національ-фашизму. Такий фланг був — почасти — наявний і в межах УСРР, а ще виразніше, пишніше розквітнув у „наукових творах“ української еміграції, де його подається, вже без ніяких дипломатичних прикрас. Для М. Є. Слабченка є характерніші фашистські погляди щодо державного й соціального ладу. Тут він у своїх творах подає класичні зразки фашистської політичної програми, обґрунтовує політичну потребу в одвертій військового типу диктатурі капіталістичної класи. Разом із тим М. Є. Слабченко використовує арсенал соціальної демагогії — характерний для фашизму й полегшений йому попереднім перебуванням у „лівих“ партіях — обґрунтовуючи потребу політичної переваги селянства, а в містах проектуючи організацію „conseils французького типу“.

В основному ж можна вважати за доведене фашистське спрямування його останніх творів і останньої політичної діяльності.

10. IV 1932 р.

ПОВЕРНУТА В МИНУЛЕ АГРАРНА ПОЛІТИКА ЛІБЕРАЛЬНОЇ БУРЖУАЗІЇ

(З приводу праць акад. М. П. Василенка з історії кріпаччини на Україні)¹⁾.

ІV.

Ми бачили вже, як ідеалізує реформу 1861 року ліберально-буржуазна історіографія і як вона виправдує цю ідеалізацію, намагається довести, що реформа принесла користь для сільської бідноти. Але класово-політична потреба ідеалізації сучасних їй реформ зумовлює ідеалізацію реформістського методу розв'язання суспільних проблем взагалі, ідеалізацію реформи взагалі — в протиставленні її революції. Позиція марксизму-ленінізму щодо реформи чітка й ясна: „Реформа відрізняється від революції залишенням влади за класом гнобителів, що придушують повстання пригнічуваних через поступки, прийнятні для гнобителів без знищення їх влади“²⁾.

У статтях з приводу 50-річного ювілею 19 лютого 1861 р. Ленін особливо чітко поставив питання про стосунок між реформою і революцією 1905 р. — багато чого з тих думок використав уже я в інших розділах³⁾.

„Революціонери, — пише тут Ленін, — відігравали величезну історичну роль в суспільній боротьбі і в усіх соціальних кризах навіть тоді, коли ці кризи безпосередньо приводили до половинчастих реформ. Революціонери — проводирі тих суспільних сил, що творять усі реформи; реформи є побічний продукт революційної боротьби“.

„Реформа 1861 р. лишалась тільки реформою через надмірну кволість, несвідомість, через розпорошеність тих суспільних елементів, що їх інтереси вимагали реформи. Через це так багато в ній бюрократично-потворного, через це такі безмірні ті злигодні, що їх спричинила вона селянству“.

„У Росії в 1861 р. народ, сотні років бувши в рабстві поміщиків, не спромігся піднятися на широку, одверту, свідому боротьбу за волю. Селянські повстання за тих часів лишались самотніми, роздрібненими, стихійними „бунтами“, і їх легко придушено. Скасування кріпаччини перевів не повсталий народ, а уряд, що після поразки в Кримській війні побачив цілковиту неможливість зберегти панщизняний лад“.

„Яка ж сила примусила їх, кріпачників, узятись до реформи? Сила економічного розвитку, що втягував Росію на шлях капіталізму. Поміщики-кріпачники не могли перешкодити зростанню товарного обміну Росії з Європою, не могли задержати давніх форм господарства — вони руйнувалися. Кримська війна виявила гнилизну й безсилля кріпачької Росії. Селянські бунти, збільшуючись кожного десятиріччя перед визволенням, примусили першого поміщика, Олександра II, визнати, що краще визволити згори, аніж чекати, поки скинуть знизу“⁴⁾.

¹⁾ Розділи I—III див. „Україна“ № 1—2 за 1932 р.

²⁾ Ленін, т. X, вид. 2, с. 393. — Платформа революційної соціал-демократії. У цій праці підкреслення скрізь моє, де не застережено іншого.

³⁾ Ленін, т. XV, вид. 2. — По поводу юбилея. Пятидесятилетие падения крепостного права. Крестьянская реформа и пролетарская революция.

⁴⁾ Ленін, т. XV, с. 147, 97, 108, 143.

Оцінку революційної ситуації, що змушувала уряд братися до реформ 60-х років і приспішати їх, Ленін дав ще в давній своїй статті „Гонители земства и аннибалы либерализма“¹⁾.

Отож реформа була продиктована не тільки потребами економічного розвитку, ба й вимушена від поміщицького уряду селянськими рухами. Вона мала запобігти революції, але тільки відсунула її, „відкривши певний хлипак, давши деякий приріст капіталізму, але не запобігла неминучій розв'язці, що в 1905 р. розігралась на полі незрівняно ширшому, в натиску мас на самодержавство царя та кріпачників-поміщиків“.

Несподівано-одтверто визнав був цей зв'язок між реформою і революцією, між 1861 та 1905 рр. і чорносотенний табір, устами Меншикова, що в „Новом времени“, в статті під недвозначним заголовком — „Ненужный юбилей“, писав: „61 рік запобігти дев'ятому не спромігся. Навіщо ж галасувати про велич реформи, що так жалюгідно провалилась?“²⁾.

Ми наводили вже погляди й кадетської партії на реформи, як на запобіжний захід проти революції. Цитати можна було б збільшувати без краю.

Клясовий інтерес в ідеалізуванні реформістського методу взагалі привів ліберально-буржуазну історіографію до деякої ідеалізації навіть Миколи I та „селянських добродійців“ його доби — Кисільова й Бібікова. Не було, звісно, ані потреби, ані змоги ідеалізувати їх так, як діячів „великих реформ“, адже „із чорної кішки білої не зробити“; до того ж реформи Миколи I не становили ані найменшого кроку до переходу на капіталістичний спосіб виробництва: всі вони ані на ступінь не виводили Росію з феодалного ладу, були намаганням відсунути саму потребу братися до зміни способу виробництва та побудованих на ньому виробничих стосунків. А проте ідеалізацію ми знаходимо й тут, і пояснити її можна тільки тим, чим пояснював її Ленін у цитованих уже рядках: „Чому ліберальні історики підмальовують кріпачників і кріпачницькі реформи? Тому, що в діячах таких реформ вони бачать приємне їм плазування перед кріпачниками, вірадний для них острах демократії, близьке їм прагнення бльоку з реакцією, знайоме їм підмальовування клясової боротьби“.

Монарх це теж святощі кадетської історіографії. Отож і виявляється, що і Олександр I, і Микола I мріяли про визволення селян і не здійснили своїх мрій тільки з причин об'єктивних. Ось цитати:

А. Корнілов: „Слова, що сказав Олександр (I) генералові Саворі в 1807 р., ніби він коштом власного життя визволив би селян, „якби освіченість була на вищому щаблі“, здаються нам пустими викрутами“. Рішуча, як бачимо, відсіч Олександрові I, але після того Корнілов додає:

„Певна річ, не відсутність освіти в народі стала йому на перешкоді, а потреба напружити до останньої міри всі наявні сили держави, щоб підтримати ту блискучу зовні ролю оборонця легітимізму в Європі, що її він створив собі, на шкоду найважливішим інтересам рідної країни“³⁾. Рішуча відсіч переходить в непряме визнання того, що якби Олександр не вчався був боронити легітимізм, то справді б визволив селян, як казав, тобто хоча б це йому й власного життя коштувало.

У П. Мідюкова в його статті „Крестьяне“, надрукованій у 32 півтомі енциклопедичного словника Брокгауза й Ефрона (вид. 1895 р.) можна теж прочитати, що „Микола I став на царство з твердим наміром зробити щось на користь селянам“. Як це треба розуміти, видно з дальшого: описавши, як Миколі I заважали всі здійснити цей його твердий намір, П. Мідюков пише: „Зрікшись того, що за тих часів вважалося за цілком“

¹⁾ Ленін, т. IV, вид. 2, с. 125—126.

²⁾ Ленін, т. XV, вид. 2, с. 97. — По поводу юбилея.

³⁾ Корнілов. Крестьянская реформа, 1905 р., с. 9.

вигляді розв'язання справи, імпер. Микола, як каже Заблоцький-Десятовський, решту свого царювання від 1830 р. провадив проти кріпаччини тільки „партизанську війну“, вважаючи за обов'язок собі, як висловився був він у листі своєму до гр. Кисільова (1834), підготувати реформу кріпаччини для наступника¹⁾. Цю тиразу можна прийняти з поправками, що від неї нічого не залишать, бо ні твердого наміру, а тим більше цілком розв'язати справу, ані дбання за інтереси селян (рятували поміщицьку, а не селянську класу), ані партизанської війни не було, і справа „для наступника“ лишалась аніяк не підготовлена.

Писано це р. 1895, але й 1905 рік нічого не змінив у цій концепції. Ось кадетський історик кріпаччини А. Корнілов; він і в 1905 р. писав: „Імператор Микола I через усе своє царювання не покидав напружено шукати виходу з цього становища (створеного кріпаччиною — І. С.)...; він розумів... потреби і неминучість скасування кріпаччини... Коли сталися криваві події в Галичині, він одним розчерком пера запровадив рішучу перебудову в стосунках між поміщиками й селянами в Царстві Польському і, не вагаючись, наказав запровадити... інвентарі в південно-західних губернях. Але в російських губернях йому заважав... замкнений келейний спосіб обмірковувати та вирішувати державні справи... За такого способу, не вважаючи на всю самовладність свою, на силу характеру свого, він не міг не бути в певній залежності від сановників, що оточували його щільною стіною... З другого боку — і це чи не було ще більшої ваги — цей спосіб порядкувати країною позбавляв його можливості дослідити як слід справу й довідатись про справжні потреби навіть самих дворян“²⁾. З цим підмальованим образом Миколи I так різюче контрастують повна нікчемність самих селянських реформ його доби і його власні, давно відомі, висловлювання, хоча б у 1842 році в Державній раді і в 1848 р. перед петербурзьким дворянством³⁾.

Це дивніше твердження Корнілова, що „напружене“ шукання Миколою I заходів скасувати кріпаччину йшло через усе його царювання“. Хто не знає, що й нерішучим спробам Миколи I врегулювати кріпаччину так, щоб і поміщиків ані крихти не скривдити, і селян утихомирити, революційна ситуація р. 1847—48 поклатала край. Це давно відомі факти⁴⁾. Але ось надзвичайно кольоритні новіші відомості із секретних звітів начальника „III Отделения собственной его величества канцелярии“. Він, цілком очевидно, відбивав просто настрої Миколи I, коли так підсумовував 1847 рік: „В течении прошедшего года главным предметом рассуждений во всех обществах была непонятная уверенность, что вашему величеству непременно угодно дать полную свободу крепостным людям. Эта уверенность поселила во всех сословиях опасение, что от внезапного изменения существующего порядка вещей произойдет неповиновение, смуты и даже самое буйство между крестьянами. Осчастливленный доверенностью вашего величества и зная истинные намерения ваши, я лично и через другие, находящиеся в моих руках средства, старался быть оплотом против распространения подобного мнения. Я внушал и уверял всех и каждого, что в. и. в. не думает о внезапном перевороте; что различные указы и постановления, изданные в последнее время насчет крестьян, суть только предшественники таким мерам, которые улучшили б быт их, не нарушая необходимой й умеренной власти помещиков, — одним словом, что заботы в. в. клонятся единственно к ненарушимому правосудию, к удержанию порядка обществ. спокойствия. Но в то самое время, когда я действовал сообразно известным мне мыслям и наме-

¹⁾ Назв. твір, с. 698—699.

²⁾ Очерки по истории обществ. движения и крест. дела в России, 1905 р., с. 126—127.

³⁾ Семевский. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в., т. II, 1888, с. 63, 189.

⁴⁾ Зведено їх у А. Ніфонтава. 1848 год в России, 1931 р.

ренням в. в., другими, мне неведомыми, путями доходили, и ныне еще доходят, во все сословия такие рассказы и внушения, которые противоречат моим убеждениям. Эти рассказы находят столько веры в обществе, что составляют в оном непостижимое брожение умов, которое предотвратить я уже не имею возможности“.

У звіті за 1848 р. начальник „III Отделения“ говорить знову про значне збільшення випадків „неслухняности селян їх поміщикам“, а в підсумку ставить виразну крапку до всіх балачок про можливість скасування кріпаччини: „В предшествовавшие годы и в начале 1848 волновали еще умы и меры правительства к улучшению крестьянского быта и всеобщая уверенность в постепенном их освобождении. Слышны были также рассуждения, что восстававшие против нашего крепостного состояния, вероятно, не знают или не хотят знать отношений нашего помещика к крепостным людям; не хотят знать, что связь между ними столь крепка, что она, сливаясь в самодержавии государя, служит твердым оплотом благоденствия и тишины в государстве, и что лучшим и единственным способом к благоденствию крестьян есть строгое наблюдение, чтобы владельцы не позволяли себе выходить из пределов той власти, которая законами им предоставлена“¹⁾. Це в звітах „III Отделения“ остання згадка в загальній формі про кріпаччину: після того всякі загальні політичні міркування про неї зникають зовсім, так само як і в цілому уряді припиняються думки про будь-які реформи кріпаччини.

Цікаво знову таки, що в секретних звітах „III Отделения“ до 1847 року ми раз-у-раз натрапляємо на оцінки кріпаччини і спроб реформувати її правдивіші, ніж у буржуазній науці (нагадаймо цитоване вже Ленінове: *l'ignorance est moins éloignée de la vérité que le préjudice*). Ось, скажімо, як оцінює кисільовську реформу управління казенними селянами знову той самий П. Мілюков. В основі реформи лежала, мовляв, думка, яку Кисільов провадив настирливо, при кожній нагоді, а саме, що казенні селяни становлять „вільний стан“ і „мають бути не джерелом зиску для казни, а об'єктом державного піклування для уряду“. Описавши далі позитивні наслідки реформи, Мілюков пише, що „не вважаючи на ці наслідки, реформи Кисільова спричинилися до численних нарікань“²⁾. Начальник „III Отделения“ (це знову треба визнати), коли перед ним поставало завдання сигналізувати загрозу основним інтересам своєї класи від незабезпечености найелементарніших інтересів селянства, виявив більше, ніж лідер кадетської партії, розуміння реальних обставин цієї доби.

Справді бо, підсумовуючи чотирирічний досвід кисільовської реформи, начальник „III Отделения“ писав у секретному звіті за 1842 р.: „Казалось, что этот важный переворот произведет благие последствия, но ожидания не сбылись и вместо существенных и необходимых улучшений крестьянского быта в нем произведено то пагубное брожение, которое неоднократно проявилось, даже в мятежах и бунтах... Остается решить: улучшилось ли их (крестьян) положение с учреждением над ними нового управления? Этот вопрос разрешили сами крестьяне. Беспokoйства, возникшие между ними в прошедшем году в Олонедской, Вятской, Пермской, Казанской и Московской губерниях, имели два главные повода: притеснение и поборы чиновников государственных и желание остаться по-старому под ведением земской полиции, которая, если не более заботилась о благе крестьян, то по крайней мере не так дорого им стоила, ибо прежде целый уезд жертвовал для одного исправника и двух или трех заседателей — а ныне на счет крестьян живут десятки чиновников. Прежде правосудие или, точнее сказать, расправа шла скорее, а теперь жалоба обиженного крестьянина, пока дос-

¹⁾ Крестьянское движение 1827—1829 гг., вид. Централрхіву, 1931 р., т. I.

²⁾ Цитов. твір у словнику Брокгауза та Ефрона, с. 694—695.

гигнет (если достигнет) до палаты государственных имуществ, должна пройти через три инстанции: сельское волостное и окружное управление. Таковое мытарство не только тягостно и разорительно для крестьянина, но и отвлекает его от сельских работ и домоводства. В предшествовавших отчетах сказано было, что нельзя судить обстоятельно о новом, столь обширном министерстве и что должно выждать годы, чтобы видеть благородные или неудачные оного последствия. Эти годы прошли и теперь видно, что здесь все начато, но ничто не кончено и потому министерство государственных имуществ все еще кажется учреждением новым, как здание, поспешно возведенное, но недостроенное¹⁾.

Ми ще побачимо, що така сама неприємна історія трапиться і з оцінкою інвентарної реформи — історія знову таки конфузна для ліберальної історіографії: „III Отделение“ забракувало цю реформу з погляду забезпечення інтересів селян, а П. Мілюков, М. Василенко, Ю. Самарин, В. Семевський вживають для характеристики її, хоча і з застереженнями, але вельми позитивних прикметників! Треба наперед відвести спроби скинути вину за це на цензурні обставини: Кисільова та Бібікова цензура в 1905 р. і пізніше напевне ж не брала під свій захист, а ліберальна історіографія і їх подає під гримом. Щодо „монарха“, то ж ідеалізація його входить у теорію надклясовості державної організації. — ото ж з ліберальної „пісні“ цього „слова“ аніяк не викинути: поки він є, його підмальовувати треба та і взагалі, як уже показано на програмі ліберально-монархічної партії „народньої свободи“, це вельми потрібна для ліберальної буржуазії твердиня за доби загостреної класової боротьби.

Для правдивої історичної оцінки „процесу проти кріпаччини“, що його оголосив був Микола I, і взагалі для характеристики заколотів у пригноблених селянських масах, як основної рушійної сили реформістського руху, мають першорядної ваги значення згадані вже секретні звіти „III Отделения“. Надзвичайно яскраво ці звіти ілюструють те, під яким тиском відбувався отой „процес“, даючи нові цінні деталі до тих фактів, що їх ми знаходили й раніше — найбільше в „Матеріалах к истории крепостного права в России“, виданих 1877 р. в Берліні.

З тих звітів бачимо, що навіть начальник „III Отделения“ царської канцелярії Бенкендорф віч-на-віч із своїм монархом в щорічних звітах йому мусів був настирливо сигналізувати про потребу взятися до реформи і навіть до скасування кріпаччини. У звіті за 1827 р. (перший рік існування окремого корпусу жандармів) ми вже читаємо: „Среди этого класса (крепостных) встречается гораздо больше рассуждающих голов, чем это можно бы предположить с первого взгляда... Они хорошо знают, что во всей России только народ победитель — русские крестьяне — находятся в состоянии рабства; все остальные: финны, татары, эсты, латыши, мордва, чуваша и т. д. свободны... Среди крестьян циркулирует несколько пророчеств и предсказаний: они ждут своего освободителя, как евреи своего мессию, и дали ему имя Метелкина. Они говорят между собою: „Пугачев попугал господ, а Метелкин пометет их“. В начале каждого царствования мы видим бунты, потому что народные страсти не довольствуются желанием и надеждами. Так как из этого сословия мы вербуем своих солдат, оно пожалуй заслуживает особого внимания со стороны правительства“.

Цілом категорично висловлюється про це і звіт за 1834 рік: „Год от года распространяется и усиливается между помещичьими крестьянами мысль о вольности. В 1834 г. много было примеров неповиновения крестьян своим помещикам... Поньше все случаи сии были отдельны один от другого, не имели между собой никакой общей связи, и потому правительство имело возможность

¹⁾ Крестьянское движение 1827—1869 гг., вид. Централхиву, 1931 р., т. I.

прекращать таковые беспорядки. Но могут явиться неблагоприятные обстоятельства, болезни, недостатки; могут явиться люди, которым придет пагубная мысль воспользоваться сими обстоятельствами ко вреду правительства, и тогда провозглашением свободы из помещичьего владения им легко будет провозвести великие бедствия". Далі, переказуючи думки „благомыслящих“ людей про це, звіт висловлюється за „крайною осмотрительностью“ у цій справі, бо „крестьянин наш не имеет еще точного понятия о свободе и волю смешивает с своевольством. А потому, сколько, с одной стороны, признается необходимость, дабы правительство исподволь приближалось к цели освобождения крестьян от крепостного владения, столь, с другой — все уверены, что всякая неосторожность“ і т. д. „Многие, размышляющие о сем предмете, полагают самым лучшим средством — дать делу сему такое направление, чтобы освобождение крестьян происходило от самих помещиков. В таком случае крестьяне увидят в них не злодеев, но благодетелей своих“.

У звіті за 1837 р. з приводу того, що один із кріпаків „возымел мысль о составлении некоего посредничества между правительством и народом, через избранных из среды народа представителей для улучшения быта простых людей“, зауважується: „Частный случай сей, взятый отдельно, конечно, само по себе не представляет особой важности, но он невольно ведет к заключению, что и у нас в простом сословии народа могут порождаться мысли об изменениях в образе правительства для ограждения себя от притязаний и несправедливостей начальств своих и помещиков“.

Дуже широко на цій темі спиняється звіт за 1839 р. Цей рік позначився великими рухами — неврожаем, пожежами і підпалами, що охопили 12 внутрішніх губернь, селянськими заворушеннями. „Распространились слухи, что поджеги производят помещики для разорения своих крестьян, которые назначены быть вольными или отданными в приданое ее императорскому высочеству великой княгине Марии Николаевне. Говорили о появлении покойного великого князя Константина Павловича, о казни дворян и наконец поверили, что поджигает правительство для переселения усадеб по новому плану“.

Цей рух у 1839 р. має для нас особливе значення ще й тому, що саме на цей час припадають формально ширші заходи Миколи I, щоб урегулювати кріпаччину, зокрема перша його резолюція про запровадження інвентарів у західних губернях припадає на березень 1840 р. Якою мірою стимулював це саме начальник „III Отделения“ царської канцелярії, видно з одного місця звіту за 1839 р.: „Мнение людей здравомыслящих таково: не объявляя свободы крестьянам, которая могла бы от внезапности произвести беспорядки, можно бы начать действовать в этом духе. Теперь крепостные люди не почитаются даже членами государства и даже не присягают на верность государю. Они состоят вне закона, ибо помещик может без суда ссылать их в Сибирь. Можно было бы начать тем, чтобы утвердить законом все существующее уже на деле (de facto) в хорошо устроенных помещьих. Это не было бы новостью. Так напр., можно было бы учредить волостные управления, сдачу в рекруты по жребию или по общему суду старшин волости, а не по прихоти помещика. Можно было бы определить меру наказания за вины и подвергнуть крепостных людей покровительству общих законов, а что всего важнее, разделив Россию на полосы, по качеству почвы, климату и промышленному положению края — определить число рабочих дней на год сподина, по мере занимаемой крестьянами земли, и определить по той же мере оброк“.

Отже тут подано вже основне із змісту інвентарної реформи — про неї ми будемо багато говорити нижче, з приводу студій акад. М. Василенка та М. Корніловича. Після того начальник „III Отделения“ знову „підбадьорює свого“ монарха: „Начать когда-нибудь и с чего-нибудь надо и лучше начать постепенно, осторожно, нежели дожидаться, пока начнется снизу“.

от народа. Тогда только мера будет спасительна, когда будет предпринята самим правительством, тихо, без шуму, без громких слов, и будет соблюдена благоразумная постепенность. Но что это необходимо и что крестьянское сословие есть пороховая мина, в этом все согласны¹⁾.

1840 р. приніс ще більший неврожай і голод. Звіт, відзначаючи „постепенное увеличение числа преступлений“ проти поміщиків та їх управителів, пояснює це тим, що „мысль о свободе вкореняется более и более“, і в підсумках пише: „Прискорбно говорить неприятную истину, но эта обязанность хотя и тяжкая, есть однако же первейшая III Отделения собственной е. и. в. канцелярии, и потому не должно умалчивать, что собственно на лицо государя нет еще ропота, но кроется всюду какое-то общее неудовольствие, которое можно выразить одним словом, писанным к шефу жандармов из Москвы: „не знаю, а что-то нехорошо“. И это выражение мы часто слышим вырывающимся у людей самых кротких, самых благонамеренных. Конечно, еще нет ничего дурного, но к несчастью, подобное выражение есть оттенок расположения умов и чувств, менее хороших, нежели были они во все прошедшие 15 лет, и доказывает, что все сословия вообще находятся в каком-то недовомом положении, которому никто, даже сам себе, отчета дать не может“.

У звіті за 1841 р. знову читаємо: „Мысль о свободе крестьян тлеет между ними непрерывно. Эти темные идеи мужиков все более и более развиваются и сулят нечто нехорошее... Ежели мысль об освобождении крестьян уже зреет в предначертаниях государя, то должно просить бога, чтобы он указал своему помазаннику все подводные камни, коих избежать должно во время сего важного государственного переворота“¹⁾.

Оде настирливе стимулювання „III Отделением“ реформи, поруч з докладними матеріалами про хвилювання серед селян, дедалі більші, про вбивства поміщиків та їх управителів, дедалі частіші (за рр. 1835—54 пересічно щороку зареєстровано по 29 випадків), малюють нам ті безпосередні причини, що підштовхували Миколу I „провадити процес проти кріпаччини“.

Сорокові роки позначені широкими, масовими рухами селянськими. Особливо великі рухи були в 1842 та 1843 рр. серед казенних селян у кількох губернях, при чому доводилося висилати на „бунтівників“ великі військові загоны, навіть з гарматами. У звіті за 1845 р. „III Отделение“ знову зазначає, що „в западных губерниях составление инвентарей для частных имений возрождало превратные толки насчет освобождения крестьян от помещичьей власти“. У 1847 р. кілька губернь охопив масовий рух переселення цілими селами на нові кращі місця в інші губернії; спинити цей рух уряд зміг тільки збройною силою, при чому в одному випадку звіт міністерства внутрішніх справ подає число покараних близько 4000 чоловіка²⁾.

При кожній спробі змінити закони про кріпаччину селяни тільки гостріше відчували кайдани, що їм лишами ці нікчемні реформи, тим більше, що поміщики, мавши в своїх руках увесь державний апарат, швидко пристосовували кожную зміну в законі до своїх інтересів, і сами пристосовувалися. Такі заворушення були в 1838 р. — після зміни закону про казенних селян, в 1842 — після указу про зобов'язаних селян, в 1845, 1847—48 рр., коли запроваджувано інвентарі в західних губернях. Спричинився до заворушень указ 1847 р., що дає селянам право викупатися на волю в разі продажу маєтка за борги, але так само побоювалися заворушень і від скасування його³⁾.

Навіть нагадування від уряду поміщикам про потребу допомогти селянам голодного 1840-го року спричинилися до заворушення селян. Про це читаємо в звіті „III Отделения“ за цей рік такі курйозні признання: „Хотя при

¹⁾ Цит. твір, с. 9, 15, 23, 31, 40—42, 44.

²⁾ Матеріали по истории крепостного права в России. Берлін, 1872, с. 71, 94—96, 173—176.

³⁾ Игнатович. Помещичьи крестьяне накануне освобождения, 1910, с. 281.

такових бедствиях вообще дух народный не изменял чувству преданности к установленным властям, однако нельзя умолчать, что одно из распоряжений правительства было вредно в своих последствиях: частые и строгие подтверждения и понуждения помещиков к оказанию помощи крестьянам произвели то, что многие из них, находящиеся в хорошем быту, беспоконли господ своих. Таковое недоверие к помещикам, или, лучше сказать, несоблюдение в совершенной тайне от простого народа понудительных распоряжений правительства, породило в народе дурное понятие, что помещики обязаны всегда, и без особенных к тому причин, кормить крестьян своих, а помещиков поставило в затруднительное положение и произвело меж ними ропот, тем более справедливый, что банк, в самое трудное для них время, прекратил выдачу ссуд и капиталов¹. При цих трудних обставинах, коли кожен захід уряду щодо селян ятрив відкриту гнояну рану, начальник „III Отделения“ прийшов до висновку, що „русский крестьянин не любит нововведений и потому при вопросах, лучше ли им теперь, обыкновенно отвечает двусмысленно, или в неясных выражениях дает уразуметь свое неудовольствие“²).

Усі ці рухи селянські з приводу урядового регулювання кріпаччини нещадно придушено, коли не помагали „кроткие увещания“ — збройною силою. Сікля селян буквально після кожної реформи кріпаччини. Ці реформи були виразані спроби поміщицького уряду нікчемними поступками врятувати основні клясові інтереси поміщиків. Такий самий характер мали всі репресії уряду проти поміщиків, коли вони „выходили из пределов осторожности, требуемой нынешними обстоятельствами“, як висловився начальник „III Отделения“³). Напруження міжкласових стосунків дедалі більшало; зростали, хоча й помалу, і репресії переляканого уряду проти нерозважливих поміщиків: число маєтків, узятих під урядову опіку за зловживання поміщицькою владою, було в 1833 р. — 140, в 1840 р. — 159 в 1851 р. — 200, в 1852 р. — 193⁴). Є. Мороховець має рацію, коли в передмові до „Крестьянского движения в 1827—1869 гг.“ зазначає, що, „виступаючи проти поодиноких осіб, уряд боронив таким способом інтереси цілої кляси“. Проте, річ зрозуміла, це була крапля в морі: за Мордовцевим, у самій Саратовській губ., тільки за 7 років перед „волею“, виникло 342 справи про зловживання поміщицькою владою⁵).

Не випадково на кінець 30-х та початок 40-х років, коли з найбільшою силою, як бачимо, вибухали селянські бунти, припадають формально ширші урядові заходи внормувати та врегулювати становище кріпаків; саме на цей час припадають: закон про упразднення казенними маєтками (1838 р.), ухвала про складання інвентарів (1840 р.), закон про зобов'язаних селян (1842 р.), закон про викуп селян в разі продажу маєтку за борги (1847 р.). З усіх тих реформ мусимо докладно спинитися на інвентарній реформі, що про неї писав М. Василенко. За характеристикою Семевського, це „найенергійніший захід на користь поміщицьким селянам з усього, що зроблено для них за Миколи I“⁶). Цю порівняльну характеристику Семевського, найбільшого знавця в буржуазній історіографії кріпаччини в Росії, ми можемо прийняти, — тим гірше для інших заходів, коли цей, найенергійніший, був отаким. Щодо абсолютно її оцінки, то виведемо її сами.

Після всього, сказаного про ліберально-буржуазну історіографію, нікого не здивує, що М. Василенко до інвентарної реформи поставився доволі прихильно. Навпаки, було б відхиленням від виявленої нами закономірності, якби це сталося інакше. М. Василенко справді, не зробив цього: він відразу, упевненою ходою, пройшов із своєю студією про Бібікові інвентарі на те

¹) Крестьянское движение в 1827—1869 гг., т. I, с. 24, 40, 41, 51—54.

²) Цит. твір, т. I, с. 123.

³) Игнатович, цит. твір, с. 250.

⁴) Там само.

⁵) Семевський, цит. твір, т. II, с. 504.

місце, що йому підготовлено вже було його класово-політичною позицією: до всіх крихоток скупкої філантропії і хавяйської турботи поміщиків та їхнього уряду за селян — живий інвентар їхніх маєтків, — до всіх отих округив з панського столу, що їх назбирало з минулого феодалної формації призначене на вславлення гуманного поміщика розкішне видання „Великая реформа“, приніс і дбайливо поклав до загального скарбу свою ріску й М. Василенко. Він не тільки не порушив виявленої вже закономірності, ба й більше: дав нам змогу виявити на цьому матеріалі ще одну закономірність — відображення в історіографії того блоку з кріпачниками, що до нього раз-у-раз у політичній діяльності ліберальну буржуазію заганяло загострення класової боротьби, зростання небезпеки ліквідації буржуазного ладу революційним шляхом. Про цей блок мова буде в дальшому розділі, а тим часом, заналізуємо студію М. Василенка в IV томі „Великої реформи“ — „Крестьянский вопрос в юго-западном и северо-западном крае при Николае I и введение инвентарей“.

Що таке інвентарна реформа? У 40-х роках XIX ст. уряд Миколи I зробив спробу запровадити в південно-західних та північно-західних губернях колишньої Росії обов'язкові інвентарі в панщизняних маєтках. У цих інвентарях треба було зазначати землю, що її поміщик мав залишити в користування сільській „громаді“, та всі повинності, відробітки, поplatки та ін., що селяни мали давати панам, а інвентарні правила мали до того ж регулювати взагалі стосунки між селянами й панами.

Як же в 1911 р. оцінив М. Василенко цю реформу і діяльність генерал-губернатора Бібікова в південно-західних губернях колишньої Росії коло запровадження інвентарів? Чи були, насамперед, справді запроваджені в життя (не на папері тільки) інвентарі та інвентарні правила, хоч які вже вони там були? Більшість оцінок реформи, об'єктивно зацитованих у М. Василенка, заявляють, що і те, і те лишилося фактично на папері. М. Василенко, на підставі тих самих матеріалів, запевняє, що інвентарі в життя запроваджені були і до того „відносно легко“. Як саме? А ось як: „За ухилення точно виконати інвентарні правила загрожував військовий суд. А втім його ані разу не довелося застосувати, хоч непорозумінь було й чимало. Поміщики намагалися ставити опір інвентарним правилам, селяни неправильно розуміли й тлумачили їх. Не раз доходило до селянських бунтів: не раз селян сікли, і їх непорозуміння закінчувалися поліційними екзекуціями, на скарги поміщиків. Але загалом, запровадити інвентарні правила вдалося відносно легко“¹⁾. Розшифруймо цю дитату: військового суду не довелося застосовувати, бо це був захід проти поміщиків, а проти селян були різки, і їх застосовувано не раз і завжди поза судом. За тих часів „полегшити“ долю кріпаків не можна ж було, їх не посікши, — це вже ми знаємо. Так само було ж і з „великою реформою“. „Ніколи так багато не сікли, — казали сучасники, — пише М. Покровський, — як перші три місяці після оголошення „волі“; у селян аж склалося переконання, ніби в самому „положенні“ є стаття, що наказувала сікти кожного хлопа, який зважився прочитати „положення“²⁾. Отож посікли селян і запроваджуючи інвентарі, — так це ж для їхнього „добра“: інвентарна реформа, як побачимо, на думку М. Василенка, мала велику вагу для кріпаків.

Як характеризує М. Василенко темп, з яким уряд і Бібіков бралися „поліпшити“ долю селян? — Спочатку він подає об'єктивні факти, що з них видно, як ідея про інвентарі, вперше висловлена р. 1832, проходила через низку „височайших“ та звичайних резолюцій і урядових ухвал; далі, як уже сам Бібіков вісім років, від 1840 починаючи, давав накази в цій справі, під-

¹⁾ Цит. твір, с. 102—103.

²⁾ М. Покровський. История России, 2-ге дореволюц. вид., т. 5, с. 86.

ганяв інвентарні комітети швидше працювати, як Бібіков „розглядав“ подані йому інвентарі, як, нарешті, за думкою Бібікова ж таки, р. 1847 урочисто оголосили правила про інвентарі по церквах. Через рік після того їх змінили, при чому по церквах уже не читали й селянам їх не об'являли, „к отвращению превратных толков“. Ще через 4 роки затвердили остаточно й інвентарі, витративши на всю справу двадцять років; з них дванадцять припадають на турботи самого Бібікова що, як каже акад. Василенко, дуже приспішав справу¹⁾. Уваги авторів про труднощі реформи, розкидані в кількох місцях, виявляють його оцінку темпу: „Справа, проте, показала ся складнішою, ніж думали“. — „Збігло близько 4 років, аж поки урядові можна було вже взятися до практичного здійснення своїх плянів“. — „Запровадження тимчасових інвентарів у південно-західньому краї натрапило на великі труднощі“²⁾. Отже редакція і зміст уваг навіюють думку, ніби дійсно тут важили об'єктивні труднощі, а не суб'єктивне небажання зробити, щось, справді, хоч елементарне, проте дійсне, щоб поліпшити долю кріпаків.

Тепер загальною оцінка реформи. Її маємо в М. Василенка вже на початку статті. Для нього, насамперед, творець і єдиний рушій реформи в південно-західніх губернях колишньої Росії — Бібіков. „В діяльності його (Бібікова) було чимало темних сторін, сваволі й беззаконства, але для селянства південно-західнього краю доба його генерал-губернаторства була великого значення“. — Отже оцінку дається вже наперед і оцінку щодо значення реформи для селян дуже позитивну. Перерахувавши далі Бібікові заходи для поліпшення долі селян, М. Василенко за „найважливіший“ із них об'являє запровадження обов'язкових інвентарів³⁾. Процитувавши далі негативні оцінки, що давали реформі громадські діячі, історики й адміністратори, М. Василенко несподівано підсумовує їх так:

„Отже всі, кому випадало зблизька обізнатися із справою запровадження інвентарів у південно-західньому краю, не надають їм щодо поліпшення становища селян великого значення. А проте це аж ніяк не зменшує самої важливості цього заходу. „Треба пом'ягати, — каже В. Семевський, — це все ж таки найенергійніший захід на користь панщизняним селянам з усього, що зроблено для них за імператора Миколи I“.

Як бачимо, навіть до цитати з капітального твору Семевського додано, те, чого в ній не було: адже є якісна відміна між виділенням інвентарної реформи, як найенергійнішої з доби Миколи I, і твердженням про важливість цієї реформи, що її не зменшують і хиби її⁴⁾. А як же все таки бути з отими хибами? Їх М. Василенко „неутралізує“ заявою, що „визначити вагу інвентарів для селянства південно-західнього краю... більш-менш точно, не маючи матеріалів, неможливо“⁵⁾.

Отак низкою непомітних (може й самому авторів) переходів від фактів і оцінок автор підводить читача до просто протилежних їм висновків щодо інвентарної реформи. Ми бачили вже, яким малим задовольняється ліберальна історіографія, коли вона обґрунтовує потрібну їй класі теорію: за допомогою „дивінації“ там можна обійтися зовсім без фактів. Позиція щодо поважності обґрунтування враз міняється, коли теорія шкідлива — тут свою переконливу силу втрачають найголосніші факти. А чого вже не можна заперечити ніяк, те лишається тим часом не розв'язане „через сучасний стан науки“. М. Василенко написав у 1911 р. свою статтю про інвентарну реформу на підставі літературних джерел, сам він для неї матеріалів не збирав; отже мусимо тепер довести, що стан науки і в 1911 році не тільки давав М. Василенкові

¹⁾ Цит. твір, с. 101.

²⁾ Цит. твір, с. 99—101.

³⁾ Цит. твір, с. 96.

⁴⁾ Цит. твір, с. 104.

⁵⁾ Цит. твір, с. 104.

можливість, ба й зобов'язував його, сказати цілком протилежне тому, що написав він тоді про цю реформу. З того, що заведено до наукового обороту після 1911 р., дозволимо собі тим часом навести тільки одне, — ту оцінку інвентарної реформи, що дав її начальник „III Отделения собственной его величества канцелярии“; він зробив це навіть не „більш-менш“, а цілком точно. Справді, у звіті його за 1862 р. читаємо: „В западных губерниях повинности крестьян, определяемые новым положением (19 лютого 1861 р.), хотя уменьшены $\frac{1}{10}$ частью против назначенных инвентарными правилами, но как до 1861 г. помещики сами не требовали $\frac{1}{5}$ части повинностей, по высокому их размеру, то введение уставных грамот в этом крае замедлилось еще более, чем в других местах, по всеобщему почти уклонению крестьян от всяких соглашений“¹⁾.

Отже, виходить, самі поміщики були „вдвоє щедріші“ за творців інвентарних правил щодо зменшення повинностей.

Погляньмо тепер, який матеріал для висновків давав стан науки на 1911-й рік. Що спонукало передусім уряд Миколи I взятися до інвентарної реформи? Ми бачили вже, під яким тиском знизу відбувалися всі селянські реформи цієї доби. І той матеріал, що ми його цитували вгорі, він тільки кольоритніше, яскравіше висвітлює цей бік справи; а самий факт тиску знизу був відомий і давніше: з „Материалов к истории крепостного права в России“, виданих ще 1877 р., і з „Истории министерства внутренних дел“ Вардінова.

У буржуазній історіографії, щодо мотивів інвентарної реформи, роблено наголос на потребі для уряду спертися на селян у боротьбі з польським визвольним рухом, поширеним серед польських поміщиків цього краю. Немає сумніву, що цей мотив був: адже Микола I виразно висловився в Державній Раді 1842 р. проти обов'язкових інвентарів у великоросійських губернях; навіть і на Україні, де на лівому березі Дніпра становище кріпаків було чи не тяжче ще, як на правому, на лівий берег інвентарної реформи він не поширив²⁾. Уся не-марксистська історіографія дуже охоче хапається за цей мотив, бо він відповідає її намаганням висувати пріоритет політичного моменту перед соціальним; цей мотив давав змогу також, відводячи очі селянам від „своїх“ поміщиків, цюквати польських, що, мовляв, у їхньому ярмі український, білоруський і литовський кріпак стогнав ніби більше, ніж під „своїм“ паном; виходило, ніби єдність соціальних інтересів польського і російського чи українського та ін. поміщика розривалась під впливом політичних моментів: нація ставала проти нації, монолітна і суцільна. Частково й звідси походить клясово зумовлена, закономірна тенденція всієї буржуазної історіографії перебільшувати ефект інвентарної реформи.

Що це, справді, не просто помилка, а клясово зумовлена тенденція, свідчить те, що нехиті Миколи I до соціальної демагогії була давно відома історіографам. Це показують зокрема дуже виразно його листи до кн. Паскевича, під час галицького селянського повстання, опубліковані ще в 1897 році. Микола I ганьбив тут політику австрійського уряду в Галичині, що роздмухував ворожість селян до поляків поміщиків: „Верю очень, что теперь австрийцам не легко будет приводить народ к порядку, ибо сколько народное орудие в том случае им не было полезно, оно самое опасное, ибо выводит из порядка и послушания, а тут и коммунизм готов“. Микола I і Бібікову загадував не йти за австрійським прикладом, зауважуючи, що „нікогда не дозволит распорядков снизу, а хочет, чтобы ждали сверху“. Князю Паскевичеві в іншому листі він писав: „Они (селяни — С. I.) доноси, ежели подозревают, но не распоряжайся сам“. Ще в іншому листі: „Никогда черни воли давать

¹⁾ Крестьянское движение 1827—1869 гг.; 1931 г., вып. 2, с. 26.

²⁾ Семевський, цит. твір, т. II, 62; Ю. Самарин. Сочинения, т. II, 5.

не должно, что у нас стнюдь не допущу. Чернь, должна слушать, а не действовать по себе¹⁾. Ці міркування тим більше впливали на Миколу I, що, начальник „III Отделения“ в звіті за 1846 р. пише: „Возмущение поселян в Галиции против помещиков не осталось без отголоска в наших пограничных губерниях“, — і далі подає приклади тому²⁾.

Така була й фактично політика Миколи I щодо поміщиків—учасників повстання 1831 року. „Одни поміщики, — писав ще в 1879 р. В. Шульгин, — не були скомпромітовані, інші вийшли сухі з води, третім пробачено; всі зберегли свої маєтки, а маєтки причетних до повстання та засуджених перейшли до їхніх родичів, були здавані в посесію або управління, — здебільша польській шляхті з правом вимагати панщини“³⁾. Отже про нехить Миколи I до соціальної демагогії кадетські історіографи добре знали, ба й більше — вони її поділяли. (Яскраві приклади цього дають висловлювання А. Корнілова про всестанову гміну у колишніх польських губернях Росії⁴⁾). А тим часом кадетська історіографія з політичних мотивів запровадження інвентарної реформи робить висновки і щодо ефективності її. Ми вже цитували вгорі, як М. Василенко „легко“ запровадив у життя інвентарі, а нижче побачимо, якою мірою не відповідало це дійсності. Те саме робить і А. Корнілов, пишучи: „Когда случились кровавые события в Галиции (кривава різня поміщиків у 1846 р. — С. I.), Николай I, не задумываясь приказал ввести утвержденные правительством инвентари в Юго-западном крае“⁵⁾. А насправді, навіть на папері, на Правобережній Україні всі інвентарі затверджені були тільки в 1852 р., а в литовських і білоруських губернях справа в непевному стані була аж до нової реформи — 1861 року⁶⁾.

Селянське повстання в Галичині безперечно трохі підтовжнуло інвентарі, але це ж був соціальний чинник, — треба було рятувати саме поміщицьку клясу, і переважно ж польську в західних губернях. Ми бачили, що потреба рятувати поміщиків в основному спричинилася взагалі до всіх репресій проти ексцесів поміщицької влади в Росії. А що революційні хвилі з Галичини розбурхали й селянство західних губернь, це сигналізувало Миколі I і „III Отделение“, як уже згадуваємо нами вгорі.

Як реагував на це Микола I, ми теж бачили: не потурати селянам! — ось був його наказ.

Пізніше виявлені документи справді ствердили, що адміністрація Миколи I була дуже стурбована, як би незадоволення селян з інвентарної реформи не зменшило саме політичної сили царського уряду на Правобережній Україні, — це в 1848 р., коли Микола I готувався виконати свою ролю міжнародного жандарма проти європейського революційного руху. Так, командир корпусу, що стояв тоді на Волині, писав 28.IV 1848 р. до Бібікова: „...с пер-

¹⁾ Николай в его письмах к кн. Паскевичу, „Русский архив“, 1897 р., кн. I; Игнатович, цит. твір, 280. До цього тепер можна додати ще один документ — виписку з листа кн. Паскевича до Бібікова з 7.IV 1848 р., де він писав: „Государь император, в собственноручном письме ко мне, изволил поместить следующее: „подтвердить, чтобы смотрели строго за порядком у мужиков на Волинии, в Подолии и Кievere и не шутить“ (Київ. центр. істор. архів, фонд київськ., подільськ. и волин. генерал-губернатора, спр. № 162 за 1848 р., с. 20. — Цитую справу з цього фонду, як тут, так і далі з дозволу П. В. Климонка, із збірки документів про інвент. справу, що її він виготовував до друку для ЦАУ УСРР.

²⁾ Крестьянское движение в 1827—1869 гг., т. I, с. 69.

³⁾ В. Шульгин. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибилова. Древняя и новая Россия, 1879 р., № 5, с. 6—7; див. ще „Материалы для истории креп. права в России, 1877, с. 53, про указ, що ним учасникам повстання 1830 р. подароваго вино и дано право записатися до попереднього стану.

⁴⁾ А. Корнілов. Очерки по истории общественного движения и крестьянского дела в России, 1905, с. 451—452; Крестьянская реформа, 1905 р., с. 187; „Великая реформа“, 1911 р., т. V, с. 307—308.

⁵⁾ А. Корнілов. Очерки по истории обществ. движения, 1905 р., с. 127.

⁶⁾ Семевский, цит. твір, II, с. 511—513.

вого дня сего года, по требованию местных гражданских управлений, одновременно командированы из войск вверенного мне корпуса команды для умирения крестьян в 19 селений. Ход этих происшествий был общий: помещики, при наряде на работы, встречали неповиновение крестьян, которые погому только не повиновались, что полагали требования помещиков свыше установленного инвентарем. Следствием этого было то, что помещик желал тех крестьян, которых полагал зачинщиками, высечь, а крестьяне обществами противились тому, даже частью и тогда, когда эти экзекуции хотели исполнять исправники; наконец, требовались военные команды. С прибытием таковых крестьяне покорялись, но, конечно, не по убеждению в неправоте своей, а как силе, которой они противиться не могут, не сделавшись уже виновными перед правительством". Рублячи з цього висновок, що селяни після того неминуче вважатимуть військо за своїх гнобителів, командир корпусу вважає за потрібне подати про це до відома й кн. Паскевичеві. В наслідок отаких побоювань почалося листування поміж Паскевичем і Бібіковим, де цей другий спростовував, ніби селяни всі незадоволені з інвентарів і доводив, що незадоволені, навпаки, поміщики, але й Бібіков запевняє тут, що незадоволення поміщиків має собі причину не в зменшенні зиску їх з маєтків, а тільки в обмеженні їх сваволі¹⁾.

Наростання революційної хвилі в Західній Європі, що скінчилося революцією 1848 р., зовсім уже прикрутило прес над селянами в Росії, і реформу кріпаччини уряд відкладає набік саме тоді, коли почалася сприятлива кон'юнктура на хлібному ринку²⁾, що стимулювала інтенсифікацію сільського господарства, переведення його на найману працю. Вгорі згадувано вже, який це вплив справляло щоразу на експлуатацію кріпаків, як загострювало воно цей визиск. На Правобережній Україні на побільшення визиску впливала ще одна великої ваги обставина: розвиток тут цукрової промисловости і в зв'язку з тим побільшення дуже трудомістких бурякових культур. Ю. Самарін відзначав добрий вплив цієї обставини, бо вона розвивала попит на вільну, найману працю³⁾, але саме через це та через голод на вільні руки збільшувалась і експлуатація невільної праці.

Підсумуймо: реалізація 1847 р. інвентарної реформи на Україні припала на загострення реакційних настроїв щодо кріпаччини в уряді та на збільшення потреби визискувати селян у поміщиків. Чи можна було чогось путнього сподіватися від реформи за таких обставин? Очевидно, ні. Пляшку мідно, герметично заткнули в 1848 р. ніби саме задля того, щоб і селяни, і економічно прогресивні поміщики якнайтяжче відчули неможливість терпіти далі кріпаччину, — отож не дивно, що цю феодалну затичку з такою силою вирвало після Кримської війни. Ось прогноза, виведена на підставі відомих нам закономірностей суспільного розвитку. Перевірмо ж її тепер на тих фактах, що мав історик до свого розпорядження, — і не тепер, а в 1911 р., коли М. Василенко писав свою студию.

Інвентарі в поміщицьких маєтках Правобережної України не були новою тут і до інвентарної реформи; офіційальне „Обозрение Киевской, Подольской и Волынской губерний с 1838 по 1850 г.“ зазначає, як легко поміщики зроби́ли собі з отих, ще тоді необов'язкових інвентарів, засіб визискувати кріпаків, і дає приклади цього⁴⁾.

За один із засобів до того був найпоширеніший за кріпаччини спосіб, що полегшує і саме запровадження кріпаччини і переживає ще надовго скасу-

¹⁾ Київ. центр. істор. архів, фонд. київ., подільського й волинського генерал-губернатора, справа № 162 за 1848 р., с. 16—19, 23—27, 35—36.

²⁾ А. Семенов. Обзорение истор. сведений о российской внешней торговле и промышленности с половины XVII ст. по 1858 г., ч. 3, 1859 р., с. 62, 68.

³⁾ Сочинения, II, с. 6.

⁴⁾ „Русский Архив“ за 1884 р., № 5, с. 28—29.

вання прикріплення селян до землі, — маємо на увазі кабальні борги. М. Василенкові не важко було догадатися, що інвентарну реформу вони переживуть і поготів, тим більше, що для такого здогаду був і матеріал у статті О. І. Левитського — „О положении крестьян в юго-западном крае“¹⁾. Тут історик міг би знайти спостереження з Поділля — в записці, що її подав 1840 р. Бібікову проскурівський стряпчий Савченко. Картину тут дано хоча й кольоритну, але звичайну: поміщики помагають селянам оплачувати податки, дають на весні хліб, дають робочу худобу, коли кріпак свою збавить на панській таки далекій дорозі, а коли селянин загрузав у невивплатних боргах „поміщики начали считать себя вправе при выручке долгов употреблять крестьян в работу от воскресенья до воскресенья, дозволяя не иначе, как с их же разрешения, в дни свободные от помещичьих работ, обработку их полей, которые оттого почти никогда в свое время не запаханые и незасеяные, ничего или очень мало приносят крестьянам пользы в своем урожае“.

А ось матеріали для доби після інвентарної реформи; стосуються вони до Гродненської губернії, але обставини ті самі, — на Україні не могло ж бути інакше і не було інакше, як побачимо з пореволюційної вже розвідки М. Корніловича. „Якщо поміщик, — читаємо ми в цих матеріалах, — допомагав селянинові „скотом или хлебом, то по на значенной им самим цене, всегда в видах только собственной выгоды, требуя, чтобы крестьянин отработал; также поступал и при недоимках; долги крестьян накапливались, и один неурожайный год, одно несчастье ввергали его в нищету“²⁾.

Кому інвентарний закон доручав оборону прав селян? Дворянським маршалкам — теж поміщикам — і поліції. Ось що про останню знав М. Василенко з тих творів Ю. Самаріна, що на них він посилається в цій студії: „Крестьяне... в некоторых местах расспрашивали, куда обращаться с жалобами, если их будут притеснять помещики. Им велено было в таких случаях выбрать 2—3 поверенных и посылать к предводителю своего уезда“. Стали робити це селяни і ось „едва узнал помещик, что крестьяне послали к предводителю с жалобой, он, с своей стороны, призывал станового на помощь против бунтующих крестьян. Их секли и мучили, не выжидая возвращения посланных, которые приходили впоследствии с увещаниями от предводителя и находили своих собратьев уже наказанными“. Тоді передали ці справи справникові, — він, мовляв, не завжди під рукою, тож поміщик — „потому, по необходимости, должен был оканчивать дело полюбовно“³⁾. Ставлення самого уряду до кравдження селян добре характеризує той факт, що в 1848 р. саме коли запроваджували інвентарні правила, уряд несподівано оголосив амністію поміщикам в усіх справах, крім карних, за зловживання поміщицької влади, виявлені до запровадження інвентарів, — ці справи припинено і маєтки, що були під опікою за такі справи, від неї звільнено⁴⁾. Разом з тим заборони в законі кріпакам скаржитися на поміщиків уряд не скасував і змінених в 1848 р. інвентарних правил не об'явив уже селянам — „в отвращение превратных толков“⁵⁾. Навіть більше: спочатку доручили були попам вичитувати селянам правила, а коли поміщики стали скаржитися на попів, то секретно відібрали від них правила і тим поставили їх між молот і ковадло: поміщики обвинувачували, що попи потай читають правила, а селяни — що вони правил не читають⁶⁾.

¹⁾ „Киевская старина“, 1906 р., № 7—8; окрема відбитка, Київ, 1906 р., с. 39—45.

²⁾ Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіц. генер. штаба Гродненської губ. Склали член імпер. географ. о-ва ген. штаба полковник І. Бобровський; ч. I, 1863 р., с. 763, — узято з Ігнатович, цит. твір, 182.

³⁾ Самарин. Сочинения, II, с. 2—3.

⁴⁾ Семевський, цит. твір, II, с. 508.

⁵⁾ М. Василенко, цит. твір, с. 104; Шульгин, цит. твір („Древняя и новая Россия“ 1879 р., № 6), с. 101.

⁶⁾ Воспоминания подольского старожила, „Киевская старина“, 1858 р., № 2, с. 51.

Ще щодо інвентарних правил. А самі інвентарі селянам були відомі не більше: складали їх без жадної участі селян поміщики, затверджувала канцелярія генерал-губернатора, що на неї Шульгин скидає добру частку вини за безрезультатність реформи¹⁾; переховувались інвентарі у поміщиків таки, — піди ж до нього, поткнися попрохати почитати інвентаря, коли в одному селі поміщик, караючи селян, примовляв: „Ото тебе указ, ото тебе государево добро“; в іншому селі ще краще: „Положу указ на спине и буду бить, пока не изобью указа и кожи“; ще в іншому: „А ты не слушай, что в церквях читают чорт знает какой указ“²⁾.

Практика запровадження інвентарів у життя могла тільки зміцнити обережність Миколи I в регулюванні кріпащини: селяни спочатку зустріли були радо оголошення інвентарних правил, але незабаром розчарувалися, — почалися заколоти³⁾; про це сигналізує в звіті за 1847 та 1848 рр. начальник „III Отделения“; міністер внутрішніх справ у звіті за 1848 р. розуміє на цю тему так: „Не менее важною причиною неповиновения крестьян было введение в западных губерниях новых инвентарных правил о повинностях. Крестьяне, не дожидаясь полезных последствий порядка и находя их отяготительными единственно по новости их, отказывались от работ и исполнения повинностей“. Порівнюючи далі ці заколоти з тими, що були, як запроваджували новий закон про казенних селян, звіт висловлює певність, що „обыватели западных губерний поймут скоро собственную пользу и будут с покорностью повиноваться благодетельному попечению о них правительства“⁴⁾. У 1848 р. селянських рухів було 70; з них половина припадає на західні губернії, переважно на Київську, що найближча була до Бібікова⁵⁾. Отже ясно було: селян інвентарями не заспокоїш і не вдовольниш, а тільки розбуркаєш.

Ось в яких обставинах народжувалась інвентарна реформа, — вони не відчували нічого доброго; і справді не важко було догадатися, що нічого доброго і не вийшло. Але в М. Василенка було досить і фактів на те в 1911 році. Наведемо знову докази цього. Бібіковські інвентарні правила 1848 р. давали право поміщикам, за згодою селян, замінити їхню громадську землю на іншу. „Згоду“ здобути було найлегше, отож у наслідок цього „землевладельцы поотдавали крестьянам лесистые и болотистые местности, и когда крестьяне, употребив поистине каторожный труд, выкорчевали эти места, у них снова отбирали удобные угодья и переводили их вновь на лес, песок или болото“⁶⁾. Особливе значення заміна землі повинна була мати перед 1861 роком, коли і по центральних російських губернях поміщики вважали переводити селян на іншу землю, яку пустити на викуп було їм вигідніше.

Погляньмо тепер, як регулювали інвентарі панщизняну працю. Правила встановляли для тяглового господарства три дні з тяглом панщини на тиждень та по одному жіночому дню; до цього додано „урочное положение“, де зазначено, скільки і якої саме роботи має виконати один робітник за день, — це ніби мало захистити селян. А насправді — ось спостереження попа Міхневца з Поділля⁷⁾: „Самое тяжелое для крепостных время — это были уроки. Наступала косовица, и на одного действительного косаря отмеривались полосы и на его жену и детей, если они уже ходили на панщину. Во время

¹⁾ Шульгин, цит. твір, с. 101—102: „Нашлись люди, которые обратили благотворную меру в средство к безнравственному обогащению“.

²⁾ Шульгин, цит. твір, с. 101 (1879 р.).

³⁾ Ігнатович, цит. твір, с. 170.

⁴⁾ Матеріали к истории крепостного права в России, 1877, с. 192.

⁵⁾ Крестьянское движение в 1827—1869 гг., т. I, с. 85.

⁶⁾ Шульгин, цит. твір, № 6, с. 101—102 (1879).

⁷⁾ Воспоминания подольского сторожила, „Киевская старина“ за 1898 р., № 2, с. 50.

жив було то же, и не раз случалось видеть, что на 2—3 десятины, отмеренных, как уроки, для всех лиц семьи, жнет одна душа, муж или жена; с понедельника до субботы они не кончали работы, а с понедельника начались уже новые уроки. На себя работали люди только по ночам, и бог ведает, как выдерживала их натура этот сверхчеловеческий труд. Но особенно трудна была молотья. У крестьянина жена и двое детей, отбывающих барщину, положенную на 4 души, — экономя выбрасывает по 3 копы, т. е. всякая душа должна была отбывать в неделю 3 урока; и бедный мужик целый первый день только носит из скирды 12 копен в свой стожок и затем молотит и молотит, а если до субботы не кончит уроков, то его молотят“.

Крім щотижневої панщини, кожний прадездатний кріпак мусів відбути щороку додатково 12 згінних днів; на тиждень правила дозволяли вимагати тільки одного згінного дня, тобто четвертого вже на тиждень, а п'ятий можна було взяти тільки за згодою самого кріпака; ця згода за кріпаччини була фікція, і ось як описує цю роботу Воропонов: „если отбывалось по 2 сгонных дня, то всей суммы сгонных дней (12) хватало на шестинедельный период, охватывающий все время уборки“¹⁾. Згінні дні були платні, — ніби коректив до невірної праці; але, за підрахунками Семевського, плата ця разів у півтора була нижча за вільну ціну, не кажучи вже про те, що згінні дні за описаних умов зовсім руйнували селянське господарство. „Ходили очень распространенные слухи, — писал той самый Воропонов, — что определение размера этой платы было результатом больших помещичьих хлопот в генерал-губернаторской канцелярии“²⁾.

Як наслідок усіх обставин, несприятливих після інвентарної реформи для тяглих господарств, найдорожчих для поміщиків, Ю. Самарін зазначає те, що „многие из тяглых стали продавать свой скот, чтобы перейти в разряд пеших“³⁾. Отже кріпаки в розор ішли після царського закону про оборону їх, а поміщики — навпаки: ціни на маетки збільшилися. Щоправда, на думку Самаріна, це сталося „не вследствие, а несмотря на введение инвентарей и уменьшение барщины“, але аргументація його дуже хистка і суперечить наведеним фактам, вони бо свідчать, що панщизняній роботі не було причини зменшуватись⁴⁾. У рапорті Бібікову Самарін, об'їхавши з його доручення кілька повітів на Поділлі, так і писав 1848 р.: „Помещики... никаких, повидимому, возражений на инвентарные правила не имеют да и имеют едва ли могут, ибо во многих здесь имениях определенные ныне повинности крестьян будут более тех, кои отправлялись ими доселе“⁵⁾.

Ось факти, що їх, крім останнього документу, не міг не знати і М. Василенко, писавши свою розвідку про обов'язкові інвентарі; адже джерела, що з них оті факти взято, не становили й тоді вже сирового матеріалу. А ці факти надто виразно свідчать, що інвентарну реформу обкраяно ще при народженні її, а за решту подбали сами поміщики. Тут не було жадного відхилення від типової для доби Миколи I політики в селянській справі: нерішучість і вагання, коли проектували реформи, щоразу переходили в параліч, коли запроваджували їх у життя, — паралізувало побоювання, як би не пошкодити інтересам поміщиків, як би не підбурити селян на повстання.

Як гіпнотизувала тодішніх реформаторів (не менше, як і пізніших) саме оця думка — видно з писань Ю. Самаріна. Кадетська наука записала його

¹⁾ Воропонов. Крестьянская реформа в ю.-в. крае — по личным воспоминаниям, „Вестник Европы“, 1900 р., № 8, с. 763.

²⁾ Семевський, цит. твір, II, с. 502; Воропонов, цит. твір, с. 761.

³⁾ Самарін, соч., II, с. 1—2.

⁴⁾ Самарін, соч., II, с. 7.

⁵⁾ Київський центр. істор. архів, фонд інвентарної частини київського, подільського й волинського генерал-губернатора, справа № 9 за 1848 р., с. 16.

діяльність собі до активу, при чому А. Корнілов пояснює це так: „Будучи сознательным и глубоко убежденным консерватором, он действовал преимущественно в духе либеральном. Впрочем, что касается политических взглядов Самарина то... при всей цельности своего мировоззрения, Самарин в сущности не отвергал безусловно идеалов своих политических противников — либералов; он только считал, что идеалы эти не применимы были к России в то время, когда он действовал“¹⁾. Коротко, викapanий ліберал! Зовсім, як Мілюков казав у 1905 р. про кадетів, що вони теж соціалісти, тільки розумні: пташиного молока не вимагають.

Так ось Самарин у записці, поданій 1856 р. до Секретного комітету в селянській справі, обстоював у підготовчій до реформи періоді різки, і здавання винних у рекрути та на заслання, і неможливість дати селянам право скаржитися на поміщиків: „Это право (крепостное) основано на принуждении и без сильных принудительных средств обойтись не может. Желательно, чтобы правительство, как можно скорее, упразднило его безусловно и водворило на его место правомерный порядок, но нет надобности колебать его: оно и так уже ставается“²⁾.

Що ж протиставив М. Василенко отим красномовним фактам, що свідчили про нікчемність інвентарної реформи Миколи І? Абсолютно нічого, крім голого твердження, явно суперечного відомим йому фактам, — отже твердження, явно тенденційного. Граф Кисільов, у Миколи І „начальник штабу в селянських справах“, як він його жартома називав, — проектуючи інвентарі в західних губернях, писав: „Пусть сделают их (инвентари) обязательными для обеих сторон, пусть установят общее основание для их составления. Затем пусть будут учреждены суды для разбора недоразумений между владельцами и крестьянами, и вы будете иметь точку отправления, чтобы распространить более и более гражданские права на эту массу нашего населения, поставленную, так сказать, вне закона. Дело будет сделано без произнесения слова свобода, и рабство исчезнет, незаметно для самого раба“³⁾. Маємо тут дуже оптимістичний проєкт поєднати правний лад з кріпачиною. Як і щоразу, в основі цього оптимізму лежав страх перед справжнім розв'язанням кріпаччини. М. Василенко не пішов так далеко у своєму ставленні до інвентарів, що заходами дбайливого начальства мали регулювати кріпаччину — його доба вимагала від кляси, що її інтереси він відбивав, іншого ставлення до цієї справи, ніж доба Кисільова. А проте в основі його оптимістичної оцінки інвентарної реформи теж лежав такий самий страх перед справжнім способом розв'язати соціальне питання — перед способом революційним. Тим то на лице генерала Бібікова кадетська історіографія й поклала таки грубенький шар гриму, під яким сховалося справжнє його обличчя.

А. Корнілов, одвертіший за М. Василенка, вже просто записав Бібікова, разом з Кисільовим, до кадетських святців, під рубрикою „искренних защитников крестьянских интересов“ та як „человека честного и известного сторонника обуздания крепостного произвола помещиков“⁴⁾. Навіть біограф Бібікова,

¹⁾ А. Корнілов. Очерки по истории обществ. движения и крестьянского дела в России, 1905 р. с. 473. Цікаве визнання, після якого не здається вже шаржем характеристика лібералів у М. Горького, в III частині „Жизни Клима Самгина“: ліберали, мовляв, змагаються за право бути консерваторами і сподіваються, що цього можуть не помітити.

²⁾ Ю. Самарин, II, с. 417.

³⁾ Заблоцкий-Десятовский. Граф П. Д. Киселев и его время, 1882, т. II, 221.

⁴⁾ А. Корнілов. Крестьянская реформа, 1905, с. 26 і 33. Бібіков, оцей „ширий оборонець селянських інтересів“, у Комітеті міністрів 1853 р. за одну з причин таких злиднів білоруського селянина, що навіть Микола І жахнувся, виставляв те, що селяни, мовляв, набирають землі більше, ніж можуть обробити, а через це обтяжують себе над силу повинностями. (Середович. Обзор деятельности Комитета министров, т. II, ч. 1, с. 367—368. — Цитую з книжки Ігнатович, с. 178.)

В. Шульгін — офіційно, можна сказати, історіографія — був обережніший в 1879 р. в оцінці Бібікова: він, зазначивши на першому пляні в інвентарній реформі політичну мету, додає: „было бы несправедливо утверждать, что у виновника этой меры уже вовсе не шевелили сердце страдания угнетенного паном мужика“¹⁾.

Це далеко менше за ту хвальну характеристику Бібікова, що її дав А. Корнілов.

Чому ліберальні історики підмальовують кріпачників і кріпачницькі реформи, на це Ленін дав чітку відповідь, вгорі вже в нас цитовану. Із приводу кадетських виступів у III Думі в аграрній справі він писав, що „не можна уявити собі більшого псування демократичної свідомости мас, як виступи партії т. зв. „демократів“ з промовами, що притупляють боротьбу, вихвалюючи кріпачські реформи“²⁾. Оця функція інвентарної реформи та її хвалів проступає аж надто виразно в тому порівнянні, яке робив Ю. Самарін між тим, як перевів реформу на Україні Бібіков, і тим, як це було в Білорусії та в Литві, де не знайшлося людини відповідної енергії: „Инвентари составлялись, поверались, вводились и браковались; все дело шло крайне туго и вяло, по несколько раз переделывалось сызнова и не дало никаких результатов. Быт крестьян не улучшился, местами их положение даже стало хуже; они упали духом и надежды их стали потухать“³⁾. Оцю функцію бібіковської енергійної діяльності — підтримувати в селянстві жевріння надії на царів та генералів — і реабілітував М. Василенко проти надто гострих, на його думку, оцінок.

V.

Акад. М. Василенкові так проте і не вдалося справді реабілітувати Бібікова перед історіографією: зробити це „більш-менш точно“ не дозволяв йому не тодішній стан науки, а тодішня політична ситуація, що ставила ліберальну буржуазію в опозицію до феодального в своїй основі самодержавства, хоч і в нерішучу, непослідовну опозицію, готову перейти в разі серйозної небезпеки від трудових мас на підтримку самодержавства проти революції. Так воно й було, ще до другої революції: що більше загострювалася клясова боротьба, що дужче зростала небезпека революції, то виразніше виступав поділ усього суспільства на два табори, — один з кадетами на лівому фланзі, проти революції, проти демократії, отже в фактичному політичному блоку з кріпачниками, другий — за революцію, як єдиний, справді демократичний метод розв'язувати непримиренні клясові суперечності. Отже покинуту ліберальною історіографією на півдорозі справу взявся довести до кінця М. Корнілович, що надрукував 1926 р. чималеньку розвідку — „Бібіковські обов'язкові інвентарі й селянство в Володимирському повіті на Волині“ — в першому томі Українського археографічного збірника (видання Археографічної комісії ВУАН). Мушу дати розгорнуту характеристику цієї праці, хоч вона безпосередньо й не стосується до нашої теми, — М. І. Корніловича жадних немає підстав зачисляти до ліберальної буржуазії. Зроблю це з кількох міркувань. Справді бо, надто знаменний є отой новий збіг на науковому полі різних буржуазних політичних напрямів, скоро представники їх від нікчемних декларацій та декламацій переходять до аналізи конкретних фактів. Крім того, тенденційно-кріпачницьке систематизування історичних фактів у М. Корніловича та така сама перевернена інтерпретація їх не затушували того, що всі вони виразно стверджують найгірші з поданих у попередньому розділі

¹⁾ Шульгін, цит. твір, № 6, с. 102.

²⁾ Сочинения, вид. 2, XII, 406.

³⁾ Самарін, I, 316.

ілюстрації до інвентарної реформи, — „більш-менш точно“ акад. Василенко міг побачити це й у 1911 р., якби очі йому не застилав страх перед збуренням у 1905 р. селянством, що нетерпляче рвалося скинути з себе залишені на ньому „великою реформою“ кайдани; щождо оцінки інвентарної реформи у самого М. Корніловича, то він подав у розгорнутому, незамаскованому вигляді соромливо-ліберальні висновки акад. Василенка; те, що не впадало в очі в дрібному образку, вразить, коли його гомерично збільшити, своєю кріпачницькою потворністю, либонь, і акад. Василенка.

Візьмімо передусім із викладу М. Корніловича об'єктивні факти; вони мають для нас подвійне значення: як матеріял для дальшої характеристики інвентарної реформи, цінний і своєю суцільністю — увесь з однієї місцевості, — ще тим, що разуче стверджує правдивість попередньої характеристики цієї реформи, правдивість прогнози для неї, даної на підставі відомих з історичного матеріялізму закономірностей суспільного розвитку. Цей фактичний матеріял, що його назбирав автор, він тут таки, перед очима читача, препарує для тенденційних, клясово зумовлених висновків, явно й ясно відбігаючи від справжнього розуміння поданих у нього фактів. Отож можемо спостерігати тут роботу „об'єктивної“ науки в її лабораторії. Переходимо до самої розвідки.

„Особливо... після 1861 р., — пише М. І. Корнілович, — у викупній операції з'ясувалося, що поміщики подали в інвентарях далеко не всю землю, якою користувались селяни“¹⁾.

„Всупереч інвентарним правилам поміщики переминювали кріпачькі ґрунти без згоди кріпаків. Напередодні інвентарної реформи по маєтках переводили новий, може підготовчий до цієї реформи, вигідний для власників маєтків переділ селянських господарств. Тому картина, закріплена в обов'язковому інвентарі, була часом цілком нова, штучно зроблена ad hoc, що не мала шестилітнього існування“.

„Одне з найважливіших завдань інвентарних правил було точно зазначити кількість робочих днів“. Як порівняти далі цю кількість до і по реформі, виходить, що кількість або лишилась та сама, або збільшилась. Це щодо чоловіків; щодо жінок, то несподіваним наслідком „оборони інтересів селян“ стало... заведення жіночої панщини, „що її, коли відомості Володимирського справника Лелякова за 1840 р. точні, там слівце не було“²⁾.

До того ж „по багатьох маєтках протягом 1848—1853 рр. селяни працювали більше днів звичайної панщини, ніж встановлено було в інвентарних правилах. По деяких місцях навіть було зрівняно кількість днів праці для таких не рівних господарств, якими були тяглі й півтяглі або піші. Крім звичайної панщини, селян було надмірно обтяжено оброками поміщикам за плачені за них державні податки, за різні запомоги й інші борги їх тим таки поміщикам. Ці оброки, що їх власне й не вважали за панщину, — отже повинні вони були бути явищем виключним, — мали хронічний і разуразний характер. Від кріпаків вимагали дедалі нових і нових нескінченних і непереробних днів роботи“.

„У безпосередньому зв'язку з кріпачькою роботою була справа розрахунків поміщиків із селянами. ...У жадному маєтку з селянами своєчасно, в призначений в інвентарних правилах термін, не розраховувались. Справжньої суми боргу вони ніколи точно не знали, бо записи велися без їхнього відома й згоди. „По невежеству и беспамятству“ вони не могли пам'ятати, скільки днів вони працювали, за скільки недроблених записано їм на борг, тощо. (З дальшого побачимо, що слова „невежество и беспамятство“ автор бере в ланки не тому, що не довіряє цій характеристиці — С. І.). В самих записках

¹⁾ Цит. твір, с. 233.

²⁾ Цит. твір, с. 246.

ребили своєрідні комбінації. Борг тяжив над кріпаками за низку років. Вони жахались, коли дізнавались за суму своєї заборгованости. Поміщики вносили за селян державні податки, а скільки саме, того селяни точно не знали. Часом переводили навіть на щось уніфікацію податків, незалежну від кількості ревізських душ. Робочі книжки проваджувано дуже недбайливо. Тим часом на них ґрунтувалась система контролю, що на неї покладали надію інвентарні правила. Описана практика може найбільше спричинилася до надмірної понад інвентарні правила праці кріпаків, бо за таких умов нормальної панщини вистачити не могло. Кабальна заборгованість призводила до вимушеного анулювання її, що маршалок і справник дуже м'яко звали поларунками¹.

„Часто, всупереч інвентарним правилам, гроші на податки збирали з селян не обрані ними збірщики, а самі поміщики й їхні управителі; ...стягнені гроші двори не вносили до повітової скарбниці, а залишали в двірській касі й витрачали на потребу маєтку; ...часом ці гроші розтрачували й знов стагали з селян. Часом поміщики... розкладали на селян і ті податки, котрі стосувались тільки до панів, як на будівлю кадетського корпусу, на школи тощо“².

Ця жахлива картина, намальована вся тільки цитатами з праці М. Корніловича, навіть коли її взяти без поданих у праці ілюстративних фактів, пригнічує читача безпорадним колом панської сваволі й визиску, яким вона обвела справді безвихідно замкненого в ньому, як казав Хомяков, кріпака. Почувив це і М. Корнілович і відразу приводить до бойової готовости весь свій „науковий апарат“ з'ядя аподогії кріпаччини й благодійного начальства, що навіть за тих темних часів вносило, мовляв ясне, соняшне проміння в царство беззаконства, сваволі та визиску. „Щодо загального фону документів, — пише М. Корнілович, — то дослідник переобтяжений порушенням з боку адміністрації маєтків інвентарних норм і утисками селян. Негативна барва деяких картин дає привід до таких безнадійних висновків, які до цілого правобережжя зробили навіть (?! — С. І.) новітні історики. Всеж такі абсолютні узагальнення для Володимирщини були б необережні й однобічні“³.

Отож М. Корнілович не дає переобтяжити себе фактами, він скидає їх з себе і виводить спочутливого читача на твердий ґрунт: „Досі ще не відкрито і не вистудіювано більше матеріалів про те, як жили за інвентарної доби на Володимирщині народні маси; ті ж татеріяли, котрі ми маємо, не дають підстав для якихось абсолютних песимістичних висновків“⁴. Здавалося б, куди ж ще більше матеріалів, навіщо?! Аджеж усе, з чого живе трудяще селянство: земля — засіб виробництва, селянська праця коло неї та плата за неї — все кинуте на поталу ненажерливому панству. Здавалося б... Та погляньмо, які „висновки“ робить М. Корнілович. Ці „висновки“ доводяться брати в латки: до того разуче відбігають вони від поданих у розвідці фактів. „У першій половині інвентарного періоду (рр. 1838—1852—С. І.) на головніші статті обов'язкових правил не виконувано“⁵, читаємо у М. Корніловича. — „Селяни працювали понад інвентарні норми й дуже заборговувались. Борги їхні мали невилазний, кабальний характер. А втім усі ці старокріпацькі звички панської адміністрації маєтків ще в першій половині інвентарного періоду переломлювались. Селяни, завдяки інвентарній реформі, добивались масового для цілих сіл зменшення днів обов'язкової праці, припинення зайвих робіт, виплати заробітної платні, здобуття недільного відпочинку, переміни урочної системи в роботі, скасування заборгованости, свободи приватних заробітків, поповнення харчових запасних магазинів тощо. Такі реальні досягнення, що їх здобули кріпаки, мали були для них величезне значення“.

¹) Цит. твір, с. 248, 250—251, 257.

²) Цит. твір, с. 267.

³) Цит. твір, с. 270.

⁴) Цит. твір, с. 241.

бо поширювались на всенюку масу селянства в кожному окремому селі чи маєтку. Гірше стояла справа з одиницями кріпаків. Випадки порушення відносно них інвентарних правил, а також і утисків, часті, хоч і державна влада з цим спитувалася боротися¹⁾. Отже формула переходу від невиконання найголовніших статтів до реальних досягнень готова: досягнення були масові й реальні, а втрачали одиниці, при чому в дальшому викладі збільшується перше і зменшується друге:

„В кожному разі, коли в даному маєтку чи селі при інвентарній реформі були унормовані і полегшені умови кріпацької панщини, що мало величезне значення для всієї маси кріпацтва, і коли одночасно з тим у тому ж селі траплялися один або два випадки утисків окремих одиниць, ми все ж не можемо не визнати чималих позитивних наслідків реформи, що призводила до покращання матеріального і морального стану мас“, — це вже подано на останній сторінці, як висновок, квітесенція всього викладу²⁾. І справді, коли доводиться вибирати між досягненнями, що характеризуються прикметниками — „масові“, „реальні“ і „величезні“, з покращанням не то, що матеріального, а навіть і морального стану всієї маси, це по один бік, а по другий — всього один-два утиски окремих одиниць, — то для песимізму таки й справді місця не лишається. Корнілович так і пише, отаким величним акордом закінчуючи свій „дослід“: „Це (оті досягнення — С. 1.) реально відчули народні маси навіть на такій далекій од центру Володимирщині, що частина її мала найкращу на Волині родючу землю, але межувала з р. Богом і австрійським кордоном. Друга ж частина, посеред пісків та боліт, була одгороджена од тодішнього начальства, ба навіть од сонця лісами волинського вбогого Полісся“³⁾. Не впадаючи в перебільшення, треба сказати: це не тільки апологія кріпащини, це апотеоза царського „начальства“, апотеоза велична та яка ж поетична: начальство — на одній лінії з ясним сонечком! Річ ясна: селянство Правобережної України стояло тоді на правдивому шляху до волі і до матеріального та морального росту! Саме таку долю йому й відчував Кисільов, проектуючи інвентарі: „Дело будет сделано без произнесения слова свобода, и рабство исчезнет незаметно для самого раба“. Треба було тільки поширити бібіковські інвентарі на цілу тодішню Росію та посадити в центрі не однорукого самодура Бібікова а подібного до нього, тільки дворучого вже держиморду. Бож коли Бібіков з однією рукою такого дійшов, то як було б у нього дві руки, ніхто із селян і вмирати не сховався би: „Головне, — пише Корнілович, — у Києві сидів невблаганний Бібіков, що своєю одною рукою погрожував і поміщикам, і селяникам, і маршалкам“⁴⁾. Яка це була віддана „селянському доброутові“ людина (недурно ж А. Корнілов так високо атестував його в 1905 р. селянам, що саме тоді піднімалися проти поміщиків), про це тільки слабке уявлення дає нам факт, що зберегли „історики“ для нащадків: „Бібіков так поспішався з цією справою, що протягом двох місяців власноручно підписав 51 210 інвентарних правил, робочих книжок і виписок з інвентарів, не рахуючи вже звичайних інших справ“⁵⁾. Дописався бідолаха своєю однією рукою до того, що підписувався вже не з великої, а з малої літери: „На всіх цих документах був характерний власноручний його підпис з початковою літерою, що швидше скидалася на малу“. Не дивно після того, що цар Микола I, теж великий і навіть найбільший „селянський добротинець“, не міг уже після того жити без Бібікова і наказав йому в 1852 р. бути міністром внутрішніх справ, а Олександр II, замисливши поворот назад від Бібікова, показав йому двері.

¹⁾ Цит. твір, с. 268.

²⁾ Цит. твір, с. 270.

³⁾ Цит. твір, с. 270.

⁴⁾ Цит. твір, с. 268.

⁵⁾ Цит. твір, с. 230.

Щоправда, таких надзвичайних наслідків почастило дійти (і це за одне лише десятиліття) не самими заходами тільки Бібікова: у селян за тих часів було багато „оборонців“. До них тепер і переходимо. Крім Бібікова, це були справники, жандарми, губерніяльні та повітові маршалки, дореформенні суди, попи, поміщики і куркулі; як бачимо, кожен селянин мав по сім няньок, — якраз стільки, скільки треба, „щоб він лишився без ока“. Характеризувати цієї букет „доброчинців“ будемо букетом цитат із дослідів М. Корніловича, — краще ж не сказати!

Передусім справники, — вони доброчинці не тільки селянські, ба й авторів: без них не знати, як би М. Корніловичеві вдалося оцінити „велику“ бібіковську реформу. Звісно, справникові рапорти теж є джерело для історика і він мусить використовувати і їх, критично перевіривши; та для М. Корніловича це, крім того, ще й авторитетне джерело оцінки. Бож М. Корнілович не хоче лишити читача переобтяженим фактами; він хоче відповісти сам на запитання: „Чи справді на Володимирщині (в остаточному підсумку до цього додається маленьке, але в цьому контексті дуже важливе слівце „навіть“: „навіть на Володимирщині“ — С. І.) краще стало жити народнім масам при бібіковських обов'язкових інвентарях?“ — Відповіді на це трудне питання Корнілович дорукає „володимирському повітовому справникові і його колегам, самовидцям тогочасного живого життя“¹⁾. Адже ж паперові факти — річ непевна, та й де ж їх узяти? „Кількість архівних матеріалів по володимирському повіту незначна, — пише М. Корнілович. — Вони торкаються найбільше першої половини інвентарної епохи й не дають ані одної копії інвентарів. Крім того документи є не по великих і не по середніх, а найбільше по деяких малих маєтках з обмеженою кількістю кріпацької людности. (Чи не з тієї причини, що навіть і до середніх маєтків у „селянських доброчинців“ приступитись уже не було ані змоги, ані найменшої охоти? — С. І.). Отже за невеликими винятками, в архівних документах описано приблизно однакову побутову групу панських маєтків²⁾. І „дивна річ“: саме ж для цієї першої половини інвентарної доби, що з неї тільки і є матеріали, ми вже цитували висновок Корніловича, що тоді не виконувано найголовніших статтів у правилах. А з пізнішої доби якраз немає, виявляється, і матеріалів. Щоб рятувати становище, слово дістає володимирський земський справник Меєр. Навіть 1851 р., тобто за отієї першої інвентарної доби, коли не виконувано найголовніших статтів інвентарних правил, отже, очевидно, самим тільки виконанням другорядних правил здобуто такі гарні наслідки, що, за Меєровим рапортом, „коли б не врожай і не град р. 1850, то кріпаки почували б себе цілком добре“. „Втікачів, скоро заведено обов'язкові інвентарі, повернулося двоє; побут селян відтоді покращав“. Щоправда, це Меєр 1851 р. писав тільки про одно село, але р. 1853, отже вже за другої інвентарної доби в огляді цілого повіту він подавав до відома генерал-губернаторові таке:

„До шлюбів ніяких перешкод у маєтках кріпакам не робилося. До рекрутства селян без заліку не здавалось. До арештантських рот і втихомирних домів на поправу поміщики селян не висилали. Разючого безладдя по маєтках не помічалось. Селяни платили податки краще, ніж доки не було заведено обов'язкових інвентарів. Покращали побут і становище селян „відносно розвитку робіт, заробітків, промисловости і моральности“. Одробивши обов'язкові панщизняні дні, селяни мали досить часу для свого господарства і для поліпшення його. Вони також не терпіли так, як раніш, од бідности й скрути, а через те й моральний стан їхній покращав“³⁾. Огож уже за перших років інвентарі спричинили розвиток промисловости й моральности.

¹⁾ Цит. твір, с. 270.

²⁾ Цит. твір, с. 267.

³⁾ Цит. твір, с. 266.

М. Корнілович дуже високо розцінює справників, як органи для поліпшення селянського побуту. Мотивує він це так: „Маршалки, сами ж поміщики і власники кріпаків, розглядаючи кріпацькі з поміщиками суперечки, не могли бути абсолютно незалежними від своїх класових інтересів. Повітові земські справники не мали цієї хити і, як урядовці, мусіли точніш виконувати накази Бібікова та його наступника. Але величезну роль тут відігравали особисті прикмети цих повітових достойників“¹⁾. Що Бібіков сам був абсолютно незалежний від своїх класових інтересів, це для Корніловича само собою розуміється; отож на довід цього йому шкода навіть і одного слова. Як же нам після того не оцінити високо „наукову об'єктивність“ М. Корніловича, що не сховав лишити без перевірки й цитованого свідчення Майєра, цього надкласового володимирського „достойника“; відзначити це треба тим більше, що Майєр являв собою, за М. Корніловичем, в усій своїй діяльності зразок високої об'єктивності й надкласовості:

„Рапорти й розслідування, що їх переводив... Майєр, — рекомендує його читачеві М. Корнілович, — справляють враження цілком об'єктивних. Він уважно ставився до охорони прав селян“. Не дивно ж, що на Володимирщині „поміщики обвинувачували поліцію в провокуванні кріпацьких скарг. Поштові трійки із справником і повози дугом в маршалком одвідували кріпацькі села і наводили по маєтках порядок. Поголовски про це розходилися по всіх околичних селах. Про те самісіньке говорилося по церквах, ярмарках, базарах і корчмах, де пиячили кріпаки“²⁾.

І от, не вважаючи на таку пошану до Майєрової об'єктивності, М. Корнілович суворо перевіряє його свідчення... рапортами інших волинських земських справників! Або, як він говорить в іншому місці, рапортами Майєрових „колег, самовидців тогочасного живого життя“. Перевірка доводить, що особисті Майєрові прикмети є такі справді поза всяким сумнівом і „в рапортах його в справі поліпшення загального становища селян, одколи переведено інвентарну реформу, може не було занадто багато звичайного урядового оптимізму“. Бож овруцький справник, приміром, бере ноти ще вищого тону: „Побут і становище селян у розвитку робіт не зрівняно покращали... Намагаючись поліпшувати власні господарства, що давніш залежали від самоволі поміщиків, селяни встигають акуратно виконувати ті повинності, що на них лежать“, — отже, виходить, і від сваволі тепер ніби не залежать! А з рапорта дубенського справника ми довідуємося, що державний бюджет також зміцнюється від того: „Мало не всі селяни платять податки з успіхом!“³⁾.

А проте М. Корніловичеві пощастило таки піймати Майєра на одному викривленні об'єктивної дійсності. Так, Майєр писав, що не тільки селяни, а навіть і поміщики прийняли інвентарну реформу „з повною вдячністю“. М. Корнілович не похваляє його за таку несвідомість: „Майєр, мабуть, помилявся, — зауважує він, — коли писав, що й поміщицька класа була за неї (за реформу) вдячна“⁴⁾. Нагадаймо тільки тут цитований уже в попередньому розділі рапорт Ю. Самаріна про те, що в поміщиків справді не було підстави до невдячності за реформу.

Мусимо, крім того, розчарувати М. Корніловича: звірівшись у своїй оцінці інвентарної реформи на рапорти земських справників, він побудував свої висновки на піску. Приміром: вачальник „III Отделения“ був гіршої думки про тодішню земську поліцію, а писано ж його звіти на підставі матеріалів корпусу жандармів, теж „самовидців живого життя“. Ось що він писав

¹⁾ Цит. твір, с. 253.

²⁾ Цит. твір, с. 254, 268.

³⁾ Цит. твір, с. 266—267.

⁴⁾ Цит. твір, с. 269.

у своєму звіті за 1835 р.; „Земская полиция во многих губерниях не только ничтожна, но вредна; она не только не прекращает злоупотреблений, но неосновательными и незаконными действиями своими нередко порождает их“. Це виразніше — в звіті за 1842 р.: „Становые пристава принадлежат к низшему разряду государственных чиновников, содержание их самое ограниченное, а занятия обременительны и неприятны; из чего следует, что в эту должность поступают только такие люди, которые по неспособности, или по другим, не в их пользу клонящимся обстоятельствам, не могут приискать себе лучшей службы, или которые, будучи движимы корыстолюбием, стремятся к обогащению себя через притеснения крестьян“. Проміною дальше розгортання цих думок, що кінчаються так: „В недавнем времени статс-секретарь Карнеев, проезжая многие губернии и убедясь на опыте во всех неблагоприятных и даже в высокой степени преступных действиях становых приставов, подал мысль, что для удостоверения, могут ли быть они полезны, стоит только вытребовать их из двух или трех уездов в столицу и взглянуть на них“¹⁾. Такі були станові пристави, що правили за очі, вуха, руки й ноги — органи сприяння й діяння — головному доброчинцеві селян на Володимирщині — земському справникові Майєру. І вгорі ми бачили із слів Ю. Самаріна, яка була „практика“ цих „достоїнників“ в інвентарній реформі. Запам'ятаймо цю характеристику, бо, як побачимо далі, акад. М. Василенко теж уважав справників та станових приставів за годящий струмент для перших кроків „великої реформи“ 1861 року.

З одного документу, недавно виявленого, можемо дещо й додати для характеристики „позаклясовости“ земської поліції, саме для тих часів (1848 р.) і саме на Волині. Це рапорт Бібікову „штаб-офіцера корпусу жандармів“: „С введением на Волини инвентарных правил, помещики после бесполезного ропота, предприняли умысел — подавить это государственное постановление духом направления, давая возмутительный вид крестьянам. К исполнению сего замысла, представилось несколько случаев, когда крестьяне по недоразумению оказали временное непослушание, которое тогда же без большого затруднения было прекращено, но усилie помещиков к обвинению крестьян, по сие время не ослабевает: каждый вопрос, который крестьяне сделают по простоте и непонятию, относится к бунту и возмущению. К сожалению чиновники земской полиции, не желая понять действий владельцев и будучи побуждаемы другими видами, наказывают крестьян, не войдя в разбирательство, и в донесениях своих по начальству, желая выставить деятельность свою, преувеличивают в преступном виде поступки крестьян. Несколько произведено следственных дел, по донесениям земских исправников о возмущении крестьян и в результате оказалось, что когда владельцы нарушили инвентарные правила, то крестьяне просили дать им то, что высочайшею волею даровано, и за это крестьяне наказаны прежде следствия розгами, а помещик, давший подписку, что подлежать будет военному суду за нарушение сих правил, остается свободным, ибо следственные дела поступят к распоряжению на продолжительное время по инстанциям судебных мест“²⁾.

Із справників були найголовніші, але не єдині оборонці селянам; зробімо ж коротенький огляд, за М. Корніловичем, іншим.

Жандарми: „Сприятливі для селян інформації в селянських справах давав вищій владі корпусу жандармів полковник Арендаренко“³⁾. Мусимо „прийняти“ це на віру: зразків цієї „сприятливої інформації“ не подано.

¹⁾ Крестьянское движение 1827—1869 гг., вып. 1, с. 18, 45, вид. Централхиву, 1931 р.

²⁾ Київ. центр. істор. архів, фонд Київ. подільск. і волянск. ген.-губерн. справа № 43/72 за 1848 р., с. 8—9.

³⁾ Цит. твір, с. 242.

Губернський маршалок граф Ромуальд Ледоховський, через „щасливий“ для селян Володимирщини збіг обставин, поміщик цього самого повіту. Волинський губернатор кн. Васильчиков так його схарактеризував: „Маючи на увазі особисті прикмети Ледоховського, я не можу сказати за нього нічого лихого. Але..., захоплюючись хибним поглядом на своє призначення, Ледоховський гадає, що, як дідич і маршалок, він зобов'язаний клопотатись перед начальниками в усіх справах поміщиків і дворянства, що обрали його на цю посаду, і безумовно обстоювати кожного з них“.

На маршалків інвентарні правила найбільше покладали догляд за виконанням їх, а тим часом Ледоховський у своєму маєтку порушив „мало не всі статті інвентарних правил“. Про діяльність наступника Ледоховського, Микуліча, автор відомостей не подає. Повітового маршала Сумовського М. Корнілович характеризує позитивно: „не помітно пристрастя на користь поміщикам“, але від маршалків М. Корнілович взагалі не сподівався поза-класової безсторонності ¹⁾.

Роля судів виявляється з оцієї цитати: „Між судами й адміністрацією не було однакової лінії щодо переслідування випадків порушення інвентарного ладу. Р. 1853 генерал-губернатор писав до голів карних палат“, дорікаючи їм за це. „Судові вироки йшли часом усупереч адміністративним розпорядженням і нерідко їх паралізували. Коли розпочаті були адміністративні репресії проти винного і його маєтку, то судові вироки або цілком виправдували його, або присуджували до незначних кар, а це далеко не відповідало вжитим адміністративним заходам“. Знаючи класовий суд, а тим більше дореформенний, легко це собі уявити; з поданих у М. Корніловича прикладів заходів для оборони через суд інтересів селян теж чимало є таких, коли безсумнівні справи кінчалися „дорученням їх волі божій“, тобто лишались без наслідків ²⁾.

„Як оборонці кріпаків проти порушення інвентарного ладу поміщиками, виступали“, за М. Корніловичем, і попи; при цьому М. Корнілович зазначає, що їхнє становище „в цьому відношенні до державної і поміщицької влади було дуже делікатне. Загальний закон вимагав від них впливати на своїх парафіян у дусі повної покори їх своїм панам. Але наказ Бібікова священники здійснювали взагалі в напрямі протипанському... Часом інтереси поміщиків і священників були протилежні, бо кріпаки повинні були обробляти ґрунти й своїм священникам“. На жаль, М. Корнілович тут поскупився на приклади того, як попи здійснювали цю протипанську лінію. Усі його три приклади наведу: в одному за невивідне для пана тлумачення інвентарних правил попа віддали під суд і на час слідства відставили від парафії, — що було далі, не знати; в другому піп, „докоряючи поміщиці за самоправство“, „в разъярени“ висловив образливі слова, од чого поміщиця була примушена тікати до сусідів і заслабла! У третьому випадку піп подвійну делікатність свого становища розв'язав так: він забрав з панського поля 70 селян і... „повів на свої поля“, — оце й усе, що мав змогу автор подати про оцей третій випадок ³⁾.

Багато клопоту мали з селянами ще поміщики: адже доводилося дбати не тільки за господарство, ба й за „моральний“ стан селян. Про це в М. Корніловича читаємо: „Звичайними й легальними формами репресії збоку поміщиків проти селян за різні їхні провини були арешти, кари на тіло, висилка до арештанських рот і здача в рекрути. Карали за невиконання наказів двірської адміністрації, ледацтво, волоцюгство та пияцтво

¹⁾ Цит. твір, с. 253—255, 248.

²⁾ Цит. твір, с. 258—259.

³⁾ Цит. твір, с. 255—256, 253. Про двойну роль попа на селі за царських часів — див. у Левіна, XVI, вид. 2. — Что делается в народничество и что делается в деревне.

(І тільки?! — С. І.). Останнє було поширене серед селян, бо про це в документах часто згадується, — отже моральний стан на протязі перших років реформи був ще кепський: було за що карати! За кари даремні М. Корнілович не згадує, — їх очевидно, не було? Навпаки, можна дивуватися з „терпеливості та милосердя“ поміщицьких: „Були поміж кріпаків окремі хронічні типи, що опустилися. Їхню поведінку, після попередніх кар, поміщики силувалися виправити, висилаючи їх до арештантських рот і здаючи в рекрути“, — отже довідуємось не тільки про кари, а навіть і про заходи примусового перевиховування за тих „щасливих“ часів! Ця виховна діяльність так зворушує автора, що він трохи далі знову повертається до неї: „Крім репресивних заходів, деякі поміщики силувалися виправити тих кріпаків, що підпадали, допомогою, та це не завсіди мало позитивні наслідки“. І справді, яких же позитивних наслідків можна сподіватися, коли поміщики бралися виправляти навіть таких „ледарів“, як, скажемо, якийсь Прохорук, що був за М. Корніловичем, „зmalку ледачий“¹⁾. Зауваження не даремне: адже автор знає — є такі „нікчемні“ соціологи, що могли б „ледацтво“ Прохорукове приписати впливові соціальних обставин. Та що соціологи! Посміявся б широко з цього („зmalку був ледачий“) навіть нікому незнаний „Новоросійської губернії дніпрівського пікінерного полку господин депутат Козельський“, що 160 років перед Корніловичем дослідом сказав у промові на катерининській комісії для „сочинения нового уложения“: „Крестьянин же чувственный человек, он разумеет и вперед знает, что все, что ни было у него, то, говорят, что не его, а помещиково. Так представьте себе, почтенное собрание, какому человеку тут надобно быть, чтобы еще и хвалу заслужить! И как ему быть добронравну или добродетельну, когда ему не остается никакого средства быть таким? Он в сем насилии принужден и себе недоброхотствовать, а оттого разве и пьянствовать, будучи в унынии, а не от лениости. И самый бо трудолюбивый человек сделается нерадивым, во всегдашнем насилии и не имея ничего в собственности“²⁾.

Виявляється далі в досліді М. Корніловича, що селяни, щоб ухилитися від примусового, „перевиховання“, просто тікали від поміщиків; за Майером і за М. Корніловичем, це була навіть основна причина тікання, — за це говорять їм уперті числа: р. 1853 Майер нарахував 10 випадків утечі за „майскую треть“ і, аналізуючи причини їх, переконався, що семеро (70%) утекло через їх „дурное поведение“³⁾.

„Морока“ панам з кріпаками була ще й через те, що „недотепне“ якесь було селянство на Волині, — свого добра не тільки не розуміло, а навіть і не хотіло ніби! Про це М. Корнілович розповідає так: „Селяни на Володимирщині справді в масі були такі простачки, як малював волиняків у своїх мемуарах Крашевський. Розмір своїх обов'язків, зазначених в інвентарних правилах, знали вони погано. Р. 1851 Майер писав, що селяни села Верби „по невежеству и беспамятству“ не могли визначити йому, скільки одбули вони згінних днів, у який час і коли цю роботу від них вимагали. Р. 1853 жандармський полковник Арендаренко зазначав, що через „простоту и прямодушие“ селян від них часом стягувано й такі податки, котрі до них не стосувалися. Р. 1851 той таки Майер стверджував, що „по невежеству“ селяни Порицького маєтку не могли були сказати, скільки раніш у них було ґрунту й скільки їм припало після розмежування“.

„Звертають на себе увагу деякі факти якоїсь особливої покорності збоку кріпаків. Так, вагітні жінки, що, за інвентарними правилами, мали право на обережне відношення щодо призначення їх на ту чи іншу роботу або щодо

¹⁾ Цит. твір, с. 261—262.

²⁾ Сборник Русского истор. общества, т. XXXII, с. 520.

³⁾ Цит. твір, с. 265.

покарання їх, звичайно в таких випадках не посилались на свій стан. (Дарма що „р. 1853 кн. Васильчиков констатував, що побільшало випадків наглої смерті селян і викиднів у селянських жінок через те, що двірські прикажчики свавільно карали їх“. — С. І.). Селянин оскаржував застосоване до нього перевидчення поміщицької влади тільки по 18 роках і тоді, коли його висилали до арештантських рот. Побитий кріпак не скаржився на те і працював далі і т. д.“¹⁾).

Важко було б дати яскравішу ілюстрацію до того, чого був вартий увесь букет „оборонців і добродійців селянських“, — до них не хотіли й звертатись селяни. Та „об'єктивний“ науці це не ясно: для М. Корніловича це все це факти, які характеризують, як трудно було ушасливити волинського селяка, „недотепного, ледачого, пиятику“, — щоб йому жити тихомирно за паном, працюючи на нього ревно, податки „з успіхом“ вносячи, моральний стан свій поліпшуючи, бога й царя славлячи, так він держався свого „дурного поведення“, про свої права не хотів дбати та ще й — страшно вимовити — від інвентарної реформи зовсім відмовлявся. Бож були й такі! М. Корнілович не картає їх за це, а все ж відзначає „суб'єктивність“ такого ставлення, їх до свого добробуту²⁾. Це селяни с. Янова: вони настояли таки на тому, щоб їх лишили при старих інвентарях, дарма що Майєр заходжувався був агітувати серед селян, що „інвентарна реформа для них вигідніша“. — „Самий цей факт, — пише М. Корнілович, — свідчить з першого погляду ніби не на користь бібіковської реформи... Їхня байдужість могла відбити й настрої останніх (суміжних сіл), але для таких висновків, що сами собою напрашуються, немає даних. Швидше можна гадати, що описана панська система кредитувати запомогами тоді задовольняла янівських селян“. А цю систему кредитування М. Корнілович описує так: „Янівці працювали в міру потреби, без розрахунку, і за це поміщик сплачував за них податки; після пожежі давав їм будівельний матеріал, давав робочу худобу тим, у кого її бракувало, й інші запомоги. Отже кожен з 12 господарів одержував від пана 20—30 крб. сріблом. Вважалося, що селяни винні ці гроші, хоч виплати з них і не вимагалося“³⁾. Отже це типове кабальне кредитування, що попереджало завжди прикріплення селян до землі і переживало його; але тут цікавий і самий виклад, як М. Корнілович намагається загушкувати цю кабалу: одержували, мовляв, гроші і виплати з них не вимагалося і тільки ніби для порядку самого — зовсім не для кабального відробітку! — вважалося, що селяни винні ці гроші! Даремно М. Корнілович поскупився і на приклади відмовляння селян від інвентарів; адже такі випадки були ще, в тому самому Володимирському повіті, — скажім у Дубечанському фольварку Браніцьких, де і про „запомоги“ від поміщика селянам нічого не згадується⁴⁾).

Поруч з поміщиками, „запомоги“ незаможним селянам видавали й за можливі селяни, — остання група добродійців! Про незаможних М. Корнілович пише, що „тоді вони були ще нечисленні,“ — це очевидно, закид новішим часам, — яким же, саме?! На Володимирщині, за М. Корніловичем, 70% кріпацьких господарств були заможні; для більшості з них хліборобство було не тільки за знаряддя, щоб удовольнити найнеобхідніші життєві потреби, ба й за джерело прибутку“⁵⁾. „Ось де був, золотий“ край! Метод, яким Корнілович насадив серед кріпаків Володимирщини за Бібікових часів земний рай, клясячино простий: він зачисляє до заможних усі тягі господарства, — їх саме й було, як запроваджували інвентарну реформу, 70%. І йому байдуже, що кількість орної

¹⁾ Цит. твір, с. 264, 261, 267.

²⁾ Цит. твір, с. 267.

³⁾ Цит. твір, с. 251—252.

⁴⁾ Київський центр. істор. архів, фонд кн. под. і вол. ген.-губ., спр. № 102, 1842 р., с. 25—26.

⁵⁾ Цит. твір, с. 270.

землі на тягле господарство хиталась від 2 дес. 400 кв. саж. до 16 дес. 1000 кв. саж. (бувало й 54 дес.). Не випадково він, звісно, забуває тут і те, про що пише в іншому місці: інвентарні правила призвели „до незвичайного обтяження їх (тяглих) повинностями. Через це тяглі хазяї переводили або збували на сторону свою робочу худобу й добровільно переходили до нижчих категорій. На Волині, одколи заведено обов'язкові інвентарі, парові господарства відмовлялися від половини свого наділу і з парових поробилися поодиночними. Від 1848 р. кількість тяглих значно зменшилась, і це мало негативні наслідки, як казали поміщики, для розвитку крайового рільництва“¹⁾.

У пізнішому досліді (1930 р.) М. Корнілович робить уже застереження про неможливість зачислити всіх тяглих до заможних, але, поперше, робить це в якійсь двозначній формі: „через чималу нерівність селянських участків не всіх тяглих можна було віднести до справжніх заможних“, — отож виходить, що тягле господарство з десятиною є хоч і не „справжнє заможне“, а проте все ж таки, заможне; подруге, і цю „термінологію“ не скрізь додержано і в цьому досліді: в іншому місці натрапляємо на вживання терміну господарств „тяглих-заможних“, ніби це тотожні явища. Разом з тим за тотожні явища вважає автор безхатників і незаможників і через те каже, що останніх „тоді було ще не гурт“²⁾: ніби незаможник тільки був той, хто не мав хати, а як є хата, то виходить, це вже й заможний, чи, либонь, ще „несправжній заможний“?³⁾

Клясову диференціацію і визиск серед кріпаків М. Корнілович замовчує зовсім; ба й більше, він автоматично зачисляє заможних господарів теж до селянських „добročинців“: „За допомогою тяглих, — пише він, — існували і менші, тоді ще нечисленні незаможні господарства, що й собі доповнювали свій бюджет зарібками“³⁾. А проте ця думка лишилася тут нерозгорнута. У 1930 р., в досліді „Волинський кріпацький селянський двір і громада в першій половині XIX в.“ М. Корнілович багато сторінок присвячує розгортанню думки про те, як селянська громадська організація виховувала дух „сборної громадськості“, що робив із заможних господарів не тільки керівників цілому селу, а навіть оборонців незаможним; про клясове розшарування в панщизняному селі, про клясовий визиск від куркулів і в тому чималенькому досліді згадки немає⁴⁾.

Погляньмо ж тепер, в які юридичні та соціальні категорії втискує М. Корнілович кріпацькі стосунки на Волині. Виявляється, затурканий, пригнічений воляк серед панської зграї, що жилася, вибиваючи з нього додатковий продукт, у М. Корніловича є не що інше, як суб'єкт „індивідуальної конституції“, — так він називає інвентарі для кожного окремого маєтку та його селянства. На думку М. Корніловича, інвентарна реформа, хоч і нерішуче, але „намагалася перевести до станово правної сфери“ забезпечення інтересів кріпаків⁵⁾. Та не тільки це: на думку М. Корніловича, інвентарна реформа взагалі стимулювала згорі.. соціальну революцію! „Що прокинуло в володимирському кріпацтві волю до боротьби за кращі умови свого побуту?“

Виявляється, то була інвентарна реформа, бо М. Корнілович відповідає на це своє запитання словами одного поміщика:

„Ясилувавсь бути селянам за батька. Мало не завсіди заставляв за них більше, ніж половину всіх державних податків, що вони після того в малій

¹⁾ Цит. твір, с. 241, 233.

²⁾ Волинський кріпацький селянський двір і громада в. першій половині XIX віку „Укр. археогр. збірник“, т. III, 1930 р., с. 271, 318.

³⁾ Бібікові обов'язкові інвентарі... с. 270.

⁴⁾ Укр. археографічний збірник, т. III, 1930 р., особливо с. 318—320.

⁵⁾ Бібікові обов'язкові інвентарі... с. 267, 270.

кількості відробляли. Щороку давав їм сливе без повернення по кільканадцять карбованців на купівлю різного господарчого приладдя. Без грошей давав їм, скільки захтіли, будівельного матеріалу. Лікував їх, робив полегшення в роботах“... На цьому ефектному для поміщиків місці М. Корнілович несподівано вриває цитату і кінчає так: „Коли початок поміщицької скарги дхне давньою патріархальністю, то кінець її можна й слід психологічно перефразувати так: „Аж надійшла інвентарна реформа і захопилися наші власні кріпаки бунтувати проти нас“. І після того авторів висновок: „Ясно, що після всіх попередніх болячок безпросвітного безправ'я, в масах почала прокидатися думка про те, наче б обов'язкові інвентарі — то якесь нове, спеціально для них видане клясове право, що було вчитане й покладене на схованку в церкві і про яке раніш вони не чули. Нехай який невеликий був за тих початкових часів інвентарного періоду опір з їхнього боку супроти поміщиків, усе ж вони вже не мовчали. З загальної кількості випадків половина була такі, коли ініціативу заскарження поміщицьких учинків виявляли сами селяни. Було навіть і так, що вони юрбою маніфестували опозицію своїм володарям. Часом кріпаки навіть жалували, що поскаржились на свого пана і так легко викликали таку нечасту раніш подію, як приїзд до села на слідство начальства. Важко чим іншим, як не тим, що вони почували свої клясові суперечності з поміщиками, з'ясувати той факт, що маршалок при всякій нагоді мусів був умовляти їх коритись своїм панам“¹⁾. Отже, за М. Корніловичем, не клясова боротьба селян проти поміщиків спричинила інвентарну реформу, а ця реформа вперше розбуркала клясову боротьбу!

Оді ефектні, несподівані зближення: індивідуальні конституції та бібіковські інвентарі; що збудили в селянах волю до боротьби, клясове, не панське, а селянське право на схованку в церкві, що не касувало навіть закону, який об'являв карним учинком скаргу від кріпака на пана; нарешті, Бібіков, що вперше збуває в селянах почуття клясових суперечностей їх з панами і намагається перевести їх стосунки в станово-правну сферу; все це має виразне завдання — підперти основний, цитований уже, висновок М. Корніловича, ніби спертий на факти, про „величезне“, „масове“ й „реальне“ значення бібіковських інвентарів для селянства на Правобережній Україні.

Отже, як бачимо, вихідні точки для оцінки бібіковських інвентарів у М. Василенка та в М. Корніловича однакові: посилання на відсутність матеріалів для точної оцінки і, не вважаючи на це, обережно позитивна оцінка і самої реформи, і діяльності Бібікова — у М. Василенка та одверто позитивна — у М. Корніловича.

Чому я мусів докладніше проаналізувати цю працю М. Корніловича, дарма що автор її не належав до ліберальної буржуазії? Причина цього не в тому, що я маю на думці механічно зблизити погляди М. Корніловича — так, як вони вилилися в нього в досліді про бібіковську реформу в 1926 році, в умовах переможного соціалістичного будівництва й загостреної клясової боротьби, — та погляди М. Василенка, як вони знову таки вилилися в нього в 1911 р., зовсім за інших обставин: тоді, в 1911 р., влада була ще в руках феодално-поміщицької верстви, що задержувала капіталістичну еволюцію Росії в напрямі буржуазно-правної держави, — отже можна й треба було, з погляду буржуазії, критикувати нерішучі заходи поміщицького уряду щодо селянства, щоб вивести країну на шлях вільного, не стримуваного на кожному кроці феодалними путями буржуазного розвитку. А проте грізні

¹⁾ Цит. твір, с. 269.

селянські рухи 1905 р. та грудневе повстання московського пролетаріату були ще в пам'яті, і пошвавлення революційного руху в 1911 р. ще яскравішими робили ці страшні для поміщиків та капіталістів спогади. Отже вислідна цих протилежних сил і дала у М. Василенка саме описану тут позицію його щодо бібіковської реформи. Як побачимо далі, реформа 19 лютого 1861 р. була для М. Василенка ще в 1901 р. вінець створіння: на її адресу він не мав жадного закиду, для її критики він не знайшов ані одного слова. Отож не дивно, що не було в нього охоти дати правдиву оцінку й нікчемній інвентарній реформі, хоч для того тодішній стан науки давав досить матеріялу, — так само як і М. Корніловичеві, півтора десятка років пізніше.

VI.

У попередньому розділі ми бачили, як характеризував акад. Василенко одну з нікчемних спроб доби Миколи I регулювати панщину на Україні. Що ж уже казати про „велику реформу“? Тут наперед можна сподіватися дуже прихильної оцінки. А проте акад. Василенко перевищує всі сподівання, — він „добрим словом“ згадує не тільки реформу, а й тих, хто, запроваджуючи її в життя, повертав її до старого, в інтересах поміщицького господарства, хто цими поправками спричинив велике збурення серед селянства на Чернігівщині, хто відповідає за побитих і посічених при втихомирненні цих рухів селян. Маю тут на увазі статтю акад. Василенка на сорокорічний ювілей реформи — „Первые шаги по введению Положений 19 февраля 1861 г. в Черниговской губернии“¹⁾.

Ця чималенька стаття (80 стор.) вся присвячена діяльності чернігівського „губернского по крестьянским делам Присутствия“ за 1861 рік. Яка мета цієї студії? Цю мету сам автор чітко формулював так на закінчення огляду: „Ми не тільки не вичерпали діяльності Присутствия, — ми торкнулися тільки маленької частки її в 1861 році... Отож бажано, щоб хтось інший взявся вивчити детальніше не самі тільки протоколи, а й архів чернігівського Присутствия та познайомив би нас ґрунтовніше з історією реформи 1861 р. в Чернігівській губернії. Нам тільки хотілося, з приводу 40 річчя з дня визволення селян, згадати добрим словом установу, що на її долю припало тяжке, але велике діло — здійснювати на практиці Положення 19 лютого 1861 року“²⁾. Погляньмо ж тепер, які підстави були в М. Василенка для цієї доброзичливості до Чернігівського Присутствия. Спинімося попереду на діяльності самого Присутствия, а тоді схарактеризуємо діяльність окремо кожного з членів його, спеціально щодо реформи.

Яку загальну оцінку дає акад. Василенко діяльності Присутствия? Цілком позитивну. Так, з того факту, що Присутствие збиралось на засідання трохи не двічі на тиждень, М. Василенко виводить про „гарячкову діяльність“ Присутствия. З приводу вироблення форми уставних грамот М. Василенко відзначає ту „обережність“, з якою Присутствие бралось до цієї справи — аж кілька разів до неї поверталось; після цієї атестації несподівано виявляється, що Присутствие внесло у форму грамот таку поправку, що аж ніяк не можна назвати обережною щодо інтересів селян: „введено зазначення загальної кількості землі під рубрикою різних угідів, з огляду на те, що через відсутність межових матеріалів важко визначити кількість орної землі окремо від луків та сінокосів“. Це давало змогу не вирізати в наділі орну землю, найцікавішу для селянина, — отже явно полегшувало кривдження селян. Після опису праці Присутствия коло уставних грамот надibuємо на цілком уже анекдотичну згадку, що кн. Кочубей, найбагатший поміщик,

¹⁾ „Киевская старина“, 1901 р., № 4.

²⁾ Цит. твір, с. 79—80.

власник папірні на Чернігівщині, зробив знижку по 25 коп. на стопі паперу для друку уставних грамот „до внимание к предмету, на который предназначается эта бумага“. Далі, після описання звичайнісінької казенної роботи коло форми уставних грамот, іде несподіваний знову таки висновок: „Отже, діяльність Присутствія мала енергійний характер. Важливіє в справі, атмосфера часу, що оточувала перших діячів, надавала їм бадьорости, сили, енергії...“¹⁾.

З приводу низки питань про тривожне й важке становище поміщиків, що їх порушив один поміщик, М. Василенко пише, що Присутствіє, мовляв, „само, як виявилось, передбачило багато з тих питань... і вжило відповідних заходів“. Які ж це заходи М. Василенко вважав за „відповідні“? Ось які: „Исправникам было поручено... заняться, при содействии становых приставов, посещением помещичьих селений, для разъяснения крестьянам точного смысла Положения и внушения им должного повиновения владельцам и исправного выполнения прежних работ, с теми только облегчениями, которые указаны правилами о приведении в действие Положений“²⁾. Отже доводиться припустити, що акад. М. Василенко справді вважав цей захід за „відповідний“ інтересам справи, — знову таки, питаємо, з чийого погляду? Очевидно, не з погляду інтересів селян — пригадаймо характеристику земської поліції, особливо станових приставів, що її дав начальник „III Отделения“, та їхню діяльність, як запроваджувано інвентарі на Правобережній Україні (див. IV розділ).

Отака загальна характеристика в М. Василенка діяльності Присутствія. Треба ще згадати, що позитивний характер цієї діяльності М. Василенко приписував чималою мірою голові Присутствія — князю Голіцинові, „що на довго, — пише М. Василенко, — лишив по собі добру пам'ять серед чернігівців“; він „уважав селянську справу за святу і віддавав їй взагалі багато сил“³⁾. Подамо ж кілька епізодів з цієї діяльності, щоб показати, за що ліберально-буржуазна історіографія присуджує звання селянського добродія.

Одне з основних питань щодо реформи на Чернігівщині було запровадження тут у шести повітах великоросійського Положення замість малоросійського. Заміну цю закон дозволяв тільки за „обопільною згодою між поміщиком і селянською громадою“. Для селян і для поміщиків мало це величезне значення. Ось відомості з цієї ж таки статті М. Василенка: для повітів Мглинського, Суразького та Новозибківського на Чернігівщині найнижчий наділ був 2 дес. — за малорос. Положенням, а по сусідніх повітах Смоленської та Орловської губернь — 1¹/₃ дес. за великорос. Положенням; оброк поміщикам від селян був у тих повітах Чернігівщини 1 карб. 40 коп. за десятину, а по сусідніх повітах Смоленської та Орловської губернь 8 карб. за десятину. Панщина відповідно 12 день і 40 день чоловічої роботи, до того ж, за великоросійським Положенням, була ще додаткова панщина й жіноча. Виконання повинностей великоросійське Положення забезпечувало поміщикам низкою додаткових способів: а) круговою порукою, дуже вигідною поміщикам, б) розширяло права мирового посередника стягати з селян недоїмки, в) з великоросійського Положення була виключена стаття, що забороняла віддавати селян на відрібок поміщикам, коли вони йому були винні⁴⁾.

Отже різниця була надто разюча, щоб поміщики пропустили нагоду „виправити“ в цьому пункті Положення. Ініціативу взяли на себе маршалки повітів Стародубського, Новозибківського та Суразького, де були саме

¹⁾ М. Василенко, цит. твір, с. 3, 8, 9.

²⁾ Цит. твір, с. 17.

³⁾ Цит. твір, с. 3—5.

⁴⁾ М. Василенко, цит. твір, с. 55, 62—63.

маєтки князів Голіциних (самого С. П. Голіцина — в Новозибківському повіті), члена Присутствія губерніяльного маршалка Боровни та члена Присутствія Єсимонтовського¹⁾. Чи ж поставився не то, що об'єктивно, але хоча б „по-джентаменському коректно“ князь Голіцин до „святого діла“ що торкнулося його гамана? Ось факти. Присутствіє — мало того, що ухвалило зараз же прохати уряд дозволити запровадити в цих трьох повітах великоросійське Положення, незалежно від згоди на це селян, та й за інші три повіти наперед ухвалило зробити це, якщо вони приєднаються до них, і ті, звісно, приєднались, — хто ж сам собі ворог. Навіть більше: міністерство відхилило було це прохання, так Голіцин добивався його доти, доки Головний комітет на це пристав і цар „соизволил“. У наслідок цього — у повітах справу поставлено було на ноги: в п'яти північних повітах визнано за переважне „великоросійське“ Положення, а „малоросійське“ дозволялось запроваджувати тільки як виняток, — якраз навпаки тому, що було в законі. Ще трохи згодом сюди прилучили й половину Сосницького повіту, вже зовсім проти закону²⁾.

Погляньмо тепер, як відбилося це явне беззаконство, навіть і з формально юридичного погляду, на запровадженні реформи по Чернігівщині, — чи полегшило це „розвод“ поміщиків і селян, як каже О. Лазаревський у своїх чернігівських спогадах р. 1901? Чи справді він був „безобидний“, як кваліфікує його О. Лазаревський, головну заслугу за це визнаючи, за Присутствієм і зазначаючи, що Присутствію тог давав кн. Голіцин³⁾. Матеріял для цього можуть дати відомості про селянські рухи на Чернігівщині з приводу реформи. Марна річ шукати відомостей про них „у протоколах губерньського Присутствія, що його вихваляють так М. Василенко і О. Лазаревський — цього разу єдиним фронтом⁴⁾).

„Бунти ці, — пише М. Василенко, — губерньське Присутствіє не розглядало. Вони по суті не були предмет його обговорення. Тільки зрідка трапляються згадки про них у „журналах“. А тим часом Присутствіє само ж збурило більшість цих бунтів і, маючи в своїй компетенції скарги на мирових посередників, могло б знайти і легальний привід для заходів, щоб заспокоїти селян, — задовольнивши хоча б „законні“ їх інтереси. Натомість, як уже цитовано, Присутствіє розсилало по селах справників та станових приставів.

А проте це не перешкоджає М. Василенкові згадати „добрим словом“ і цей бік діяльності Присутствія. „Суразька справа, — пише він, — цікава нам тим, що характеризує серйозне ставлення губерньського Присутствія до селянського питання. Як ближче придивитися, виявилось, що селяни не такі в же були й винні, обстоюючи свої матеріальні вигоди та інтереси. Мабуть, згодом безстороння історія подасть нам не один ще випадок селянських заколотів, подібних до того, що був у суразькому маєтку генерал-майора Іскрицького. Ми побачимо тоді, в якому важкому становищі були селяни в 1861 р., не розуміючи правдиво Положення, не маючи людей, що доладу, без запалу, не начальствуючи, розтлумачили б їм те Положення. Обстоюючи свої інтереси, плутаючись на кожному кроці, не зважаючись зробити щось певне, щоб багато не втратити, селяни часто, мабуть, цілком

¹⁾ В. Дубровський. Селянські рухи на Україні після 1861 р., т. I, 1928 р., с. 63—66, 72, 47—49, 60, 40. Труди Черниг. архив. комиссия, 1912, вип. IX, с. 46.

²⁾ М. Василенко цит. твір, с. 44—45.

³⁾ „Киевская старина“, 1901 р., № 5.

⁴⁾ Не маю можливості аналізувати тут причину останнього, але, мабуть, її доводиться шукати, поперше, в тому, що поміж ліберальним народництвом і кадетською течією в ліберально-буржуазному русі межа — дуже непевна, хистка й мінлива; до того ж роки й обставини міняють людину, — між „Малоросійськими посполитими селянами“ й чернігівськими спогадами лежить 35 років служби Лазаревського по царських установах; подруге, причина могла бути ще й у тому, що про давніші часи писати правду легше, ніж про сучасні, де й сам береш участь.

невільно доходили до грубих учинків, до бунтів, що для їх придушення й викликано військо "...¹⁾). Отже селяни не „такі вже“ й винні в своїх „грубих учинках“! А Присутствіе? А Присутствіе ставилося серйозно й зовсім не винне: як побачимо далі, воно тільки наївно повірило поміщикам, не перевірявши, чи відповідає інтересам селян заміна „малоросійського“ Положення „великоросійським“.

Погляньмо ж, про що говорять факти із селянських рухів на Чернігівщині за цієї доби. Ось цифри: на сім північних повітів, що з них у п'яти великоросійське Положення зроблено, всупереч закону, переважним, а в двох запроваджено частково, припадає 78,5% усього числа тих селян, що брали участь у рухові; на решту, на 8 повітів південних, залюдненіших, припадає тільки 21,5%. Заколоти були в 1862 р. і по кількох маєтках голіцинських; по всіх їх селян сікли; брат кн. Голіцина скаржився в листі до нього, що з великого клопоту в маєтку йому „голова идет кругом“²⁾.

Як же розцінював становище сам кн. Голіцин? Улітку 1861 р. він об'їхав саме ті сім повітів, і М. Василенко з цілком серйозним і „безстороннім“ виглядом пише, що Голіцин „вынес из поездки самое благоприятное впечатление“.

„Все распоряжения губернского Присутствия приводятся в исполнение с полным успехом“; „открытие волостных учреждений имеет весьма хорошее влияние на крестьян. Они, видимо, сочувствуют этому третьему шагу на пути преобразования; для них становится ясно, что дело идет вперед“.

„Мировые посредники, видимо, приобретают доверие крестьян. В должностные лица по крестьянскому самоуправлению выбраны лица толковые, сметливые, состоятельные. Они охотно берутся за исполнение своих обязанностей“.

„Мне кажется, — говорил кн. С. П. Голицын... —, что крестьяне вообще, убеждаясь в действительности приобретаемых ими прав, становятся ныне осмотрительнее и ведут себя, как люди, у которых уже есть что хранить, а не так, как вели себя вначале, когда продолжали думать, что терять им нечего“³⁾.

Лицемірство цього ораторського виступу кн. Голіцина ще яскравіше виступає, коли читаємо його лист до міністра внутрішніх справ, з тієї самої доби, про те, щоб не зменшувати кількість війська в губернії — з такою мотивацією: „Горький опыт недавнего прошедшего доказал нам необходимость в настоящих обстоятельствах военного действия. Благодаря нравственной силе этого содействия, мы могли быть крайне умеренными в наказаниях и ограничиваться удержанием порывов, предупреждать неистовство волновавшейся толпы. Хотя в настоящее время в большей части Черниговской губ. спокойствие водворено, но нельзя никак ручаться, что оно не будет нарушено, в особенности, когда с одной стороны необходимость заставить помещиков быть настоятельнее в своих требованиях, а крестьян, быть уклончивее в исполнении своих обязанностей“⁴⁾. Те, що кн. С. П. Голіцин тут називає „нравственной силой военного содействия“, начальник III „Отделения“ з неменшим ханжеством іменував „кроткие увещания“; з їхньою „моральною силою“ князь С. П. Голіцин був обізнаний із сусіднього з Чернігівщиною Гжатського повіту, Смоленської губернії, де заколот у маєтку теж кн. П. Голіцина, після „кротких увещаний“ був придушений таким способом (в жандармському описанні: „Команда, стеснив буйствующих

¹⁾ Цит. твір, с. 26.

²⁾ В. Дубровський, цит. твір, с. 63—66, 72.

³⁾ Василенко, цит. твір, с. 17.

⁴⁾ В. Дубровський, цит. твір, с. 211.

прикладами, захватила найбільше дерзких 125 чел., которые тут же были подвергнуты наказанию розгами; по отступлению толпы оказалось на месте задавленных 23 и ушибленных 23 человека¹⁾.

Звітками про екзекуції та сікуції ясно засіяні документи про селянські рухи на Чернігівщині перших років після реформи; були й випадки стрілянини на збурених селян.

Як оцінює акад. Василенко, маючи перед собою факти, одверте „серед ясного дня“ пограбування селян північних повітів Чернігівщини? Він цитує оцінку О. Лазаревського: „Будущий историк крестьянской реформы в Черниговской губ. расскажет эпизод об обязательном введении в ней великороссийского Положения, при чем, вероятно, окажется, что повсеместному (в названных пяти уездах) введению его едва ли было место“. До цього акад. Василенко від себе додає: „З одного тільки можна дивуватися — це з тієї довіри, з якою Присутствие ставилось у такій важливій справі до доводів, що подавали на користь панування великоросійського господарства в тій або тій місцевості маршалки, тобто сторона заінтересована, що безсторонньо поставитися до справи не могла. Із журналів Присутствия ніде не видно, щоб воно будь-коли перевіряло дворянські доводи, хочтіло б переконатися, чи справді в тій чи тій місцевості існує тяглове великоросійське господарство, наскільки воно є поширене, вигідне й відповідає бажанням селян. Запроваджуючи в північних повітах великоросійське Положення, Присутствие ніби зовсім забуло про інтереси їх. Навіть і більше: воно зовсім ігнорувало їх. Тим то Присутствие і йшло так діяльно назустріч скасуванню закону, що, правда, був неприємний дворянству, але хоч трохи забезпечував інтереси селян, коли вимагав і їхньої згоди на запровадження великоросійського Положення“²⁾.

Гадаємо, ми в праві висловити тут здивовання із дивування акад. Василенка, після всіх тих фактів, що він сам навів. У нас немає також підстави поправку М. Василенка, що, мовляв, інтереси селян не тільки забувалось, а й ігнорувалось, приймати серйозно, тобто думати, що М. Василенко надає серйозного значення цьому закиду на адресу Присутствия: адже якби це так справді було, то не було б у нього сказано стільки „добрих слів“ на адресу цієї установи та її керівника, — цей ганебний „епізод“ її діяльності немає ж чим і компенсувати, бо і вся інша діяльність до цієї подібна, або просто являє собою бюрократично-канцелярську творчість.

Ось іще кольоритні малюнки. М. Василенко цілий розділ присвячує організації волостей. Тут діяльність Присутствия подано в усіх деталях як бездоганну, пройняту бажанням оборонити інтереси селян, сповнену розуміння державних потреб. А погляньмо, які в М. Василенка є на те підстави; чим він, інакше кажучи, так легко задовольняється. „На організацію сільських громад та відкриття волостей покладано багато надій, — пише він. — „Якнайшвидше відкриття цих громад, — казав голова Присутствия в засіданні 13. IV, — неминуче має привести до заспокоєння збуджених по багатьох місцевостях губернії селян. З іншого боку, за теперішніх обставин, щоб забезпечити інтереси самих дд. власників, треба зорганізувати сільські громади та управи, як правильні господарчі одиниці, що на чолі їх будуть поставлені особи, відповідальні перед урядом та поміщиками“³⁾.

Отож, як бачимо, словесне оформлення тут таке, що і з одного, мовляв, боку і з другого..., а посуті з обох боків маємо акцію, скеровану виразно проти селян.

¹⁾ Крестьянское движение в 1827—1869 гг., т. II, с. 11.

²⁾ Цит. твір, с. 56.

³⁾ Цит. твір, с. 28.

Читаймо далі: „Наскільки вибори перших урядових осіб сільського управління були незалежні, сказати важко. Присутствіє, принаймні, настирливо рекомендувало до уваги повітовим маршалкам суворо щодо цього додержуватися закону... і точно тлумачити селянам та обраним особам усі їхні права та обов'язки, показуючи їм відповідні статті Положення“¹⁾. Чи треба казати, що про незалежність виборів від адміністративних впливів нічого й не могло говоритися в законі? А якби й говорилося, то тільки зовсім наївна людина могла б надати цьому значення; але це наївність не авторова, а читачева, що на неї автор сподівається. Кн. Голіцин знав, що казав, підсумовуючи наслідки виборів: „Обрано, мовляв, осіб розумних, спритних і заможних“.

Акад. М. Василенко подає далі повний список осіб, „що згодилися взяти на себе важку й відповідальну роллю мирових посередників“; відзначає „досить таки важке становище посередників попервах: їм випадало не тільки застосовувати закон, а й тлумачити селянам його темний, а інколи й плутаний зміст“. Нарешті, акад. М. Василенко подає довідки із закону, зокрема, що „становище мирового посередника, за законом, є самостійне, незалежне від адміністративних установ“²⁾. Ця довідка закону, без дальших пояснень про мертву ухвалу, може мати тільки одну функцію: нав'язати думку, що так воно справді й було. А як справді воно було, про це довідуємося від О. Лазаревського: „Оглядаючись тепер, через 40 р., назад,— писав він у 1901 р., — я бачу, що з 14 посередників, у мене названих, тільки про одного з них я можу сказати, що він цілком співчував визволенню селян і радів з реформи. З решти, переважна більшість, певна річ, сумувала за втраченою кріпачиною, хоч би з тієї причини, що вочевидь бачила всі майбутні для них економічні труднощі... І проте — розвод селян з поміщиками — в чотирьох моїх повітах був зроблений більш-менш правомірно, і селяни, як складали уставні грамоти, скривджені, навмисно, не були“³⁾.

Лазаревський підкреслює, що так було в чотирьох його повітах (він був на ці повіти член від уряду в з'їзді мирових посередників), отож і підкреслює свій вплив. У нас немає жадних матеріалів, щоб заперечувати це О. Лазаревському; крім того, його 4 повіти не належали до тих, де проти-законно запроваджено тоді „великоросійське“ Положення, крім половини Сосницького. У всякому разі та обкраяна формула, що її вживає О. Лазаревський — правомірність розводу на ґрунті закону — робить мало змістовним по суті, а не формально-юридично, його твердження, що селяни не були скривджені. Одно ясно: мирові посередники, хоч і бралися до „святого діла“, а проте святими не були, і марні тут намагання акад. Василенка збільшити ними плеяду жертвених діячів „великої реформи“, що, неначе велетні громадського діла, на рамена собі підняли „важку, мовляв, але велику справу“.

Нам лишається тепер схарактеризувати членів Присутствія, — їхня колективна діяльність в установі, як бачимо, на „добре слово“ заслугувала тільки від поміщиків; ну то може ж кожному з них окремо ми таке право визнаємо, — хоча б зробивши всякі поправки на обставини, на добу та ін. Мусимо це зробити, — хоч тим аргументація і затягається, — тільки так ми доведемо те, якою мірою клясово політична тенденція водить пером „об'єктивної“ науки. На слово ніхто нам не повинен вірити; мусимо на очі показати, як клясово-зумовлена політична тенденція примушує і ліберально-буржуазну історіографію наставляти „глухе вухо“ до найголосніших фактів, повертатися до них спиною, щоб їх „не бачити“.

Кн. Голіцина ми вже знаємо. Далі йде губерніяльний маршалок Н.П. Борозна, його заступник Іван Миколаєвич Дурново, „теперішній (1901 р.), —

¹⁾ Цит. твір, с. 29.

²⁾ Цит. твір, с. 35—37.

³⁾ „Киевская старина“, 1901, № 5, с. 297.

пише М. Василенко, — председатель комітету міністрів“; два члени ex officio — управитель палати державного майна Левдик та губерніяльний прокурор Соколов — „личности, як то кажуть, ничем не замечательные“, не згадує про них на протязі цілої праці й акад. Василенко; нарешті, чотири члени від дворянства — представники „громадськості“ — два з них навіть виборні. Отож пригляньмося ближче до цих чотирьох громадських діячів плюс сам губерніяльний маршалок Борозна та його заступник Дурново, — чим вони заслужили собі „добре слово“ від акад. М. Василенка.

Оцінювати Дурново з погляду інтересів пролетаріату, це було б ніби в розчинені двері ломитися; цікавіше буде показати, що для І. М. Дурново не знайшлося „доброго слова“ й у державного діяча з його кола — А. А. Половцева (його щоденники недавно опублікував „Красный архив“). Ось яку характеристику Дурново знаходимо ми тут:

„Высшее по иерархии место председателя Комитета министров занимает Иван Николаевич Дурново, прозванный „Иваном Великим“, как по величине роста, так и потому, что, ко всеобщему удивлению, призван на великую должность, а также и потому, что в голове у него пусто, как в колокольне. Это блестящий образец тех малоуважительных людей, коих Александр III считал надлежащими служителями самодержавного царя, как он его понимал. Беспрекословное послушание, отсутствие личных убеждений, апробовать и хвалить всякие распоряжения высшей власти, полное игнорирование всего того, что жизнь и история мира могла выработать, всегдашняя улыбка, всегдашний поклон, как ответ на всякое действие (хотя бы оскорбительное) властного лица, преклонение пред привычками, обычаями, злоупотреблениями, чтобы, никогда ни с кем и ни с чем не спорить, предавая такому образу действий вид какого-то будто консерватизма. Невежество, безграничное во всем, исключая уменья нравиться тем, кои могут быть им полезными. Беззастенчивая ложь, как элементарное средство достижения целей. Так судят о нем все, не исключая друзей его, и, сознаваясь, что он имеет некоторые слабости, признают его приятным и удобным человеком. По смерти Александра III Дурново при открытии вакансии председателя Комитета министров заявил, что это место было ему обещано покойным императором. Вдовствующая императрица Мария Федоровна утверждала, что это ложь, но тем не менее не воспротивилась назначению, хотя в то время имела полное в этой сфере влияние и продолжала не скрывать своего презрения к Ивану Николаевичу“¹⁾. Додамо до цього, що за перебування І. М. Дурново на посаді міністра внутрішніх справ у 1890 р. видано реакційний закон про земство.

Про Борозну О. Лазаревський у своїх спогадах мовчить; зате про нього красномовно розповідають відомості про селянські рухи. Борозна був дуже заінтересований у запровадженні „великоросійського“ Положення в Суразькому повіті: тут були його маетки; отже, разом з Голіцином, на нього падає найбільша відповідальність за цей „епізод“, як його називає акад. Василенко. Заколоти були в кількох маетках цього Борозни, і під час їх селян сікли нещадно²⁾.

А. І. Лизогуб, за характеристикою О. Лазаревського, українофіл, приятель Шевченків, одвертий, упертий кріпачник („зовсім не спічував визвольній реформі“, — пише О. Лазаревський). Сікли різками селян під час заколоту і в його маетку. Найцікавіше те, що Лизогуб, звертаючись дипломатично з листом до кн. Голіцина про спосіб поалагодження своєї справи в маетку, додає: „J'ose Vous prier cependant de vouloir bien prendre en consideration que comme propriétaire je ne me plains point, ne demande ni puni-

¹⁾ „Красный архив“, 1929, т. 46, с. 122—123.

²⁾ В. Дубровський, цит. твір с. 47—49, 60—61.

tion, ni concours d'aucune force armée, les articles du Положение suffisent parfaitement pour garantir mes intérêts¹⁾.

Отже статті, що гарантували інтереси цього героя „великої реформи“, — статті, що про них у такій вишукано-дипломатичній формі писав Лизогуб, були фактично статтями про різки, — помогли ж Лизогубові тільки вони!

Далі Єсимонтовський. Теж своєкорисно заінтересований був у запровадженні „великоросійського“ Положення в Мглинському повіті, де був його маєток; акад. Василенко навіть пробує його самого зробити відповідальним за цей „епізод“. Сікли різками селян під час заколоту і в його маєтку. Акад. Василенко наводить приклад його діяльності, як члена Присутствія, що спричинилася до великих заколотів у маєтку Іскрицького²⁾.

Князь Васильчиков. Він здобув від Лазаревського дуже гарну характеристику: „в это, время был еще совсем молодым человеком, но по своему образованию и богатству он и тогда уже был очень заметен среди черниговских помещиков“; „человек и джентльмен в полном и хорошем смысле этого слова“; навіть „умер... в знаменательный день 19 февраля“; „по своей природе никогда не мог бы покривить против правды, как он ее понимал“. Тож подивімося, як розумів „правду“ кн. Васильчиков. Для цього М Василенко подає такий матеріал. За Положенням 19 лютого, якщо поміщик задержав селянина на панщинній роботі понад норму, то мав заплатити йому подвійну вартість робітного дня. Цю вартість мало встановити Присутствіє. Васильчикову доручено було подати проект цієї розцінки, і він висловився за збільшення тих цін, що запроєктували маршалки. Фактично це не мало значення, бо розкритиченого селянина силоміць задержати на роботі не можна було, — отож тут справу вирішали просто обоюдною згодою. Але для нас має значення, як обгрунтовував це збільшення кн. Васильчиков, такий, мовляв, молодий, а вже такий багатий та освічений!

Кн. Васильчиков висловив думку, що ціна на сільську робочу силу безперечно збільшиться в наслідок реформи: „Цей вплив уже й тепер позначається помітним збільшенням ціни на найману працю, і через це поміщики намагаються замінити наймами ту частку повинності, яку вони втратили або яку неохоче й неретельно роблять селяни. Певна річ, згодом, а надто, як селяни перейдуть на оборок, попит від поміщиків на найману роботу зустрине, либонь, подачу її від селян; тоді скрізь буде введена вільнонаймана праця і разом з тим витвориться й певна нормальна ціна робітного дня; треба також думати, що ця ціна буде помірна та що в усякому разі вона більша, як окупиться перевагою вільнонайманої праці перед панщиною. Такого наслідку не можна не бажати, та навряд чи можна сподіватися, що ми швидко дійдемо його, бо не звикли наші селяни продуктивно використовувати свій час, вони навряд чи першими днями використають для себети кількість, що їм тепер лишається вільна, а тим часом попит від поміщиків, і тепер (1861 р.) уже чималий, либонь ще збільшиться після запровадження уставних грамот. І те й те явище, тобто неохота селян іти на заробітки і попит на робітників від поміщиків, пояснюється дуже легко: поміщики в новому становищі, втративши, щонайменше, половину своїх робітних засобів, мусять, звичайно, переходити до вільних наймів, щоб підтримати свої господарства; а господарчі обставини побуту в селян лишаються незмінні; вони мають і далі матимуть ті самі джерела відносного добробуту, як і перед тим; отож потреба йти на заробіток може розвинути в них тільки

¹⁾ О. Лазаревський, цит. твір, с. 285—286; В. Дубровський, цит. твір, с. 97—98, 204. — „Насмілюсь протє прохати вас взяти до уваги, що, як власник, я не скаржуся, не порушую прохання ані про кару, ані про збройну силу, — статтей Положення цілком досить, щоб забезпечити мої інтереси“.

²⁾ М. Василенко, цит. твір, с. 22, 46—47; В. Дубровський, цит. твір, с. 40—43.

тоді, коли їх примусять до того або злидні (в наслідок, напр., неврожай), або коли підвищиться рівень їх життєвих потреб¹⁾

Отож, як бачимо, кн. Васильчків, будши людиною багатого й освіченою, зробив, не зважаючи на свою молодість, правдивий висновок: неврожай, — це від „бога“ (від людей, як відомо тільки голод), — тож неврожаю годі сподіватися; підвищення рівня життєвих потреб у селян — це річ забарна, та й хай самі селяни про це дбають, — адже, не журитися цим „людині й джентлменові в найкращому й повному розумінні цього слова!“ Тож лишається одне для безпорадних поміщиків — платити за робочі руки дорожче. Так кн. Васильчків і запропонував, — на те він був добрий господар; а що ж до цього селянам? Вони ж „ледачі“, не працюють задурно навіть і на джентлменів, коли мають на те волю. Коли б працювали, ходили б досі в панському ярмі!

Переходимо до останнього представника „громадськості“ в Присутствії, — до Г. П. Галагана. Г. П. Галаган — персонаж не новий у дореволюційному громадському житті України: він брав помітну участь у селянських реформах доби Олександра II, близько стояв, як меценат, до науково-культурного руху на Україні, нарешті, вславився півмільйонною пожертвою на організацію і матеріальне забезпечення колегії в Києві імені свого померлого сина²⁾. Вгорі говорено вже, що давати моральну оцінку історичним діячам не є завдання науки, бо ж для того вона не має об'єктивного критерію. До безперечних завдань історіографії належить, проте, розкрити справжній зміст і розум прагнень історичних діячів, усеупереч часто-густо тому, що вони самі про свою діяльність думають, усеупереч тому, як їхню діяльність тлумачать представники їхньої класи, в інтересах цієї класи. Отож з цього погляду перевіркою й діяльність Г. Галагана.

Друкуючи уривки із щоденника Г. Галагана, після його смерті, О. Лазаревський за характерні для Галагана вважав слова з листа В. В. Тарновського, — другого діяча такого самого типу, — до Г. Галагана (з 1858 р.): „Будем постоянно проповедывать, что грешно и безнравственно при освобождении обратить людей, которых мы довели до нищеты и нравственного унижения, и что следует великодушно разделить с ними по-братски... Нам нужно гореть лю бовию к братьям нашим, на деть кресты и идти в крестовый поход против неверующего и развращенного дворянства и побеждать не оружием, а силою слова, силою любви к братьям нашим...“³⁾. А тим часом опублікований Лазаревським щоденник Галагана, що охоплює 17—25 рр. Галаганового життя, дає яскравий образ багатого, освіченого панича, що захоплюється природою України, піснями її народу, проливає (на папері) сльози за поневоленням своїх „рабів“ та їх злидненням життям, визнає їм право ненавидіти своїх панів; але він нічогосінько за тих часів не робить, щоб полегшити долю тих рабів, „дбає“ тільки за моральність кріпацьких дівчат, наказує сікти селян при собі, вносячи з того не тільки огиду, а й задоволення, що він чинив як пан; б'є по лиці своїх рабів, примушує двох службовців своєї контори лущувати один одного, нотуючи при тому: „Надобно напоминать этим людям для примера, но неужели нет других средств. Может быть и есть, но я довольно эгоист, чтобы потрудиться поискать их: высечь легче“⁴⁾. Поруч із цим іде захоплення 22-річного Г. Галагана націоналістичними фантазіями „внука гетьмана“ полтавського поміщика Петра Скоропадського, і йому не

¹⁾ М. Василенко, цит. твір, с. 71—72.

²⁾ Ф. Мищенко, Г. П. Галаган, „Киевская старина“, 1888 р., № 12, с. 1—22.

³⁾ А. Л. Материали для биографии Г. П. Галагана, „Киевская старина“, 1898 р., № 9, с. 190.

⁴⁾ „Киевская старина“, 1893 р., № 9, с. 197, 199, 202, 204, 206, 207, 214, 216, 1899 р., № 11, с. 232, 236—237.

бридять потворний образ цього пана, що його яскраво описав Т. Шевченко у вірші „П. С.“¹⁾.

Обіждаючи свої маєтки, Галаган у 1845 р. жахається злиднів селянських безземельних родин у с. Ічні на Чернігівщині, пише, що й решта селян позаставляли свою землю багатирям-селянам, а проте проєктує тільки одне: повідбирати дурно заставлену землю, повідбирати від козаків наймитів і виказати на них, ніби за переховування збіглих, бож узято їх без дозволу економії. „Певна річ, — пише він, — ми сами винні далеко більше, ніж козаки, але, щоб припинити весь отой ералаш, треба повернути круто... Не ховаюся з тим, що в отих запроєктованих реформах в Ічні грає ролю мое самолюбство: хочу, щоб про мене говорили, щоб мене боялись ті, хто навіть забули, що вони мої раби“²⁾.

У 1858—1859 рр. ми бачимо Г. Галагана активним членом Чернігівського губерського дворянського комітету, що опрацьовував проєкт селянської реформи, при цьому він раз-у-раз лишався при окремій думці в ухвалах комітету. Чиї о с н о в н і інтереси в цій реформі обстоював Галаган — свої поміщицькі, чи селянські? На це можна дати цілком точну відповідь на підставі окремих Галаганових думок, що їх подано в матеріалах, опублікованих у „Трудах Чернігівської архивної комісії“³⁾. Найбільше цих думок подано за передачу селянам землі у власність через викуп, і, обґрунтовуючи цей найважливіший пункт реформи, Галаган виявив повну свідомість вигідності його саме для поміщиків. Ось що писав він у заяві, поданій спільно із згаданим уже кн. Васильчиковим та ще кількома: „Викуп... буде корисний поміщикам, бо дасть їм кошти, щоб зорганізувати своє господарство на вільній праці, врятує від продажу багато маєтків, обтяжених боргами, отож багато дворянських родин від злиднів, визволить поміщиків від згубних сутічок із селянами... Здобувши грошовий капітал... поміщик завжди може використати його... на поліпшення свого господарства, на придбання землі... на придбання акцій промислових компаній та інші зисковні справи, що можуть навіть і збагачувати... Викуп польових ділянок і можливе при тому розширення особистої волі селян цілком задовольнить їх і заспокоїть... Передаючи польові ділянки у власність, можна призначити їх меншого розміру, ніж передаючи в постійне користування. Прив'язання селян до власності більшої ніж садибна земля, зменшить їх нахил до переходів... Тоді уряд може без будь-якої небезпеки для громадського ладу дарувати селянам ширшу волю виходити на заробітки та на переселення, заробітки селян тоді збільшаться, а при певному забезпеченні їхнього побуту від заробітків треба буде менше забезпечення від землі. Поміщики, мавши в своєму розпорядженні чималий капітал, будуть давати селянам заробітки на місці їхнього проживання“. До цього висловлено ще надію, що ціна на землю буде справедлива і для поміщиків, і для селян⁴⁾.

Це такий яскравий виклад вигідності викупу для поміщиків, що ідеалізувати позицію Галаганову в комітеті не можна аніяк. Це було основне питання в реформі, і в ньому ми маємо чітку й ясну позицію поміщика, що вміє зважити вигідність для нього переходу на нові форми господарства і зважитись на цей перехід — розірвати з традицією. Ставши твердо на цій основній ключовій позиції, такий великий землевласник, як Галаган, міг уже дозволити собі робити поступки селянам у менше важливих питаннях. Отака й була його позиція в комітеті, і він стояв на ній справді непохитно, надто вирізняючись серед маси чернігівських поміщиків, що боялися гостро розірвати з давніми фєвдальними порядками, боялися не впоратися з новим способом gospodar-

¹⁾ „Киевская старина“, 1898 р., № 9, с. 219—223.

²⁾ „Киевская старина“, 1899 р., с. 231—232.

³⁾ Вип. IX, 1912.

⁴⁾ Цит. твір, с. 181—183.

ства, короткозоро не розуміли кінцевої потреби для самих поміщиків новими засобами забезпечити собі працю в їхніх маєтках, пожадливі намагалися якнайбільше, востаннє, взяти від кріпака, не задумуючись ні про перспективи господарства, ні про те, чи стерпить селянин спокійно таке пограбування. Отака справжня основа всієї діяльності Г. Галагана в реформі 1861 р., дарма що йому самому та його ліберальним опікувачам здавалося, що в основі цієї діяльності лежить „свідомість складних потреб батьківщини, прагнення служити суспільству й народові“¹⁾. І Галаганові щоденники дають багатющий психологічний матеріал, щоб зрозуміти як у психіці людей, подібних до Г. Галагана, відбувається процес сублимації матеріальних, класових прагнень. А яскрава націоналістичність Галаганова — захоплення, за його словами, „національністю“ — роблять із цих щоденників найцінніше джерело для класової аналізи українського націоналізму.

У чернігівських спогадах Лазаревського надібуємо один епізод з історії запровадження в життя реформи 1861 р. саме в с. Ічні, в тому самому селі, що за злиднями кріпаків у ньому так „обливалося кров'ю“ Галаганове серце в 1845 р. Виявляється, що тут і через кільканадцять років були спроби наділити селян „пісками“ замість землі. О. Лазаревський оповідає, що, склавши уставну грамоту із селянами в іченському маєтку Г. Галагана, його управитель обкрутив селян, накинувши їм пісків „далеко більше, ніж це можна було“. І це ніби без відому Галаганового, бо за „головних управителів Галаганових маєтків були люди не місцеві: вони, з одного боку, дуже догоджали (на словах) своєму патрону, а з другого боку — пригнічували селян“. Так, мовляв, сталося й тут, і вже за допомогою з'їзду посередників уставну грамоту виправлено. „Цікаво, — пише О. Лазаревський, — що коли я... розповів Галаганові про нашу екскурсію до Ічні, то він був незадоволений з нашого туди виїзду, що ми, мовляв, перевіряли його, Галаганові, вчинки, отож, ніби підозрили його в намаганні покривдити селян. У цьому незадоволенні виявився той довірливий Галаган, що його, як казали близькі до нього люди, дуже багато ошукували деякі його довірені“²⁾. Не важко зрозуміти зручність для вславленого ліберала ховатися отак за управителеву спину в справі, що її ніби Галаган уважав за „найсвятішу“. Не менш ясна й відміна між ошукуванням від управителя собі на користь самого патрона й ошукуванням селян патроном на користь.

Дозволю собі тепер трохи відійти вбік, щоб закінчити розділ Леніновою характеристикою діячів типу ліберальних героїв „великої реформи“ та їхніх співців, ліберальних „демократів“, теж „героїв“ доби першої російської революції. У 1907 році помер граф Гейден, учасник земського конституційного руху перед першою революцією; до першої перемоги народу в 1905 р. він „благородно ліберальничал, — як писав Ленін, — а после 17 октября 1905 г. без малейших колебаний перешел в лагерь контр-революции, в партию октябристов, в партию озлобленного против крестьян и против демократии помещика и крупного капиталиста. В I Думе сей благородный мужчина защищал правительство, а после разгона I Думы договаривался, — но не договорился, — об участии в министерстве... типичный контр-революционный помещик.“ Смерть гр. Гейдена газета „Товарищ“ (фактично орган лівого крила кадетів, що мав дуже щільні зв'язки й з меншовиками і виходив з найближчою участю ревізіоністів — С. Прокоповича, Є. Кускової, В. Хижнякова, В. Богучарського) відзначила статтею — „Пам'яті гр. Гейдена“, де між іншим писала: „Прекрасный образ Петра Александровича привлекал к себе всех порядочных людей, без различия партий и направлений. Редкий счастливый

¹⁾ Ф. Мищенко, цит. твір, с. 22.

²⁾ Цит. твір, с. 291—292.

удел!.. Мы глубоко разделяем чувства горечи, причиненные смертью гр. Гейдена всем, кто привык ценить человека, в каком бы партийном облачении он не появлялся. А покойный Гейден был прежде всего человек“.

На цю статтю Ленін відповів статтею під таким самим заголовком — „Памяти графа Гейдена“¹⁾. Я процитую дещо з цієї Ленінової статті, бо її ніби спеціально написано на цю тему — про вихваляння політичних діячів з позиції „загальнолюдської“: поєднанням гостроти марксистської аналізи й гнівного стилю стаття ця становить неперевершений зразок, — отже я не дозволю собі змінити перекладом чітку мову оригіналу. Ленін подає тут цитоване вже в цьому досліді, на початку його, порівняння ідейного впливу на широкі маси людності чорносотенців і ліберальної інтелігенції, що сама в експлуатації, здебільшого, участі не бере, але добре навчена оперувати „гуманними“ гаслами; перші викликають до себе в масах тільки ненависть, а другі справді заражають маси своєю пропагандою, виходячи ніби з надклясових загальнолюдських, а справді з буржуазних позицій. Далі Ленін цитує й аналізує вихваляння в згаданій статті самого Гейдена.

„Гейден был человек образованный — умиляются наши салонные демократы... Когда „демократ“ болтает об образованности, он хочет вызвать в уме читателя представление о богатых знаниях, о широком кругозоре, об облагороженности ума и сердца. Для господ Гейденов образование — легонький лак, дрессировка, „натасканность“ в джентльменских формах обделывания самых грубых и самых грязных политических гешефтов. Ибо весь октябризм все „мирнообновленчество“ Гейдена, все переговоры его со Столыпиным после разгона I Думы были по существу облеиванием самого грубого и грязного дела, обстраиванием того, как бы понадежнее, похитрее, поискуснее, прочнее изнутри, незаметнее снаружи защитить право благородного российского дворянства на кровь и пот миллионов „мужичья“, ограбляемого этими Гейденами всегда и непрестанно, и до 1861 г., и в 1861 г., и после 1861 г., и после 1905 года.

„Еще Некрасов и Салтыков учили русское общество различать под приглаголенной и напомаженной внешностью образованности крепостника-помещика его хищные интересы, учили ненавидеть лицемерие и бездушные подобных типов, а современный российский интеллигент, мнящий себя хранителем демократического наследия, принадлежащего к кадетской партии или к кадетским подголоскам, учит народ хамству и восторгается своим беспристрастием беспартийного демократа“.

Далі Ленін з приводу захоплення „салонних демократів“ Гейденовою гуманністю, згадує поміщика з тургеневського оповідання „Бургомистр“: „Помещик угощає гостя вином і веде возвишенніе розговори. — „Отчего вино не нагрето?“ — спрашиває он лакея. Лакей молчит і бледнеє. Помещик звонит и, не повышая голоса, говорит вошедшему слуге: „Насчет Федора... распорядиться“... Тургеневский помещик тоже гуманный человек... по сравнению с Салтычихой; например, настолько гуманен, что не идет сам в конюшню присматривать за тем, хорошо ли распорядились выпороть Федора“.

Ленін пише далі про „естественное разделение труда между Гейденами и Дубасовыми“. — „Он (Гейден) был настолько гуманен, что... предоставлял подобным героям всероссийской конюшни „распорядиться“, руководя в тиши своего мирного и культурного кабинета политической партией, которая подерживала правительство Дубасовых, и вожди которой пили здравіцу победителю Москвы Дубасову. Разве это не гуманно в самом деле, — посылать Дубасовых „насчет Федора распорядиться“ вместо того, чтобы быть на конюшне самому? Для старых баб, ведущих отдел политики в нашей либеральной и демократической печати, — это образец гуманности! — Золотой был

¹⁾ Сочинения, т. XII, вид. 2, с. 1—11.

человек, мухи не обидел! „Редкий и счастливый удел“ — Дубасовых поддерживать, плодами дубасовских расправ пользоваться и за Дубасовых не быть ответственным“.

Важко щось додати до цієї нещадної класової аналізи „велетнів громадського діла“, зробленої пером найбільшого генія пролетаріату епохи імперіалізму. Під її вражінням хочеться покласти перо, — у цьому зв'язку сказано все.

Навряд чи було б доцільно повторяти ще раз, наприкінці досліду, всі конкретні висновки, що їх роблено, аналізуючи певні групи матеріалу. Всі вони незаперечно доводять неминучу повторюваність серед різних конкретних обставин, отже закономірність зв'язку між класово-виробничою базою і тією ідеологічною надбудовою, якою є кожна наукова діяльність. Одно з тих „загальнолюдських“ гасел, що ними ліберально-буржуазна інтелігенція задурманює широкі маси й задурманюється сама, — це її „об'єктивна, чиста“ наука, шукання „правди істини“, що на її думку, неминуче має поєднуватися з „правдою-справедливістю“ — неодмінно „сакраментально“ завжди корисною для інтересів буржуазії. Ми вже говорили, що сублимація своїх класових прагнень є неодмінна, за певної доби, умова діяльності ліберально-буржуазної інтелігенції; без цього самозадурманювання, без переведення класової боротьби до горішнього поверху людської психіки — діяльність багатьох представників цієї інтелігенції була б просто неможлива; для них, коли вони не беруть участі в безпосередньому визискуванні трудящих мас собі на користь, ця сублимація є специфічна, переважно їм властива ознака, що вирізняє їх з цілої маси представників буржуазної класи.

„Нет такой вещи, которую сублимировать было бы нельзя, — писал М. Покровский з приводу сублимації в пишні націоналістичні рухи, з масою героїчних епізодів, процесу розвитку національної промисловости, процесу створення внутрішнього ринку, що в суті своїй є „тривіальний матеріальний процес, дело кошелька и пяточка“¹⁾. Яка ж функція цього самозадурманювання? Його функція — здобути собі волю руху в тому напрямі, куди поривав ліберальну буржуазну інтелігенцію класова природа її матеріальних інтересів, здобути собі незалежність від „грубих“ матеріальних фактів, що стримують цей вільний рух, — бож факти оті стоять стіною між інтелігенцією і визискуваними масами, — а без підтримки цих мас найгучніше гасло не більше, як „стрияіння повітря“. Проміжне становище дрібної буржуазії між капіталістами і пролетаріатом — річ загальновідома, так само, як і хитання дрібної буржуазії, що тим зумовлюється: „Дрібний буржуа, — писав Маркс, — засліплюється пишнотою великої буржуазії і симпатизує стражданням народнім. Він одночасно і буржуа, і народ. У тайнику душі він пишається з того, що він безсторонній, що натрапив на справжню рівновагу, яка має претенсію бути відмінною від золотої середини“²⁾. Типовий буржуазний інтелігент, коли він не належить заразом до безпосередніх експлуататорів, має дуже подібне до дрібної буржуазії проміжне становище. „Наряду с „утеснением“ мелкой буржуазии в земледелии и промышленности (з розвитком капіталістичного ладу — С. І.), — пише Ленін, — идет зарождение и развитие „нового среднего сословия“, как говорят немцы, нового слоя мелкой буржуазии, интеллигенции, которой тоже все труднее становится жить в капиталистическом обществе и которая в массе своей смотрит на это общество с точки зрения мелкого производителя“³⁾.

¹⁾ Передмова до т. I „Русской исторической литературы в классовом освещении“, 1927 р., с. 11.

²⁾ Маркс—Энгельс, сочинения, 1929 р., т. V, с. 294.

³⁾ Т. V, вид. 2, 319. — Les beaux esprit se rencontrent.

Ось об'єктивні обставини, що закономірно зумовляють у типового інтелігента сублімацію його класових прагнень, його хитання між капіталом і працею. Та й це хитання не завжди однакове, само собі рівне, так само, як і в дрібної буржуазії. Було б не діалектично вважати межу між сублімацією класових прагнень і свідомим ошукуванням ліберальною інтелігенцією мас за межу мертву, — вона рухома, вона живе і переміщається в процесі життя, її треба визначати щоразу, виходячи з конкретних обставин. А надто виступ під час революції на арену широкої боротьби різних клас, гостра, інколи кривава, боротьба між ними, розкол цілого суспільства на два табори — за і проти революції, за непримиренну боротьбу з силами старого й за порозуміння з ними, — все це не тільки здемаскувало ліберальну інтелігенцію в її ролі оборонця трудящих і визискуваних мас, а й розбило саму сублімацію, примусило цю інтелігенцію усвідомити собі справжній класовий зміст її діяльності. І тоді сублімація неминуче переходить у свідоме ошукування мас. „Неуместно говорить об обмане партией своих избирателей, — писав Ленін, — тогда, когда интересы класса порождают известные теоретические иллюзии, то есть обманчивые представления (напр., когда интересы крестьянства порождают обманчивые ожидания всех благ от экспроприации помещичьей земли). Обязательно говорить открыто и во всеуслышание об обмане известных слоев народа их парламентскими представителями, когда эти представители приносят в жертву прямым интересам этих слоев их эксплуататорам (крестьян передают помещикам и т. п.). Немецкая буржуазия предала крестьян, — писал Маркс в 1848 году. Если мы в России 1907 года не решимся сказать этого про нашу буржуазию и наших кадетов, не сумеем доказать этого массе народа, тогда мы втчем в грязь великое звание социал-демократов“¹⁾.

Отже і завдання цього досліду було не тільки розкидати історіографічні лаштунки, що за ними ліберальні історики, за доби піднесення ліберально-буржуазного руху, з великим захватом виконували призначені їм ролі, запліваючи інколи й маси бенгальським вогнем блискучої фрази. Але прийшов грудень 1905 р., а з ним і за ним могутній робітничий страйковий і селянський аграрний рухи, — „облетели цветы, догорели огни“ ліберальної рампи, і допіру народжена кадетська партія скинула з себе класичну маску героя, як і його котурни, прибралася в міщанський одяг „душеприказчиков російской революции“, як називав кадетів Ленін, і гаряче взялась до нової ролі. А клопоту ж ця ролі завдавала чимало: від 1910—1911 рр. знову почала наростати революційна ситуація, що й призвела через шість років до рішучої перемоги пролетаріату і біднішого селянства.

Ми провели нашого читача через лабораторію кадетської історіографії тих часів і показали, яку складну роботу препарування впертих історіографічних фактів, загально на той час відомих, доводилося робити кадетським історіографам, щоб зберегти свої класові позиції. І не вважючи на цю роботу або, либонь, саме через неї, тим гучніше галасували вони про чисту об'єктивну науку. Так само й М. Василенко — тоді, в 1918 р., гетманський міністер народньої освіти, — в пояснювальній записці до проекту організації Української Академії Наук писав: „Жаднісінькі міркування національного, політичного або релігійного характеру не можуть і не повинні обмежувати вільність та повноту наукового досліду. Академія Наук, перш за все, є наукова установа. Шукання правди, бажання без усяких перепон заглибитись у неї — ото головне її завдання“²⁾. Наукова діяльність самого акад. Василенка — і перед, і після 1917 р. — показала, як мало було правди в отих його словах,

¹⁾ Ленін, XI, вид. 3, с. 281. — Отношение к буржуазным партиям.

²⁾ „До Ради міністрів Української держави од міністра народньої освіти та мистецтва, — пояснювальна записка про заснування Української Академії Наук у Києві“, 1918 р., с. 10—11.

яка далека була його наукова діяльність від об'єктивності, скільки було в ній справді служіння експлуататорським класам, що їх інтереси прямо антагоністичні розкриттю об'єктивної дійсності.

У V томі відомого нам видання „Великая реформа“ член к.-д. партії В. Обнінський, описуючи живучість і в 1911 р. рабовласницьких інстинктів, — у більшій мірі, мовляв, ніж рабських, — закінчив свій нарис пореформенних стосунків між поміщиком і селянином такою „прогнозою“: „На этом фундаменте не может, разумеется, вырасти нормальных соотношений классов, живущих доходами с земли (з землі?! — С. І.), и как бы героичны ни были мероприятия современных реформаторов, они не создадут таких соотношений, пока равенство не перейдет с бумаги в жизнь. А жизнь за последнее пятилетие показала живучесть общественной косности и преобладание материалистических соображений над идейными... И кто знает, не потребуются ли еще пяти десятков лет, чтобы от позорного наследия крепостнической эпохи не осталось и камня на камне, чтобы слова „барин“ и „мужик“ успокоились навсегда в академическом словаре и чтобы русский народ начал ковать свое социальное счастье, как одна рука, один дух“¹⁾.

Помилився Обнінський у своїй прогнозі, дуже помилився! Щоб класи, які живуть „зиском з землі“, стали „кувати своє соціальне щастя, як одна рука, один дух“, мало було б не то, що 50 років, а й цілої вічності; найгероїчніші реформи, хоч і тричі „великі“, — не тільки сучасного Обнінському Століпінна (інших же реформаторів тоді не було!), — не зарадили б тут. Натомість раду дала лихові героїчна боротьба злиденного селянства, за проводом революційного пролетаріату та його авангарду — комуністичної партії з т. Леніном на чолі. І тут виявилось, — несподівано для Обнінського, Мілюкова, Корнілова та багатьох ще селянських „адвокатів і добродійців“, — що п'ятидесяти років занадто багато: академічний словник прийняв, задля вічного упокою і „барина“, і „мужика“ вже через шість років після цієї, нещасливої для поміщиків прогнози — перевівши рівність із паперу кадетських писань у радянське життя.

¹⁾ Т. V, 284.

РОСІЙСЬКЕ ВЕЛИКОДЕРЖАВНИЦТВО В КОНЦЕПЦІЇ „ІСТОРІЇ ЗАХІДНЬОРУСЬКОГО ПРАВА“

(Київська „школа“ проф. М. Ф. Владімирського-Буданова)
Історіографічний нарис

Самодержавний російський уряд, як орган диктатури кріпосників, виробив протягом довгих століть різні засоби тримати в пригніченні мільйонні трудящі маси. Один із них — насильство, метод залякування. „Лучше всех умело залуговивать царское правительство. Оно обладало в этой области громадным опытом“ (Сталін)¹). „Николай Романов I — Николай Палкин, и Николай II — Кровавый показали русскому народу максимум возможного и невозможного по части такого, палаческого, способа“ (Ленін)²).

Але, застосовуючи терор проти трудящих всіх народів Росії, криваво розправляючись із національними рухами, царизм разом із тим використовував політику систематичного розбецкування російського народу щодо інших колонізованих країн, політику привчання вбачати в інших національних країнах, oprіч російської, щось подібне до вотчини або власности росіян. Отруюючи націоналізмом клясову свідомість російського пролетаріату й селянства, прагнули зміцнити панування російських кріпосників і буржуазії та зберегти їх державні привілеї.

Уже в грудні 1914 р., в період імперіалістичної війни, яка щойно розпочалася, Ленін, аналізуючи з погляду марксистської науки принцип національності та „батьківщини“, у статті „О национальной гордости великороссов“ відзначив: „Перед нами очень широкое и очень глубокое идейное течение, корни которого весьма прочно связаны с интересами господ помещиков и капиталистов великодержавных наций. На пропаганду выгодных этим классам идей затрачиваются десятки и сотни миллионов в год: мельница немалая, берущая воду отовсюду, начиная от убежденного шовиниста Меньшикова и кончая шовинистами по оппортунизму или по безхарактерности, Плехановым и Масловым, Рубановичем и Смирновым, Кропоткиным и Бурцевым“.

Вікова політика російської націоналістичної отрути утворила певну традицію, що через 1849 та 1863 роки підійшла до 1914 року, коли російському революційному пролетаріатові нелегко було дати одразу відсіч буржуазним, дрібнобуржуазним та чорносотенним впливам великодержавного націоналізму.

У цій довгій систематичній роботі панівних російських кляс російський історіографії належить „почесне“ місце. „Історія Росії“ покривала собою історію „инородцев“. „Историческая русская наука была сплошь великодержавною“ — характеризував її М. М. Покровський.

Марксистська література загалом розкрила політичну суть російської буржуазно-кріпосницької історіографії (Покровський) і на місце „історії Росії“ поставила „історію народів СРСР“. Але випадала до цього часу з поля уваги критика оцінка політичної ролі своєрідного розгалуження великодержавницької історичної науки, що була зв'язана спеціально з виконанням

¹) Беседа с немецким писателем Эмилем Людвигом. „Большевик“, 1932, № 8.

²) Ленин. Сочинения, вид. II, т. XX, с. 116.

завдання розчищати шлях колонізаторсько експлуататорській роботі російських панівних клас на Україні і Білорусі. Маємо на увазі ту течію російської історичної науки, яка розробляла питання історії України та Білорусі, виходячи з концепції „Західньої Руси“. Окреме місце поміж цими дослідниками посідає т. зв. „школа“ „історії західньоруського права“, проф. Владімірського-Буданова та його учнів і наслідувачів.

Потреба проаналізувати класовий зміст спеціально цієї концепції „історії західньоруського права“, простежити коріння її, показати, як протягом століття служила ця концепція інтересам великодержавницької політики російських поміщиків-кріпосників, а згодом і російської буржуазії, — постає з того, що, не зважаючи на Жовтневу революцію, на утворення братерської спілки націй в межах кол. Росії, на успішне будівництво соціалізму, ця великодержавницька концепція знайшла собі притулок у стінах Всеукраїнської Академії Наук, а саме в „Комісії для вивчення історії українського та західньоруського права“. Комісія не випадково сприйняла платформу „західньоруського права“, згуртувала навколо неї певну групу дослідників, визначила свою ідеологію випуском за декілька років чималої друкованої продукції — все це свідчить, що у ВУАН була наявність великодержавного шовінізму, як пережитку колишнього упривілейованого стану великоросіян, — шовінізму, що в умовах соціалістичного будівництва має реставраторський характер, являє спосіб закріпити панування російської національності і становить на даному етапі розвитку соціалізму головну небезпеку.

Щоправда, не так давно Комісія відмовилася від назви „історії західньоруського права“, залишившись тільки „Комісією історії українського права“. Цей додаток відпав не випадково. Він повинен був відпасти з часу ліквідації контрреволюційної „Спілки визволення України“, з часу, коли ВУАН ставала на шлях радянзації та відколи почала все більше пов'язувати свою роботу з вимогами соцбудівництва, коли очевидно стало, що не можна поєднати розроблення ворожій пролетаріатові „історії західньоруського права“ з наукою історії українського права на засадах марксо-ленінської методології. А втім, зміни назви абсолютно недосить. Поставити науку історії українського права на рівень, що відповідає вимогам соціалістичного будівництва і збудування безкласового суспільства, можна, тільки розтрощивши реакційну ідеологію всієї концепції „історії західньоруського права“ і в її основному вияві (як вона виявилася в передреволюційних дослідях Владімірського-Буданова), і в різних модифікаціях уже після революції.

Подібно до того, як розроблення „історії західньоруського права“ не закінчилося працями самих тільки безпосередніх учнів Владімірського Буданова, — так не один він був і творець цієї концепції. Отже, щоб з'ясувати в усій повноті класовий зміст ідеології Владімірського-Буданова та його школи, треба зупинитися на тих дослідниках, що твори їх стали за вихідні моменти розвитку цієї концепції. За таких треба вважати Устрялова та Іванішева.

Приведена наприкінці XVIII ст. до царської Росії Польща здобула в першій чверті XIX ст. від російського уряду сприятливі умови для розвитку своєї промисловості. Хоча протекційний митний тариф та інші засоби загалом були запроваджені в інтересах російського феодала-поміщика, що намагався перетворити Польщу на свою провінцію, але польські поміщики та новонароджена буржуазія використовували це становище також і для себе. Буйний розвиток у 20-х роках XIX ст. польської промисловості (особливо текстильної) та торгівлі створили передумови для прагнення аграрних і торгово-промислових кіл Польщі встановити своє неподільне панування на внутрішньому ринку Польщі, відбудувати власну польську державу, свою економічну й політичну владу, здійснити необмежену владу над кріпаком і в Польщі, і на Правобережній Україні.

Цей шляхетсько-буржуазний визвольний рух у Польщі був рухом прогресивним, бо він розхитував реакційний феодално-кріпосницький лад Росії. Але скільки він, цей рух, не обіцяв українському селянству негайно знищити кріпацтво й розв'язати аграрне питання, він і не міг спертися на селянство, що вороже поставилося до закликів приєднатися до повстання. Тим паче польські революційні кола не могли знайти підтримки серед конкурентного українського поміщицтва, що його лякало гасло відродження «історичної Польщі». Отже повстання було наперед засуджене на нерівну боротьбу з російським військом та державним апаратом феодално-кріпосницької Росії.

Але збройним придушенням польського повстання 1830 року не тільки виконували загод російського феодала-поміщика — усунути його конкурента; це була тільки одна сторона справи. За розгромом фізичним пішов розгром культурний. Серед таких заходів слід відзначити ліквідацію 1831 р. Віленського університету і Кременецького музею, де формувалися кадри польських революційних організацій, і натомість утворення Київського університету св. Володимира. Устами миколаївського товариша міністра народної освіти Уварова російський уряд заявив, що організацією Київського університету він прагне створити «розумову фортецю поблизу військової» (у Києві була військова фортеця), маючи на меті «придушити дух окремішньої польської національності й злити його з загальноросійським духом». «Новий університет — пояснював пізніше Уваров русифікаторські завдання російського поміщицького уряду — должен был по возможности сглаживать те редкие характеристические черты, которыми польское юношество отличалось от русского, и в особенности подавлять в нем мысль о частной народности, сближать его более и более с русскими понятиями и правами, передавать ему общий дух русского народа»¹⁾.

Отже на місце шибениці, військових езекуцій, тюрем, заслання до Сибіру, як засобів знищити живі сили польських революційних кіл, виступила активно одверто-примусова русифікаторська програма. На службу колонізаційній політиці миколаївського поміщицько-кріпосницького уряду мобілізували науку, зокрема історіографію, що мала завдання виправдати перетворення Польщі на провінцію кріпосницької Росії та витиснення з України польського поміщика, що конкурував з російським щодо найповнішого визиску трудящої людності на Україні. Платформа, що на ній мала розвинутися ця «наукова» робота в Київському університеті, була збудована на давній дипломатичній зброї московських феодалних монархів — твердженні, що захоплені від Польщі землі є така сама Русь, як і Московська держава, що повернути цю Русь до скіпетра царів є справа цілком законна.

Але таке політичне спрямування «науки» історії Росії довелося формулювати не котромусь професорові нової «фортеці» — Київського університету, а Устрялову, професорові Головного педагогічного інституту в Петербурзі, відомого розсадника найреакційніших учених миколаївських часів. Устрялов був перший, хто обґрунтував 1838 року політичну потребу вивчати історію «Западної Русі», і з дим першенством в ідеологічному виправданні колоніальної політики російського царату на Україні аж ніяк не могли помиритися пізніші, віддані цій політиці, київські представники концепції «історії західноруського права» — Владімірський-Буданов, Леонтович та інші.

Свою промову на урочистому засіданні Головного педагогічного інституту Устрялов присвятив чітко поставленому питанню: «Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое княжество Литовское».

Той факт, що історія саме Литовського князівства починає цікавити миколаївську реакційну-історичну науку, не був випадковий. Після того, як польське

¹⁾ Киев и университет св. Владимира при императоре Николае I, Владимирский-Буданов, с. 65.

повстання 1830 року зазнало поразки, польська революційна еміграція не припинила організаційної роботи; зокрема націоналістичним гаслом „історичної Польщі“ керувалась організація „Молода Польща“, що утворила протягом 1835–38 рр. мережу конспіративних осередків на Правобережжі, в Литві, Польщі та Галичині. Зокрема Київ, Київський університет, був одним із осередків руху, відомого під назвою „Конарщини“. Російська кріпосницька історіографія не могла стати осторонь тієї пропагандистської роботи, що її провадила революційна польська еміграція в Західній Європі, висувуючи „історичні“ права Польщі на Литву, Україну та Білорусь. Тому то Устрялов і відзначає, що „этот вопрос (про вивчення історії Литовського князівства—С. Б.) возник в недавнее время и возбудил всеобщее участие“. Всілякі коротковорі представники російської історичної науки недооцінювали значення цієї справи, отож Устрялов узявся довести, яке політичне значення має вивчення історії Литовського князівства.

Устрялов відзначає, що за так званої удільної доби „мысль о единстве Руси никогда не исчезала“ (с. 14) і „с половины XIV в. утвердилась и в полном блеске развилась в Москве“ (с. 15). „Западная Русь сделалась добычей иезуитов, старавшихся истребить все русское, и к концу XVII века она действительно утратила многие черты своей национальности“ (с. 19). „Между тем государи московские никогда не упускали из виду Западной Руси со времени Дмитрия Донского до воцарения Петра Великого, все они постоянно выражали мысль, что Литовское княжество, за исключением Литвы, т. е. не более 12 части его, есть родовая их отчизна“... (с. 20). „Подвластный (Ягеллонам) русский народ неоднократно выражал желание видеть своим государем царя православного“... (с. 24). „Мысль о соединении обоих государств в одно целое ни в той, ни в другой стороне никогда не исчезала, и эта мысль служила главным основанием политики нашего двора до времени Петра Великого“... (с. 25).

Такі, за Устряловим, історичні факти. А якщо вони відомі в іншому освітленні, то спричинився до цього політичний підхід польських істориків, які „успели внушить Европе мысль, что оно издревле составляло часть Речи Посполитой“ (с. 31). Навіть більше того: „польские понятия ввели в заблуждение нас самих...“ (с. 32). Мы... поверили польским писателям, смешали Литву с Польшей, вообразили что Литовское княжество возникло под тем же началом, как образовались германские государства, и исключили его из своей истории“.

Отже, мовляв, помилково було вважати, що Литва була могутньою державою, що вона була чужою для Росії, що її об'єднання з Польщею було справою чужою для Росії. По суті ж „это соединение было источником тягостного ига“ (с. 37).

Звідси виникає певне завдання для науки історії Росії: „Видеть, как страдала Русь под ярмом польским, как боролась она со своими гонителями, как изнемогала, падала, изобразить все бедствия наших единоплеменников, отторгнутых от лона общей матери случайным сцеплением обстоятельств и снова возвращенных под кров родимой, представить все это есть без сомнения одна из важнейших задач для русского бытописателя. Он привык рассказывать о величии, блеске, славе государства Московского, т. е. одной Руси восточной; пусть же покажет нам и злосчастную долю единой, единоплеменной нам Руси Западной. Этого требует полнота науки, иначе воззрение наше на судьбу русского народа будет одностороннее, следовательно, неправильное“ (с. 38). Ось як виглядало наукове обґрунтування потреби „повного“, не „однобічного“, вивчення долі „руського“ народу. Це ж миколаївська Росія, країна чорної реакції, лютої експлуатації від ста тисяч поміщиків багатомільйонного забитого селянства—під пером апологета самодержавства перетворилася на „лоно общей матери“, в „кров родной“ для „західноруського“ народу, що стоїнав

під ярмом пана-поміщика українського, чи то російського, чи то польського однаково.

Устрялов одводить певне місце „західноруській“ історії в історії російській.

[Історик] „обязан непременно показать, каким образом в Западной Руси, под игмом поляков, постепенно исчезали главные черты ее народности, как она боролась со своими гонителями, чтобы спасти свою веру, свой язык, главное, почти единственное наследие, оставшееся ей от предков; как подавали ей руку помощи мудрый Алексей, великий Петр, доколе Екатерина II не решила этого старинного, столь запутанного вопроса о восточной и западной Руси: та и другая сливаются в одно целое, в одну Российскую империю, и с тех пор Литовская империя должна умолкнуть“ (с. 42).

Отже в останніх словах подається схема співвідношення „західноруської“ і російської історії. Історію „західноруського“ народу треба вивчати, щоб показати, як він намагався повернутися „в лоно общей матери“. З моменту з'єднання обох половин російського народу „західноруська“ історія „сморкає“; відтоді починається єдина російська історія. Ці тези й покладено в основу всієї пізнішої роботи російської історіографії в галузі т. зв. „історії Західної Русі“ та „історії західноруського права“.

Визнаючи Устрялова за першого виявника „західно-русизму“ в російській історичній науці, ми повинні відмежувати його і дальший розвиток „історії західноруського права“ від проф. Даниловича. Була б помилка повднувати в одній ідеологічній течії, з одного боку, політичне спрямування науково-історичної діяльності Даниловича, Лелевеля та інших представників литовсько-польської науки, що групувалась у Віленському університеті на початку XIX ст., а з другого боку, російську великодержавницьку роботу на полі історії Іванішева, Владімірського-Буданова, Леонтовича та інших. Такого прихильника „русской национальной“ науки, „ревностного слугу русского правительства“ хоче зробити з Даниловича Владімірський-Буданов, та не може звести кінців. Син уніятського сільського попа, вихованець єзуїтів, Данилович не міг сприйняти російської великодержавницької ідеології. Вперше на політичній, досить відповідалній, роботі він визначився в таборі політичних ворогів кріпосницько-монархічної Росії — в ролі секретаря французького губернатора в Білостокі Фурье під час окупації Наполеона (1812). Не були „руськими“ його політичні симпатії і пізніше, під час наукової роботи у Віленському університеті, як відзначає й сам Владімірський-Буданов. Над ним ціле життя тяжіла підозра миколаївського уряду. Терор миколаївської реакції зробив з Даниловича зовні лояльного чиновника-професора, але не зробив його, як дослідника історії Литовського князівства, апологетом російського великодержавництва. В історичне поняття „Русь“, „русский“, „литовско-русский“ Данилович вкладав не такий політичний зміст, як Владімірський-Буданов. За Даниловичем, „Русь“ — це білоруське фєвдальне поміщицтво, що вкупі з литовським шляхетством утворило колись могутню Литовську фєвдальну державу, а згодом Річ-Посполиту, тим часом в уявленні Устрялова — Владімірського-Буданова „Русь“ є невід'ємна частина „русского народа“ Литовського князівства, що надавала цій державі „національно-русского“ характеру. Всі розшукування джерел історії литовського права, всю тематику, навіть кодифікаційну роботу Данилович підпорядковував завданням довести право на існування шляхетської Литви XIX ст. В поліцейських рамках миколаївської науки, максимумно безпечною ділянкою наукової роботи, де могли виявитися політичні симпатії Даниловича, тільки й могло бути збирання пам'яток права та їх видання.

Хоча ця програма — історично виправдати колонізаторську політику російського фєвдально-кріпосницького уряду — виголошено в Петербурзі, проте

практично здійснено її насамперед на терені України. За ідеологічний осередок у цій політичній боротьбі конкурентів (польських поміщиків та російського кріпосницького самодержавного уряду) коло найбільшого визиску „руського, православного народу“ став з 1834 року Київський університет.

Серед тих наукових дослідників, що в формі історично-юридичних праць допомагали витиснути з України польський капітал російським, треба відзначити проф. Іванішева. Історик Київського університету проф. Владімірський-Буданов підкреслює, що в творах Іванішева, а також Максимовича, Даниловича та ін. „открывалась для русской исторической науки совершенно новая сфера, — целая, дотоле неведомая и чуждая половина русской истории, истории Западной Руси (честь открытия которой, впрочем, без достаточных оснований, приписана Устрялову); до того времени никому, не только полякам, но и большинству русских ученых, не приходило еще на мысль, что Россия имеет какие либо иные права на западные губернии, кроме права силы и завоевания¹⁾... Отже кийські вчені змагалися з Устряловим за честь бути агентами самодержавного уряду і саме в цьому вбачали спеціальне „почесне“ завдання Київського університету відмінно від інших наукових закладів.

У 40-х та 50-х роках великодержавницьку устрялівську програму вивчення „Західньої Руси“ виконував і печатним словом, і археографічною роботою проф. Київського університету Іванішев. Навряд чи хто інший з кийських професорів миколаївського часу так одверто перетворював історичну науку на войовниче ідеологічне знаряддя колоніальної політики царського уряду на Україні, як Іванішев, під гаслом захисту „руської“ національності від „польського“ пригноблення. Досить зазначити, що Іванішев, утворюючи славновісну Археографічну комісію, мав на увазі цілком підпорядкувати її завдання політичним інтересам уряду. Нам не треба далеко шукати доказів, досить навести слова його учня і біографа проф. Романовича-Словатинського. „Энергический руссификатор края, Бибиков, — каже він, — с особенным усердием взялся за это дело, ибо он понимал политическую важность разработки истории юго-западного края. Историческая наука должна была служить подспорьем его научной и патриотической администрации. Археографическая комиссия, учрежденная при его канцелярии, должна была сделаться одним из органов этой администрации“²⁾. Іванішев із своєю наукою „західньоруської“ історії був таким самим агентом самодержавства в галузі ідеології, яким у галузі адміністративній був генерал-губернатор Бібіков. Біограф Іванішева відзначає, що він із Бібіковим жив „душа в душу“. „В генерале Бибикове он инстинктивно читл истинно-русского человека и сочувствовал его политике“ (с. 49). Уся надзвичайно активна робота Іванішева підпорядкована була завданням допомогти експансії російського капіталу на Україні та витисненню капіталу польського, денационалізації українських селянських мас, проведенню миколаївської політики придушення окремих націй, що належали до складу російської імперії. І вся його наукова робота скерована на те, щоб викрити націоналістичну польську, а по суті так само клясову поміщицьку ідеологію історичної науки, — була цілком реакційною, бо вона мала довести тільки законність визиску українського селянина „руським“ або „західньоруським“ єдиновірним — православним, а не чужовірним — польським паном. Праці Іванішева своєю клясовою ідеологією боронили інтереси дворянсько-поміщицької кляси, а не українського селянства. Сам він, вийшовши з попівства, протиснувся в дворянство, і це максимально задовольняло його клясове почуття. Він любив говорити про себе: „по воспитанию — я попович, но по крови — я дворянин“. Його

¹⁾ Киев и университет св. Владимира при имп. Николае I, Киев, 1896, с. 32.

²⁾ А. В. Романович-Словатинский. Жизнь и деятельность Н. Д. Ивашева. СПб, 1876, с. 209.

наукові інтереси були відверто реакційні. Його біограф, проф. Романович-Словатинський, відзначає, що викладав він лекції „прелениво и премоноотонно по тетрадке, которую редко оставлял“. Жвавішав- він хібащо з приводу деяких питань, особливо „критики учений социалистов“ (с. 117). Іванішев був та типова постать, що відбивала після польського повстання 1830 р., на тлі аграрної кризи та селянських розрухів, зростання монархічно-сервілістичної тенденції українських дрібних і великих кріпосників, що їм і в боротьбі з конкурентом — польським поміщиком, і в класовій боротьбі з визискуваним селянством не залишалось іншого шляху, як покластися на захист російського самодержавства. Дрібний кріпосник, визискувач кількох „крепостных душ“, Іванішев цілком сприйняв уваровське реакційне політичне гасло в науці — „самодержавие, „православие, народность“ (народність в розумінні російської). Усі його праці про селянство, про „народную общину“ в історичному минулому своєю суттю відображали ідею тієї общини, що її пропагувало в літературі реакційне крило російських славянофілів-кріпосників.

Зокрема відома праця Іванішева 1857 р. про сільські громади в „юго-западной Руси“ додала до арсеналу реакційного крила славянофілів (Беляев) ще одну зайву зброю, що допомагала кріпосникові-поміщикові зберегти владу над підлеглим селянством. Для характеристики політичного обличчя Іванішева можна вказати ще на один факт, що з'ясовує ставлення Іванішева до „реформи“ 1861 р. Коли на початку 60-х років аудиторії Київського університету стали фактично відкриті для всіх і почали перетворюватися на місце антиурядової пропаганди, Іванішев запропонував на раді університету заборонити доступ до університету вільній публіці, проте одночасно він висунув проєкт організувати для сторонніх осіб публічні лекції. Але з якою метою? „Так как правительство, — писав він, — предприняло в настоящее время непрерывный ряд преобразований в государственном устройстве, то публичные лекции могли бы содействовать к разъяснению мер, принимаемых правительством, и к распространению в публике здравых понятий об этих реформах“¹⁾.

Отже класовий інстинкт підказував Іванішеву спосіб використати публічні лекції саме так, щоб побороти революційні настрої, розбуркані кріпосницько-поміщицьким характером „реформи“, її половинчастістю та непослідовністю. Іванішев тут зайвий раз виявив себе вірним прислужником кріпосницького самодержавства, що силою розвитку класової боротьби мусіло стати на шлях перетворення в монархію буржуазну, і робило все, щоб зберегти непорушною політичну систему поміщиків-кріпосників.

Бувши виразником в історичній науці великодержавницьких реакційних прагнень російських кріпосників-поміщиків стати за гегемона серед слов'янських націй, Іванішев намагався стати на чолі „патріотичного“ руху в університеті св. Володимира, руху, скерованого насамперед проти революційної польської дрібної буржуазії і ліберального поміщицтва. Як ректор, він вимагав вжити рішучих заходів, щоб „положить, наконец, предел польским махинациям в русском университете св. Владимира“.

Іванішев належав до основоположників на Україні вивчення „общеславянского“ права. Своє закордонне відрядження в 40-х роках XIX ст. він використав для роботи в Чехії. Звідти він привіз до Києва слов'янофільські симпатії, зокрема порівняльне вивчення права слов'янських народів.

За тодішньої конкретної політичної ситуації, коли російський царат відіграв переважну впливову роль в міжнародній політиці, деякі слов'янські народи, от як чехи та південні слов'яни, були за підпору реакційної політики царату, а гасла про визвольний національний рух чехів, за підтримкою самодержавної Росії, сприйняла і теорія тодішнього слов'янофільства. Оцінюючи

¹⁾ Романович-Словатинський, с. 193.

значення національного руху чехів та південних слов'ян з погляду інтересів загальноєвропейського революційного руху 1848—49 рр., Маркс і Енгельс називали ці народи „російськими форпостами“, „реакційними народами“, протиставляючи їх полякам та угорцям, що повстали проти абсолютизму.

Отже й симпатії Іванішева до чехів та південних слов'ян цілком пов'язувалися в його теорії „загально-слов'янського права“, з непримиренною боротьбою в „юго-западному крає“ з польським поміщицтвом, боротьбою за „руський народ, русський язык и православіе“. Отож і ця концепція, в такому її реально-політичному виявленні, була так само реакційна, як і теорія „загально-руського“ права. Вона правила за ідеологічне зняття в руках самодержавства, щоб поширювати свою анексіоністську політику на Заході, і прикривала одні свої наміри гаслами „визволення“ слов'янських народів від турків, німців тощо.

Отже бачимо, що й ця проблема „общеславянського права“, яка в науці „західноруського права“ стала за традицію, постала як неодмінна ланка в реакційній ідеології істориків і істориків-правників миколаївських часів.

В 60-х роках XIX ст. закінчив свою наукову й адміністративну діяльність Іванішев. Він не залишив по собі багато наукових праць. Але саме він скерував на шлях дослідження „історії західноруського права“ найпомітніших представників цього напрямку — М. Владімірського-Буданова та Ф. Леонтовича.

Студентське перебування у вищій школі Владімірського-Буданова припадає на кінець 50-х років, а початок наукової діяльності — на 60-ті роки XIX ст. Саме за цієї доби готування і здійснення „великої реформи“ 1861 року та визвольного революційного руху шляхетської Польщі зформувалася політична ідеологія цих дослідників та визначилася на все їхнє життя свідомо і надзвичайно активна участь у розробленні „історії західноруського права“.

Розклад феодално-кріпацького господарства, гнилизна та несила кріпосницької Росії, виявлені після Кримської війни, обумовили перехід Росії на шлях капіталістичного розвитку та перетворення Росії на буржуазну монархію. Кріпосники-поміщики не могли затримати старих форм господарства. Класова боротьба між селянством та кріпосниками висунула проблему про способи ліквідації кріпацтва. Справа йшла про два шляхи розвитку капіталізму, чи то на Україні, чи і в Росії — або буржуазно-поміщицький, „пруський“ шлях, шлях „реформи“, або буржуазно-селянський американсько-фермерський шлях, шлях селянської революції. Перед загрозою стихійної селянської війни панівна поміщицька класова мусила піти на поступки і, скориставшись з розпороченості селянських повстань, необ'єднаних проводом революційного пролетаряту, що тоді ледве почав зароджуватися, та пустивши в хід усю державну машину, забезпечила перевід поміщицького господарства на капіталістичні рейки в своїх інтересах, ціною величезного пригнічення селянських мас.

„Реформа“ зберегла велике землеволодіння, що відіграло провідну роль в народньому господарстві, задовольнила інтереси капіталістичної буржуазії, що зростала на базі розвитку промисловости. Тодішня боротьба між реакціонерами — противниками „реформи“ і лібералами була „делемом власти между крепостниками и буржуазией“ (Ленин). „Либералы хотели „освободить“ Россию „сверху“, не разрушая ни монархии царя, ни землевладения и власти помещиков, побуждая их только к „уступкам“ духу времени“¹⁾. Тільки нечислений радикальний фланг дрібної буржуазії (різочинців), що являв собою „мужицький демократизм“, виступав проти нового закабалення селянства, проти „звільнення селян від землі“ (Ленин). Проведена кріпосниками і в інтересах кріпосників „реформа 1861 р.“ на довгі роки зберегла цілу систему феодално-кріпосницьких залишків, що робили процес розвитку капіталізму особливо болісним і гнітючим для селянства.

¹⁾ Ленин. Собр. соч., XV, с. 144.

Загальна для всієї Росії розчистка ґрунту для капіталістичного розвитку у вигляді „реформи“ 1861 року відзначалась на Україні ще однією важливою рисою — Україна становила об'єкт боротьби між російською та польською поміщицько-шляхетськими класами за максимальне її колоніальне висискування. Але, не зважаючи на шляхетський характер визвольного руху Польщі взагалі, він, цей рух, що мав поновити політичну незалежність Польщі, хоч би і в межах 1772 року, набував тоді виключного революційного значення. Оцінюючи з погляду інтересів європейської демократії значення польського руху за часи до кінця XIX ст., Ленін каже: „Известно, что К. Маркс и Фр. Энгельс считали безусловно обязательным для всей западно-европейской демократии, а тем более социал-демократии, активную поддержку требования независимости Польши. Для эпохи 40-х и 60-х годов прошлого века, — эпохи буржуазной революции в Австрии и Германии, эпохи „крестьянской реформы“ в России, — эта точка зрения была вполне правильной и единственно последовательно-демократической и пролетарской точкой зрения. Пока народные массы России и большинство славянских стран спали еще непробудным сном, пока в этих странах не было самостоятельных, массовых демократических движений, шляхетское освободительное движение в Польше приобретало гигантское первостепенное значение с точки зрения демократии не только всероссийской, не только всеславянской, но и всевропейской“¹⁾.

Українська ліберальна буржуазія та ліберальні поміщики, боючись гегемонії польського шляхетства на Україні, не зрозуміли революційної сторони польського повстання 1863 року, що розхитувало найреакційніший уряд у тодішній Європі, та кинулися в обійми російської монархічно-поміщицької класи. А Київський університет, що в стінах його утворився один із організаційних повстанських осередків, знову посів помітне місце в „патріотичній“ хвилі. У „всеподаннейшем адресе“ університет протестував проти того, що „горсть поляков осмелилась поднять вооруженную руку у самого Киева, среди народа искони русского, сохраняющего неизгладимые следы кровавой борьбы за православную веру и русскую народность“²⁾.

Отож, саме в такий час класової боротьби між селянством та поміщицтвом, ускладненої визвольним рухом шляхетської Польщі, Владімирський-Буданов зайняв цілком виразну позицію — захищати великодержавні привілеї російських панівних клас, відстоювати „еволуційний“ розвиток Росії, що через „реформу“ 1861 р. зробила крок до утворення буржуазної монархії, обґрунтувати переважне перед шляхетською Польщею право російських кріпосників на колоніальне використання України. З цієї позиції Владімирський-Буданов не зійшов аж до смерті.

Про проф. Владімирського-Буданова склалася стала думка, як про „чистого вченого“. Таку характеристику дає, між іншим, один його учень, акад. Малиновський. В некролозі 1917 р., присвяченому пам'яті Владімирського-Буданова, акад. Малиновський пише: „В своих работах М. Ф. иногда нарочито подчеркивает, что он ученый историк, а не публицист, что для него историческая наука имеет самостоятельное значение независимо от того практического применения, какое может быть сделано из ее выводов“. „Наиболее чистым выражением этого типа ученых (тех, у которых наука на первом плане) является покойный М. Ф. Владимирский-Буданов... М. Ф. — ученый историк-юрист в самом строгом смысле слова. Таково призвание жизни. И он был неизменно верен своему призванию“³⁾.

Тепер, за доби імперіялістичних війн і пролетарських революцій, коли два світи, капіталістичний та соціалістичний що один проти другого

¹⁾ Ленин. Избр. ст. по нац. вопр., 1925, с. 105.

²⁾ Романович-Словатинський, с. 43.

³⁾ Проф. І. А. Малиновський. Памяти учителя. Ростов н./Д., 1917, с. 40, 42.

перебувають в непримиренному антагонізмі, розколюючи хитку дрібнобуржуазну середину на дві половини, — годі казати про „чисту науку“, про суто наукове „призвання“, про об'єктивізм, про „аполітичність“ у науці. Наука, в усіх її розгалуженнях, має класовий зміст, конечно політичне цілеспрямовання, виявляє певне політичне ество вченого, в яких би він шатах аполітичності не виступав. Наука, як і всяка ідеологічна ділянка суспільного життя, має не тільки класовий, а й партійний характер. Зокрема треба ще сказати про історичні дисципліни. Досить згадати ту чітку партійну диференціацію, що її давав Ленін в характеристиці історичних дослідів, напр., у питаннях самодержавства — Рожкову, Плеханову, Потресову, Троцькому, народникам, есерам, або в питанні про одінку т. зв. „реформи“ 1861 р.

Проф. Владімірський-Буданов справді все своє життя прожив, уникаючи практичної громадсько-політичної діяльності. Та хіба це доводить, що сам він був аполітичним, що його світогляд був тільки но наслідком якоїсь „безсторонності“, що його праці не виявляють його політичних поглядів, зокрема його концепція „історії західньоруського права“ є наслідок „об'єктивного аполітичного“ дослідження.

Уважливий перегляд його праць виявляє зовсім протилежне. Перед нами виступає людина, що, як мало хто, пройнята була певною, а саме кріпосницькою ідеологією, — вчений, що віддано служив своїми працями ідеї самодержавства і російській самодержавності. Вже магістерська дисертація Владімірського-Буданова — „Немецкое право в Польше и Литве“ (К., 1865—68) — розвіює уявлення про аполітичність його наукової роботи. Саме цей перший виступ Владімірського-Буданова свідчить за те, що наукові інтереси його склались безпосередньо під впливом соціально-політичних обставин 60-х років. У цій ситуації він не залишився безстороннім спостерігачем, а навпаки виступив з цілком визначеною позицією російського великодержавництва.

Ось що він сам каже про те, які мотиви спонукали його взяти таку тему: „Национальные движения, совершившиеся на глазах Владимирского-Буданова во время его студенчества в университете и во всем западном крае, а с другой стороны общеславянские тенденции, оживавшие тогда в умах молодежи, побудили Владимирского-Буданова к попытке научного объяснения тех особенностей, которыми отличается польский народ среди прочих славянских. Вот чем объясняется выбор темы для магистерской диссертации и ее основная идея“¹⁾. Головний висновок цього дослідження той, що Польща, перенісши з Заходу магдебурзьке право, порвала з загальнослов'янськими „бессловными“ суспільними основами і запровадила до держави „словословну рознь“. Наслідком цього був занепад міст у Польщі та на Литві. Не зважаючи на те, що Владімірський-Буданов відмовляється робити політичні висновки із своєї праці („исследование имеет характер не публицистический, а исторический“), — висновки впливають самі собою; сумний приклад Польщі має застерегти Росію не переносити до себе правних інститутів, що постали наслідком капіталістичного розвитку на Заході. Він вважає, що в феодалній Західній Європі суспільний лад характеризувався перевагою „землі над містом“, тобто перевагою феодално-поміщицької класи над міською буржуазією в процесі класової боротьби, а первісний суспільний лад слов'янських народів, навпаки, відзначається „безкласовим“ характером. Усе правління мало „общегосударственный и общеземский“ характер. Протилежності між містом і селом не було. Запровадження магдебурзького права спричинилося до класової боротьби між поміщиками та міською феодалною буржуазією, привело до підпаду міст та класової боротьби між поміщиками й селянством і утворило кріпацьке право.

¹⁾ Биографический словарь проф. и препод. имп. университета св. Владимира (1834—1884). К., 1884, с. 112.

Своєю дисертацією, де з методологічного погляду, всупереч науковим вимогам, усі факти поставлено на голову, Владімирський-Буданов бере активну участь у політичній боротьбі доби польського повстання 60-х років між польськими та російськими поміщиками за право колоніального визиску України. Польща за Владімирським-Будановим, передала Росії міста українські та білоруські у зруйнованому стані саме через те, що відхилилася від загальнослов'янських „безстанових“ тенденцій суспільного розвитку, старанно засвоюючи феодалні порядки. Отже цим вона не виправдала свого історичного завдання і не їй можна оспорювати права на Україну.

Своєю цією працею М. Владімирський-Буданов виконав соціальне замовлення російської поміщицької класи у двох напрямках: 1) лінією заперечення „природности“ для України західноєвропейського шляху історичного розвитку з класовою революційною боротьбою і 2) лінією заперечення історичних прав на „юго-западный край“ Польщі, що допіру зробила спробу революційним шляхом здобути політичну незалежність.

З Владімирського-Буданова не був просто собі описувач зібраних фактів, що нібито „об'єктивно“ подавав матеріали. Його славетний „Обзор“, хоча забиває читача величезною масою фактів, але має певну політичну мету. Під нацизуванням сухих фактів лежить цілком певна ідеологія класи феодалних кріпосників. І Владімирський-Буданов найкраще виявляв себе з цього погляду в рецензіях і в полеміці. Отже ми бачимо, що він зовсім не визнавав, за його словами, „аже-об'єктивизм, котрым страдает не малое число произведений современных историков-юристов, и который состоит в одном пересказе факта словами источников, причем за фактом не выступает никакой мысли исследователя“ (рец. на працю Діятіна „Устройство и управл. городов России“, с. 6). Полемізуючи з Дьяконовим з приводу закріпачення селян у Московській феодалній державі, Владімирський-Буданов відзначає: „если мы скажем: было то-то, но было то-то, то мы ничего не скажем, а повторим факты без особой пользы“.

І в кожній своїй праці, чи то в „Обзоре“ і в монографіях, чи й у дрібних рецензіях Владімирський-Буданов свою власну провідну думку таки мав, не зважаючи на свій документалістичний метод, на те, що він хоче визнавати тільки такі погляди, які відповідають „точному смыслу памятников“.

Як не був з Владімирського-Буданова звичайний описувач фактів, так не був з нього й аполітичний дослідник у науці. Владімирського-Буданова звичайно найбільше знають, як автора „Обзора по истории русского права“, „Хрестоматии по истории русского права“, і менше, як автора багатьох нарисів з „історії західньоруського права“. Але дуже мало відомі його праці, де він виступає, як казенний офіційний історик Київського університету, як апологет миколаївського самодержавства. А саме в цих дослідках виступають надзвичайно яскраво й опукло реакційні політичні погляди Владімирського-Буданова, що цілком пояснюють коріння його великодержавницької концепції „історії західньоруського права“, тобто тої ділянки, де він був за найпомітнішого представника.

Владімирський-Буданов був справжній учень Іванішева, послідувач перших генерацій професорської колегії Київського університету (Неволіна, Богородського, Орнатського, та інших), вихованців II Відділу канцелярії царя Миколи, що про них Микола цілком правдиво висловився: „Да, это надежда России; надеюсь, что они оправдают попечение о них правительства“¹⁾. Микола не помилився.

Отож, якщо Іванішев був активним політичним діячем, ретельним помічником русифікатора-салдафона Бібікова, то М. Ф. Владімирський-Буданов, як історик Київського університету та історик вищої освіти на Правобережжі

¹⁾ Киев и университет св. Владимира при имп. Николае I, с. 85.

України, виступав тільки, як учений, що „об'єктивно“ підводив „наукову“ базу під усю русифікаторську великодержавницьку на Україні політику царату, цього знаряддя російської феодално-кріпосницької класи. В оцінці факту утворення університету в Києві Владімірський-Буданов виступає, як апологет цієї політики. З-поміж багатьох його висловлень і характеристик ми наведемо, напр., одну найхарактернішу: „Акт основания Киевского университета, — писал він 1896 р., — был знаменем воскресения русской образованности в том крае, который накануне признаваем был польским, и который, именно путем образования, надеялись вновь связать и древними основами русской национальности времен св. Владимира. Воздадим, — продолжает він, — должное императору Николаю Павловичу, который понял эти две высших государственных задачи и решил выполнить их“ (Київ и унів. св. Влад., с. 64).

І справді, М. Ф. Владімірський-Буданов не з страху, а сумлінно „роздавав должное“ цій діяльності царату та її окремим представникам. Він сприймає уваровську доктрину про „самодержавие, православие и народность“ і малює Уварова як людину, що внесла велику долю „цивілізаторської“ роботи на Україні. Він з любов'ю описує діяльність салдафона Брадке, першого куратора Київської округи, що волею Миколи, на превелике своє здивування, швидко перейшов від ролі вішателі польських повстанців 1830 р. до ідеологічного керівника на Лівобережній Україні. І це, за Владімірським Будановим, мало певну рацію: „когда разрушительные военные бури улеглись, — пояснює Буданов, — то с 1832 г. открылось широкое поле действия для зиждательной (? — С. Б.) работы просвещения и науки. Даже те самые лица, которые с оружием в руках только что шли на стены Варшавы, были призваны к водворению внутреннего мира, путем образования: Е. Ф. фон Брадке, совершивший все походы с Дибичем и Паскевичем, был поставлен тотчас же (14 дек. 1832 г.) во главе нового Киевского округа и вполне оправдал это новое призвание, несмотря на кратковременность своей благородной деятельности в Киеве; к сожалению, она прервана была новою смутою 1839 года“ (с. 58).

Мету утворення університету в Києві Владімірський-Буданов формулює так: „путем образования воззвать к жизни и вывести на первый план местные русские элементы, оттертые другою роскошною, но чужою цивилизациею“ (с. 65).

Навряд чи що інше може краще розвіяти уявлення про наукову „аполітичність“ Владімірського Буданова. З наведених уривків видно, якого відданого інтересам самодержавства історика в особі Владімірського-Буданова мала російська феодално-поміщицька класа. Він усю свою багаторічну роботу скерував на те, щоб не тільки виправдати „благородну“ діяльність миколаївських генералів в ролі захисників „цивілізаторської ролі російського капіталу“ на колонізованій Україні, а й свідомо та переконано брався допомогти своєю концепцією „західноруського права“ забезпечити „право“ російського поміщництва, а згодом буржуазії (їх він називає „местными русскими элементами“), визискувати трудящі маси на Україні цілком не обмежено, відсунувши свого польського, а згодом і українського конкурента. Яким же способом, на думку Владімірського-Буданова, треба було виконати це завдання російського капіталіста і російського феодала?

За вихідний момент конкретного здійснення цієї програми була устрялівська стаття. Тільки ж Владімірський-Буданов аж ніяк не хотів визнати за Устряловим честь і славу відкриття цієї істини. Яке ж завдання, на думку Владімірського-Буданова, покладалося зокрема на вчених — істориків, професорів Київського університету? Не що інше, як роз'яснити і з'ясувати стару, але забуту істину, що „до того времени никому, не только полякам, но и большинству русских ученых, не приходило еще на мысль, что Россия имеет какие-либо иные права на западные губернии, кроме права силы и завоевания“. Отож ясно, що наука історії Росії в Київському університеті

і повинна була розробляти історію Росії так, щоб було доведено, що колонізаційна політика на Україні є факт „права“ і має свої цілком „науково“ обґрунтовані історичні підстави. „Етим университет св. Владимира исполнял свое специальное призвание, разрабатывая тот отдел науки, который достался ему в отличие от прочих собратов его — других русских университетов¹⁾. Отже Київський університет мав бути (і був) бойовим ідеологічним форпостом колонізаційної роботи російського самодержавства, а історична наука в ньому мала відповідальне соціальне завдання, — розробляти історію „юго-западной“ Русі, щоб вирвати у польської поміщицької та буржуазної історичної науки підстави обґрунтовувати свої зазіхання на незалежну Польщу „від моря до моря“. Навряд чи хто ясніше за самого Владімірського-Буданова міг би так розкрити класовий зміст цієї великодержавницької монархічно-історичної науки. Він сам обрав собі наукову спеціальність, виходячи саме з цих політичних засновків. У своєму звідомленні про закордонне відрядження 1880—1881 р. він писав: „П лагая, что на Киевский университет падает преимущественная обязанность разработки истории отечественного права в этой ее части (тобто „права західньоруського“ — С. Б.), я продолжаю к ней направлять свои занятия и ныне“²⁾. І справді. В рецензії своїй 1877 р. на працю проф. Загоскіна „История права Московского государства“, він закидає Загоскінові, що ігнорування „історії західньоруського права“ є величезна прогалина в його концепції науки. „Явления первого периода, — формулює Владімірський-Буданов свою концепцію, — унаследованы не одним Московским государством. В этом последнем с большею крайностью выразилась лишь одна сторона начал русского права, положенных в первом периоде. Столь же крайнее выражение других сторон русского права дано в другом русском государстве, современном Московскому, именно — Литовско-русском. Без совместного и паралельного изучения права того и другого государства не может быть понятно ни каждое из них в отдельности, ни право Империи, совместившее их, ни общий ход развития русского права в целой истории его. Опущение истории литовско-русского права не только уменьшает курс количественно, но существенно вредит его качествам. Словом, мы настаиваем здесь на том, что давно уже признано историками России, т. е., что история Литовско-русского государства есть органическая часть русской истории“³⁾.

У своєму „Обзоре“ Владімірський-Буданов відзначає, що історія „західньоруського права“ є частина „національного права русского“: „Объем нашей науки определяется третьим из указанных признаков понятия его (тобто ознакою національною — С. Б.). Она есть история национального права русского (а не история права русского государства). Хотя русское государство — преимущественно национальное, но оно не обнимает всей русской нации и включает в себя нерусские национальности. Отсюда: история русского права должна включать в себя историю права таких русских стран, которые не входили или не входят в состав русского государства (такова одна из важнейших древне-русских земель — Галиция). Необходимо включить в состав нашей науки историю права литовско-русского, как связующее звено между древним правом (1-го периода) и периодом империи“ (с. 3).

У світлі Ленінової теорії національного питання і конкретного розв'язання його в країні Рад ясно виступає концепція „історії західньоруського права“ як реакційна, як така, що утворювала ідеологічне „наукове“ прикриття русифікації трудящих Білоруси й України. Ця концепція захи-

¹⁾ М. Владимірський-Буданов. Пятидесятилетие университета св. Владимира; окр. відб., с. 59.

²⁾ Унив. изв. унив. св. Влад., 1881, окр. відб.

³⁾ Унив. изв. унив. св. Влад., № 9, окрема відб., с. 2—3.

щала позицію панівної класи поміщиків-феодалів у національному питанні, а саме гасла — самодержавство, православність і народність, останнє в розумінні самої тільки народности російської.

Теорія Владімірського-Буданова про походження права й держави була поширена поміж російськими істориками права. Ця теорія мала нібито наукове об'єктивне обґрунтування, відкидала момент примушування, властивий будь-якій класовій державі, надавала праву характеру природжености, вічности. За Владімірським-Будановим, „первоисточник права есть природа человека (физическая и моральная), подчиненная таким же законам, как и природа органическая и неорганическая“.

Отож право не є суспільна система, що відбиває соціально-економічні стосунки на певному етапі розвитку виробничих сил, не є ті правила, що спочатку як традиція, а згодом як закон, регулювали акти виробництва, розподілу та обміну (Енгельс, Жил. вопрос), не є історичне явище, що постало тільки тоді, коли виникло класове суспільство.

„Право на первой ступени, — пояснює Владімірський-Буданов, — является чувством (инстинкт); такова месь, защита детей родителями и обратно; таково первоначально право владения (вообще такой характер право сохраняет в семейных и родовых союзах). Все поступают одинаково не по силе подражания, а одновременно и повсюду по силе действия одинакового чувства. На второй ступени право проникается сознанием (в союзах общественных и государственных), превращаясь из явлений природы в действия воли; то, что есть (факт), превращается из явлений природы в действия воли; но законы сознания и воли у людей также одинаковы, как и законы физической природы; сознанием освящаются те же самые нормы, которые были установлены природою, таким образом личная творческая деятельность в праве совершенно сливается с общественной“.

Під вивчення процесу історичного розвитку права Владімірський-Буданов підводить нібито „об'єктивну закономірність“; вона полягає в тому, що право, будучи на перших ступенях розвитку суспільства „почуттям“, пізніше стає „свідомістю“. Але, виводячи „такі закони природи“ (інстинкт, свідомість), щоб пояснити закономірність розвитку права, як суспільного явища, М. Владімірський-Буданов фактично заперечує будь-яку об'єктивну закономірність розвитку права, і тому в усіх своїх працях, опріч суб'єктивно-ідеалістичного описування фактів, нічого закономірного не подає. Теорія Владімірського-Буданова виявляє нерозуміння природи суспільних явищ і конкретного процесу їх розвитку. Суспільство є частина природи. Але суспільство якісно відрізняється від природи, воно є продукт взаємодії людей на основі праці. Тому, хоча закони суспільства історичні, як і закони природи, але вони є специфічно-історичні закони. Закони розвитку суспільства впливають не з фізичних та психічних властивостей людини, а базуються на матеріальних, виробничих стосунках людей, як соціальної форми продукційних сил. Тільки вивчення певного ступеню розвитку продукційних сил, як основних, первісних, що визначають усі інші стосунки та суперечності між продукційними силами і виробничими стосунками, і дає підставу уявити „естественно-исторический“ процес, як діалектичний розвиток конкретних соціально-економічних формацій за внутрішніми специфічними для кожної формації закономірностями.

Право є явище історичне. Був час, коли права, як і держави, не було. Родове, комуністичне суспільство, що через нього пройшла більшість народів, не знало права. В родовому суспільстві, — каже Ленін, — „держалась связь, самое общество, дисциплина, порядок труда силою привычки, традиций, авторитетом или уважением, которыми пользовались старейшины рода или женщины, в то время часто занимавшие не только равноправное положение с мужчинами, но даже нередко и более высокое“ („Лекция о госу-

дарстве“). Родове суспільство, що побудоване на економічній рівності, не знало внутрішніх суперечностей і мало суспільний лад такий, що відповідав цій економічній базі. Це первісне демократичне суспільство „не мало жодних інших засобів примусу, крім загальної думки“¹⁾.

Виникнення права обумовило розвиток продукційних сил у родовому суспільстві, що переросло рамки родових суспільних стосунків. Майнова нерівність, новий розподіл праці розколює родове суспільство на ворожі класи з протилежними інтересами. Нове антагоністичне суспільство будується на тому, що одна частина (рабовласники) привласнює собі працю другої частини (рабів). Старі суспільні зв'язки родового суспільства, що трималися на громадській думці, вже були не в силі охоронити нагромаджені багатства, інститут спадщини тощо, забезпечити визиск меншістю більшості. Отож тоді тільки і з'являються нові — правні — зв'язки, що мали підтримувати суспільний „порядок“, спираючись уже на невідому родовому суспільству публічну владу, як основну ознаку нової класової суспільної організації — держави. Бож, як каже Ленін, — „примувати одну, більшу, частину суспільства до систематичної роботи для другої — цього не можна без постійного апарату примусу“. Отже тільки тоді виникає розуміння прав і обов'язків, коли, за словами Енгельса, одній класі надають майже всі права, а на другу накладають обов'язки.

Отже ж, не можна зовсім, стоячи на ґрунті фактів, казати, що кривава помста, властива родовому ладові, становила юридичний інститут. „Внутрі родового строю, — каже Енгельс, — не існувало ще ніякого розличчя між правами і обов'язками; для індіанців не існує питання, чи є це правом чи обов'язком; такою ж проблемою показався би йому столь же нелепим, як і питання про те, чи є це їжа, сон, охота — правом чи обов'язком“ („Происх. семьи“... с. 159). Кривава помста набуває юридичного характеру тільки з того часу, коли вона переходить у класове суспільство, і вже тоді вона зазнає правної регламентації (визнання, або заперечення) від панівної класи і з погляду інтересів цієї класи. Тільки тоді вона або набуває форми закону, опертого на примус від публічної влади, або живе як правний звичай, що його явно або мовчазно визнає новонароджена публічна влада, невідома родовому суспільству. У такому саме вигляді і зберегла криваву помсту Руська Правда.

Так само не завжди мала юридичний характер оборона батьками дітей. „Если по обществам животных и можно судить о жизни человека, то лишь в отрицательном смысле“... — каже Енгельс („Происх. семьи“... с. 26). „Семья животных и первобытное человеческое общество несовместимы... первые люди, вышедшие из животного состояния, или вовсе не знали никакой семьи или, в крайнем случае, имели такую, которая не встречается у зверей“. Зв'язки між батьками й дітьми набули юридичного характеру тільки на певному ступені розвитку продукційних сил людського суспільства, коли майнову перевагу в родині здобув чоловік. Втрату жінкою свого становища в родині Енгельс оцінює як революцію, „одну из самых решающих, какую пережило общество“, бо вона була зв'язана із зміцненням приватної власності в руках батька, з утворенням індивідуальної родини. Цей новий громадський організм „вміщав у собі в мініятурі всі суперечності, які пізніше широко розвинулися в суспільстві і його державі“ (Маркс).

Найменш юридичним було „право володіння“ перед тим, як виникло класове суспільство саме на ґрунті утворення приватної власності. Спільність

¹⁾ Фр. Енгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства, ОГИЗ, 1932, с. 170.

господарства, комуністичний спосіб виробництва виключали будь-який „юридичний“ характер володіння речами. Тим то інститут спадкоємства і не відомий родовому ладові.

Запевняючи, що норми права встановлені від природи і що перспектива історичного розвитку полягає в тому, що право, як почуття, переходить в право, просякнуте свідомістю, Владімірський-Буданов по суті приходить до ідеалістичного постулату історичної школи з його народнім духом, як першоджерелом права. Так і сам Владімірський-Буданов в іншому місці каже, що „глубочайшим основанием права служит не столько закон, сколько народное сознание“ (Отчет, 46). Не треба багато придивлятися до цієї теорії, щоб побачити її цілком реакційний характер; тут проголошується, що право утворюється так: „то, что есть (факт), превращается в то, что должно быть (право)“.

До такої теорії цілком підходить характеристика, що її дав Маркс історичній школі.

Як же, на думку Владімірського-Буданова, виникає держава? Владімірський-Буданов вважає за „однобічні“ теорії виникнення держави чи то з кровного роду, чи й з общини. Він відмовляється „от мысли о единичности и исключительности господства одной какой-либо формы“. На його думку, „государство и право могут возникать или из природы (бессознательно) или из воли людей (искусственно)¹⁾. Між цими формами виникнення держави треба тільки встановити проміжні форми, щоб показати, як одна форма непомітно переходить в іншу.

Чи справді це є наукове пояснення такого надзвичайно важливого питання? У своїй „Лекції про державу“ Ленін підкреслював, що „едва ли найдется другой вопрос, столь запутанный умышленно и неумышленно представителями буржуазной науки, философии, юриспруденции, политической науки, публицистики, как вопрос о государстве“. Ми не помилились, коли екажемо, що теорія Владімірського-Буданова про походження держави належала до таких теорій, своїм ідеалістичним характером вніши ще одну зайву плутанину в це питання. „Вопрос этот так запутан и усложнен потому, — каже Ленін далі, — что он (уступая только основаниям экономической науки) затрагивает интересы классов больше, чем какой-нибудь другой вопрос. Учение о государстве служит оправданием общественных привилегий, оправданием существования эксплуатации, оправданием существования капитализма (підкреслення наше — С. Б). — вот почему ждаты в этом вопросе беспристрастия, подходит в этом вопросе к делу так, как будто люди, претендующие на научность, могут здесь дать вам точку зрения чистой науки — это величайшая ошибка“²⁾.

Не важко побачити, що теорія Владімірського-Буданова про державу відтворює старі теорії кінця XVIII ст. Отже говорячи, що держава постає „из воли людей (искусственно)“, він повторював теорію Руссо про свідоме будівництво суспільних стосунків.

Але, — каже Ленін, — „ніколи цього не було, так й тепер цього нема, щоб члени суспільства уявляли собі сукупність тих суспільних стосунків, серед яких вони існують, як щось визначене, цілосне, просякнене ось такими засадами; навпаки, маса пристосовується несвідомо до цих стосунків і до такої міри не розуміє їх як окремі історичні суспільні стосунки, що, наприклад пояснення стосунків обміну, серед яких люди жили віками, дано тільки останніми часами“ (Ленін. „Что такое „Друзья народа“... 1925, с. 19).

¹⁾ За дружная теория и др.-рус. землевладение. Унив. изв., 1884, № 11, с. 286.

²⁾ „Революция и право“, 1929, № 2, с. 13.

Другий варіант пояснення походження держави „із природи (несвідомо)“ повертає нас теж до світогляду буржуазних філософів-просвітників XVIII ст., які в „людській природі“ шукали пояснень виникнення права й моралі. А втім, і просвітники на абстрактну „природу людини“ дивились очима певної класи, а саме буржуазії, і виявляли цілком конкретні прагнення утворити такий суспільний лад, щоб він відповідав „природі“ буржуа (невтручання в майнові стосунки, юридична рівність людини, свобода торгівлі тощо). Владімірський-Буданов сприйняв цю теорію, щоб довести довічність держави, що нібито існувала „несвідомо“.

Тільки марксизм-ленінізм, як теорія революційної пролетарської класи, подає справжню наукову, матеріалістичну доктрину про державу, як організацію диктатури певної класи при певних суспільно-економічних стосунках, зокрема доктрину про диктатуру пролетаріату. Тільки марксизм-ленінізм науково розкриває причини виникнення держави. „Если от тех, так называемых религиозных учений ухищрений философских построений, тех разнообразных мнений, — каже Ленін, — которые строят буржуазные ученые, отвлечься и поискать настоящей сути дела, то увидим, что государство сводится именно к такому выделенному из человеческого общества аппарату управления, когда появляется такая особая группа людей, которая только тем и занята, чтобы управлять, и которая для управления нуждается в особом аппарате принуждения, подчинения чужой воли насилью — в тюрьмах, в особых отрядах людей, войске и пр., — тогда появляется государство“.

Характерне також уявлення Владімірського-Буданова про соціальну структуру передкапіталістичної Росії. Поділяючи загальні позиції російської історіографії XIX ст., Владімірський-Буданов доводить безкласовий характер російського суспільства феодальної доби, підпираючи це монархічно-націоналістичними мотивами („Обзор“, с. 115). Треба відзначити, що М. Ф. Владімірський-Буданов був противник (хоч і обережний) думки про існування феодальних суспільно-економічних стосунків у Росії. Буржуазний історик Павлов-Сильванський пробував протиставити панівній доктрині свою теорію федалізму на Русі. Проте ця суперечка між прихильниками та противниками теорії федалізму в російській буржуазній історіографії не могла зрушити цього питання з місця. Щоправда, Владімірський-Буданов висловлював побоювання, що „теорія Павлова-Сильванського вносить... полный пересмотр господствующей историко-политической догмы или, точнее, разрушение ее до глубочайших оснований“ („Обзор“, с. 283). Але це побоювання було перебільшене, бо й визнання федалізму в буржуазній історіографії, ба навіть класової боротьби буржуазії проти федаліжно-кріпосницького соціального ладу (Гізо) не заважає буржуазній науці „доводити“ довічність капіталістичної системи. Та й сам Павлов-Сильванський не йшов далі поверхових порівнянь федалісної юридичної надбудови Росії та Західної Європи, не розкриваючи суті феодального виробництва, що заснована на антагонізмі, не показуючи економічної бази, що на ній зростали юридичні форми федалізму в усій їх різноманітності. Владімірського-Буданова не переконало „відкриття“ Павлова-Сильванського тому, що, на його думку, той подав замало фактів на захист цієї теорії. Звичайно, справа не тільки в нових фактах, а в класовій оцінці їх. Отже, з погляду ідеології революційного пролетаріату вже до цього часу зібраних фактів досить, щоб зробити висновок про закономірність і послідовність у процесі історичного розвитку всіх народів Європи, а саме: „напочатку маємо суспільство без клас — первісне, патріархальне суспільство, де не було аристократів; далі маємо суспільство, засноване на рабстві, суспільство рабовласницьке... За цією формою йшла в історії інша форма — кріпацьке право... Далі в кріпацькому суспільстві в міру розвитку торгівлі, утворення всесвітнього ринку, в міру розвитку грошового обороту, виникала нова класа — капіталістів. Кріпацтво було витиснено з усіх країн

Західної Європи. Найпізніше сталося це в Росії“ (Ленін, „Лекція о государстве“, с. 16—17). Отже саме факти й доводять, що і Росія пережила добу феодальної кріпосницької соціально-економічної формації та зміну цієї форми суспільства на капіталістичну форму. Отже й історичний процес Росії не мав ознак якихось принципових посутніх одмін. Зокрема, з приводу аграрного питання, що історичний розвиток його нібито йшов у Росії своєрідними шляхами, не ведучи до капіталізму, Ленін підкреслював, що „различие между „Европой“ и Россией происходит от чрезвычайной отсталости России. На Западе аграрно-буржуазный строй уже вполне сложился, крепостничество давно уже сметено, остатки его ничтожны и не играют серьезной роли... В России несомненно уже упрочилось и неуклонно развивается столь же капиталистическое устройство земледелия... Но чисто капиталистическое отношение придавлено еще у нас в громадных размерах отношениями крепостническими. Борьба массы населения, в первую голову массы крестьянства вообще, с этими именно отношениями — вот в чем своеобразие аграрного вопроса. На Западе такой „вопрос“ существовал во время оно повсеместно, но он давно уже там решен. В России с его решением запоздали, аграрная „реформа“ 61-го года не решила его, столыпинская аграрная политика не может при данных условиях решить его“¹⁾.

Критикуючи буржуазну теорію Павлова-Сільванського щодо федалізму на Русі, Владімірський-Буданов скерував свою критику на аналіз самої во феодальної надбудови, юридичних форм, державних установ. Не схолячи з позицій безкласового суспільного розвитку Росії, заперечуючи становий розподіл феодального суспільства тощо, Владімірський-Буданов у питанні про федалізм виявляв ідеологію російських кріпосників як класи, що „волею“ самодержавства „звільнила“ селян від кріпацтва, подібно як і сама була перед тим „звільнена“ державою від службового „прикріплення“. Павлов-Сільванський, навпаки, виявляв погляди промислової буржуазії кінця XIX та початку XX ст., яка зміцніла вже так, що ставила проблему повного перетворення Росії на буржуазну монархію. Доводячи аналогічність загального історичного процесу в Росії і в Західній Європі, Павлов-Сільванський разом із тим історично доводив неминучість зміни політичних установ у Росії, як це було на Заході, заміну феодального ладу на буржуазний, хоча й без революції.

Концепція національного „західно-руського“ права пов'язується у Владімірського-Буданова з теорією „славянського права, как целого“. Це є аксіома для Владімірського-Буданова, що не підлягає сумніву, подібно до того, як „не подвергается сомнению право немецкое“ („Обзор“, с. 3). По суті ж його ідея одності слов'янського права приховувала національне пригнічення місцевими слов'янськими напівфеодальними та капіталістичними державами націй, так само слов'янських, але слабкіших. Концепція „історії західно-руського права“ виключала можливість національного самовизначення для трудящих України й Білорусії. Але Владімірський-Буданов у такі самі стосунки ставить сербів і хорватів. Він, напр., закидав Іречеківі, що той у своєму „Своді“ відокремив пам'ятки сербські та хорватські. „Всем известно, — доводив Владімірський-Буданов, — что хорваты те же сербы. Из этих же самых памятников законодательства, которые изданы в „Своде“, можно убедиться, что не только язык, но и правовые воззрения сербов и хорватов совершенно тождественны. Известно также, что обе половины сербского народа разъединены давно вероисповеданием и цивилизацией. Чувство национального единства заменилось враждою или, по крайней мере, отчуждением. Преимущественною виною этого нужно считать католицизм хорватов“... (Отчет, 54).

Владімірський-Буданов проповідував національну одність хорватів і сербів коштом хорватів. Аджеж це та самісінька програма, що її оце тепер прова-

¹⁾ Ленін, XV, с. 503.

дять сербська буржуазія в сучасній капіталістичній Югославії, відтворюючи увесь апарат національного прагнення, вживаний колись царотом.

Разом із тим Владімірський-Буданов провадив у своїх історичних працях ідею боротьби „російської“ національної культури проти „польської“, дарма що Польща теж є слов'янська нація.

Отже ідея одності й цілосності слов'янської нації, слов'янського права у Владімірського-Буданова була не чим іншим, як облудою, тією ідеєю, що приховувала в собі обстоювання державних привілеїв клас російських поміщиків і буржуазії, а разом із тим заперечувала демократичні визвольні рухи інших поневодених слов'янських країн. Отже і в слов'янському питанні Владімірський-Буданов був послідовний великодержавник, ідеолог пригноблення слабшими слов'янськими націями слабших.

Про Владімірського-Буданова акад. Малиновський, його учень, писав 1917 року: „Как глубокий ученый, и именно ученый историк юрист, М. Ф. твердо и непоколебимо стоял на том, что скачков в истории не бывает, что исторические завоевания медленно и постепенно совершаются. Реформы политического и общественного строя необходимы, ибо движение вперед — коренной закон истории. Ту науку, изучению которой М. Ф. посвятил всю свою жизнь, определил он, как науку о прогрессивном развитии юридических норм в жизни русского народа. Но только те реформы плодотворны и долговечны, которые имеют под собой историческую почву, которые подготовлены долговременными усилиями истории. Вот, по-моему, тот ряд умозаключений, который может объяснить политические общественные симпатии М. Ф. Он был консерватором в благородном английском смысле этого слова, таким консерватором, какие, к сожалению, очень редко встречаются в нашем, еще политически незрелом, обществе“¹⁾.

Ми можемо згодитися з тим, що Владімірський-Буданов був консерватор, тільки в „русском смысле этого слова“, тобто відвертий реакціонер, що своєю теорією виправдував привілеї російських панівних клас максимально „визискувати поневолені народи“.

Суб'єктивно з нього була людина, що, замкнувшись на все життя в стінах свого кабінету, віддалася особистій пристрасті до науки „історії західноруського права“. Але його наука мала певну класову цілеспрямованість. Зокрема своєю концепцією „общеславянского права“, де національний момент зовсім покривав класову суть об'єднання слов'янських націй під гегемонією самодержавної Росії, своєю концепцією „західноруського права“, як галузі „общерусского“ права, що „науково“ підводила ґрунт під колоніально-трабіжницьку русифікаторську політику царату, Владімірський-Буданов цілком свідомо посідав позицію ідеолога панівної класи російських поміщиків-кріпосників та самодержавства, що являло собою знаряддя політичної влади цієї класи. Його концепція „общерусского“ права органічно поєднується з ідеєю „единой и неделимой“ і в світлі громадської війни набуває свого, цілком практичного, реакційного характеру.

Кол. професор Варшавського університету, Ф. Тарановський, що відгукнувся 1916 р. на смерть М. Ф. Владімірського-Буданова некрологом, відзначив, що протягом кількох десятиліть Сергієвич і Владімірський-Буданов були „поистине властителями дум в области истории русского права“²⁾.

Акад. Малиновський у своїй статті „Памяти учителя“ теж відзначає, що до числа учнів Владімірського-Буданова можна власне залічити десятки тисяч освічених правників, бож його „Обзор“ правив за підручника не тільки в Київському університеті.

¹⁾ Памяти учителя, с. 38.

²⁾ Памяти М. Ф. Влад.-Буданова, „Юрид. Вестн.“, 1916, III, окр. відб., с. 5.

А втім, Владімирський-Буданов залишив учнів і в вузькому розумінні. „Это последователи научного направления, продолжатели научных работ“ (с. 7). До таких послідовців акад. Малиновський залічує себе, професорів Максимейка (Харків), Г. В. Демченка та М. Н. Ясинського.

До цього треба тільки додати, що формалістичний з методологічного погляду і реакційний своїм політичним спрямуванням світогляд Владімирського-Буданова був „власителем дум“ не тільки перед Жовтневою революцією: ще й після революції він знаходив рекомендацію в вишівських підручниках радянського права, саме там, де треба було подавати історичні екскурсії в окремих галузях російського права.

Незаперечуваний ніким ідеологічний авторитет Владімирського-Буданова визнавав дехто і в „Комісії для вивчення західноруського та українського права ВУАН“: вони теж визнавали себе, хоча і з деякою модифікацією, за продовжувачів „наукової“ концепції „західноруського права“ і розгорнули дослідницьку роботу в цьому напрямі.

Зупинімося тепер на першій генерації представників цієї „школи“.

Підходячи ближче до питання, який мали стосунок згадані вище послідовники до буданівської концепції „історії західноруського права“, що нового вніс кожний із них у цю концепцію, ми мусимо відзначити, що ця великодержавницька концепція об'єднувала і допускала мирну співпрацю представників різних реакційних політичних відтінків, від махрового чорносотенства до ліберально-буржуазного кадетизму.

Отже було б антиісторично казати, що концепція „західноруського права“ за весь час свого існування мала однаковий політичний зміст і не зазнавала жадних змін. Щоправда, її основну платформу становило російське великодержавництво, ідея єдиної Росії, русифікаторство, як один із засобів зміцнення класового становища російських панівних клас. Але ідея „великої Росії“ живила ідеологію різних панівних експлуататорських клас колишньої Росії — і фєвдально-поміщицької класи, і буржуазії, хоча між цими класами й точилася змагання за політичне першенство, за політичну владу. Утворення „великої Росії“ було в інтересах і фєвдально-кріпосницької класи й імперіалістичної буржуазії.

І коли об'єднання всіх „русских народностей“ розуміли за часів Миколи, як примусову русифікацію в інтересах кріпосників, в інтересах збереження цілої фєвдально-військової поміщицької системи, то з розвитком у другій половині ХІХ ст. капіталізму русифікація і великодержавницькі спрямування були виявом тенденції зростання буржуазії, що захопила в свої руки всеросійський ринок, продовжуючи політику кріпосників лінією знищення всіх національностей Росії в своїх протекласових інтересах. Буржуазна історіографія (Соловйов, Ключевський, Мілюков, Кізєветтер та інші) висуває свою проблематику (питання народу, „общества“, питання колонізації, зв'язане з проблемою національною), розробляючи її теж з погляду російського національ-шовінізму, але в такому аспекті, що мав виправдати соціально буття буржуазії, забезпечення всеросійського ринку, визиск старих і нових колоній. Отже й концепція „західноруського права“ довгим шляхом свого розвитку відбивала цілком ідеологію панівних клас Росії, спочатку ідеологію тільки поміщицько-кріпосницьку, російської монархії кріпосницької, а потім заміну цієї ідеології ідеологією російської буржуазії, російської монархії буржуазної.

Наука „історії західноруського права“ дала представників різних політичних програм і напрямів. І тому змішати в одну купу найреакційнішого кріпосника Іванішева, монархіста-еволюціоніста Владімирського-Буданова і кадета Малиновського — це значило б змазати, сенс взаємних стосунків різних експлуататорських клас у кол. Росії в їх діалектичному історичному розвитку.

Навіданіший adept концепції „історії західноруського права“ та най-послідовніший і сліпий учень Владімірського-Буданова був проф. Ясинський. Адаже акад. Малиновський вніс у цю концепцію забарвлення з погляду ліберальної буржуазії, проф. Максимейко модифікував розуміння єдиного руського права, залишаючись, проте на платформі всієї школи, а тим часом проф. Ясинський продовжував і повторював реакційну ідеологічну лінію свого вчителя без ніяких змін.

Особливо це помітно в його студентській праці — „Уставные грамоты Литовско-русского государства“ (К., 1889) та в „Лекциях по внешней истории русского права“ (вип. 1, 1898). Майже всі праці проф. Ясинського своєю тематикою скеровані на розроблення різних питань саме „західноруського права“.

Деякі з них зачіпають дріб'язкові теми, деякі виявляють ідеалізацію монархічної влади, як от „Главный литовский трибунал“ (К., 1901), а дослід про закупів Руської Правди становить собою типовий приклад застосування характерного для школи „західноруського права“ буржуазного формально-юридичного порівняльного методу.

Свою відому працю про закупів Руської Правди проф. Ясинський збудував на зіставленні свідчень Руської Правди та актів судів Литовської феодальної монархії XV—XVI ст. Серед основних, вихідних моментів цього методу була та думка, що тільки пам'ятки „Литовсько-руської держави“ можуть пояснити темні місця Руської Правди. „Именно западная или Литовская, а не восточная, или Московская, Русь наиболее сохранила и развила древнерусские правовые нормы и явилась, таким образом, непосредственной в указанном отношении преемницей Руси земского периода“.

Цей метод у проф. Ясинського вражає своїм примітивним догматизмом, що призводить до цілком антиісторичних висновків. Для доказу він користується з текстуального порівняння двох правних пам'яток — Руської Правди та Литовського Статуту, відірваних від історичного ґрунту, на якому вони росли, міняючи всі відміни, що існували в класових стосунках феодального суспільства на різних ступенях його історичного розвитку. Такий „метод“ дозволяє авторові „науково“ захищати теорію „західноруського права“ теорію „руського“ права в Литовській феодальній державі і тим самим ставати „науковий“ ґрунт для національного пригнічення і русифікації трудящих на Україні.

Проф. Ясинський був переконаний в непомильності цього „методу“ історичного дослідження. Проф. М. Владімірський Буданов заявив, що праця Ясинського про закупів цілком розв'язала це спірне питання, і тому далішні спроби поновити дискусію непотрібні та зайві.

Щодо своєї ідеологічної скерованості „метод“ цей належить до тих засобів, які допомагали російській історичній науці старанно виконувати соціальне замовлення буржуазії і феодально-поміщицької класи. Проф. Ясинський стояв на крайньому правому, відверто реакційному флангу цього ідеологічного фронту, бувши цілком переконаним в основних і головних моментах концепції „західноруського права“. Ідейно-політична великодержавність проф. Ясинського пов'язувалася з його практично-політичною діяльністю, в ролі відданого інтересам поміщицької класи чиновника — адміністратора Київського університету.

На ґрунті тієї ж таки теорії „західноруського права“ стоїть і проф. Максимейко, один із учнів М. Владімірського-Буданова. А втім, ця теорія у проф. Максимейка виступає з деякими модифікаціями, які характеризують його, як представника великодержавницької російської буржуазії.

У своїх перших працях, зокрема в студентській праці — „Источники уголовных законов Литовского Статута“ (К., 1899), проф. Максимейко не виходить за межі теорії „західноруського права“ в тому вигляді, як вона

подається у його вчителя проф. Владімірського Буданова. Але в пізнішій праці він вносить і деякі власні думки, свої настанови.

У доповіді, виголошеній на XII археологічному з'їзді і надрукованій у збірнику з нагоди 35 річниці вченої діяльності проф. Владімірського-Буданова, проф. Максимейко всупереч *opinionum doctorum* висловував думку, що за раннього феодалізму єдиного „общерусского“ права не було. „Если теперь, при господстве законодательства и государственного единства, — пояснює він, — все ж не существует единого общерусского права, то в старину и по-давно“... Отже проф. Максимейко приходить до висновку, що Руська Правда не є пам'ятка єдиного „общерусского права“. „Мы, — казав він, — наблюдаем в истории русского права три правовых системы: 1) право северо-восточной Руси, выразившееся в Московских Судебниках и в Уложении 1649 г.; 2) право Литовской Руси, лучшим воплощением которого является Литовский Статут, и 3) право Северо-западного края, кодифицированное в Судных грамотах Новгорода и Пскова“ (с. 382—383) ¹⁾.

Цю ж таки думку проф. Максимейко висловлює та обґрунтовує і в своїй дисертації „Опыт критического исследования Русской Правды“ (X, 1914). Про добу Руської Правди він каже: „Очевидно, общерусское право, как реальное явление, тогда не существовало“ (с. 7—10).

Цей погляд на Руську Правду нібито виводить проф. Максимейка з усієї ланки дослідників історії російського права великодержавницького типу: нібито зводить у суперечність із концепцією „західноруського права“; нібито проф. Максимейко покидає традицію, що так сумлінно служила інтересам російської буржуазії і кріпосників.

Розгляньмо ближче основні моменти його думок. Проф. Максимейко відзначив (хоч і формально) одну рису, притаманну праву феодалістично-економічної формації — його сепаратизм, місцевий характер. Феодалістичне виробництво пристосовується до власного споживання. Виробництво товарів перебуває на першому ступені свого розвитку. „Звідси, — каже Енгельс, — обмежений обмін, обмежений ринок, інертний спосіб виробництва, місцева замкненість від зовнішнього світу, місцеві об'єднання в середині общин: марки в сільському побуті, цех у містах“ ²⁾. Отже такі форми економічної структури за феодалізму, що створював свої особливості класового антагонізму, обумовлювали і відсутність загального єдиного права. Де виробництво замикалось у вузькі географічні рамки, де обмін охоплював тільки невеличку частину продукції виробництва, там суспільні стосунки, що складалися коло виробництва, обміну та розподілу, регулювалися правилами, що можуть мати чинність тільки на даній території, в даній громаді тощо. Тому весь порядок юридичної регламентації феодалістичних суспільних стосунків мав сепаратний, місцевий характер. Кожне право мислилося, як приналежність конкретного суб'єкта або обмеженої групи суб'єктів. Звідси, „кожне право було привілеєм“ (Маркс).

Відзначивши самий тільки факт сепаратизму звичаєвого права феодалістичної доби, проф. Максимейко, проте, не подає соціальної аналізи його і зовсім не покидає загальної ідеологічної платформи російської історичної літератури, що для неї, за висловом Покровського, „русская история есть история великодержавного племени“ ³⁾. Відкидаючи твердження про існування „єдиного загального руського права“, проф. Максимейко висуває твердження про три системи того самого „руського“ права. Він вважає, що і „литовсько-руське“ право, і псковська судна грамота, і московське законодавство „суть местные вариации одного и того же, в корне своем тождественного, русского права“ ⁴⁾.

¹⁾ Сборник статей по ист. права, посвящ. М. Ф. Владимирскому-Буданову, К., 1904.

²⁾ Энгельс. Антидюринг, 1930, 247—248.

³⁾ Русская истор. литература в клас. освещении, с. 10.

⁴⁾ Сборник статей по истории русского права, с. 384.

Сейми литовської феодалної монархії проф. Максимейко вивчав, між іншим, в інтересах історії руського права“¹⁾. Отож треба сказати, що й концепція „єдиного общеруського права“ не далеко відходить від концепції цих систем того ж таки „руського“ права. Ці концепції зовсім не ворожі одна одній, і через те Максимейко міг бути, та фактично й був, adeptом історії „західньоруського права“, як і інші його однодумці.

Навіть більше того. Концепція трьох систем „руського“ давнього права ніяк не завадила проф. Максимейкові виявити, може більше, ніж іншим, досі невідомі риси махрового російського націоналізму в оцінці Руської Правди, що до неї він працював ціле своє життя. У дисертації „Опыт критического исследования Русской Правды“ ми знаходимо знаменний розділ: „Краткая Правда, как памятник национального самоопределения русского общества области права“²⁾. Тут ми читаємо таке: „Политическая обособленность сепаратизм отдельных областей составляли основную и характерную черту русской древности. Но замечательно, что Русская Правда выделяется из круга древностей, обозначенных этой особенностью. Нельзя сказать, чтобы автор ее был заражен местным патриотизмом и думал исключительно об интересах своего княжества. Напротив того, по всему видно, что он руководился объективными тенденциями и стоял на более широкой точке зрения... Объективная и нейтральная постановка вопроса, чуждая областной розни и антагонизма, получила еще более яркое выражение в наименовании сборника Русской Правдой. Это наименование открывает нам не узкий горизонт отдельной области, а более грандиозную перспективу, и показывает, что перед мысленным взором составителя краткой Правды, возник образ единой России, которая, хотя и не была воплощена в реальные политические формы, тем не менее представляла собой одно этнографическое целое. Заметим, что официальная кодификация не поднималась на такую высоту общерусьского сознания не только в период Русской Правды, но и в последующее время Московского государства“.

Отже „образ единой России“, що стояв перед очима всієї великодержавницької російської історичної літератури, переноситься й у проф. Максимейка на ідеологічні уявлення автора Руської Правди, тієї пам'ятки права, що створилася на базі розкладу рабовласницького суспільства та утворення народків феодалного ладу Київської Русі. Автора Руської Правди, що обрав регулятивний правний матеріал, де відбилися майже всі засоби та шляхи забезпечення хижачьких інтересів новонародженої класи феодалів, надано тут за „руського патриота“, що буди́м то стояв понад місцевими (тобто феодално-клясовими інтересами) Росії. Дарма, що для ідеї „єдиної Росії“ не було „реальних политических форм“, вони, виходить за проф. Максимейком, вже тисячу років тому існували в національній свідомості „руського общества“.

Маркс, розкриваючи буржуазну природу економічної концепції Прудона, писав Анненкову, що для добрих буржуа „людина-буржуа є єдина основа всякого суспільства, від того вони не уявляють собі такого суспільного ладу, де людина перестала б бути буржуа“³⁾. Але так само й буржуазна історична наука, звертаючись до історії суспільства, малює минулі суспільні форми так, що в них виглядає тільки буржуа. Проф. Максимейко, як і інші російські історики права, виконуючи соціальне замовлення російської буржуазії, накладає феодалному соціальному ладові Київської держави X—XII ст. ідеологію російської буржуазії XIX—XX ст., викривляє історичні факти в націоналістичному дусі, висвітлює минуле так, що в ньому можна знайти самісімейкий заклад ідеї „єдиної Росії“ XIX—XX ст.

¹⁾ Сейми Литовско-русского государства до Любл. унии 1869 г., X. 1902 г., предисловие.

²⁾ Сс. 102—103.

³⁾ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, 1951, с. 11.

Методологічні засоби проф. Максимейка являють собою здійснення традицій, що йшли від Іванішева та Владімірського-Буданова. Це той самісний порівняльний метод, що мав завдання довести тотожність та наступність розвитку „руського“ права від Руської Правди через „руское“ право Литовського князівства аж до „руського“ права Російської імперії. Саме так написана його студентська праця „Источники угол. зак. Лит. Статута“. Але проф. Максимейко вніс від себе в цей метод деяку модифікацію. Він удався до ретроспективного розгляду, порівнюючи Руську Правду та Литовський Статут, і почав у Литовському Статуті шукати пояснення Руської Правди. Цей ретроспективний метод зводиться до так само формального порівняння цих правових пам'яток, самого тільки текстуального зіставлення їх. Він вражає своїм примітивним, доведеним до краю, догматизмом. За доказ, як і у пр. Ясинського, є текстуальне порівняння правових пам'яток, абсолютно відірваних від історичного соціально-економічного ґрунту, що на ньому вони створилися, від класової боротьби суспільства відповідної соціально-економічної формації, наслідком чого вони, ці пам'ятки, й були. Цей формальний анти-історичний „метод“ дозволяє проф. Максимейкові „ілюструвати“, напр., постанови Руської Правди про смердів „тими даними, що є за них у західно-руських та українських пам'ятках пізнішої доби“¹⁾, абсолютно ігноруючи ті зміни, що могли статися в розвитку суспільних форм від доби початку феодалізму в Київській рабовласницькій державі до періоду зформованого феодалізму XV—XVI ст.

Свою класову, а саме буржуазну, ідеологію проф. Максимейко ховає за документалізмом. Саме так він робить, обираючи тематику, що нібито увіляння дослідника від потреби ясно заявити про свою позицію щодо класового спрямування дослідницької роботи. Проф. Максимейко заявляє, що, працюючи коло текстів Руської Правди, він хоче тільки поновити первісний її текст, засмічений і попсований з бігом часу. Він попереджає, що праця його „прочищає тільки і виготовляє ґрунт для цього вищого ступеня, що закінчує і увінчує кожний науковий дослід у царині соціальної історії“ (с. 60). Отже виходить, що метод історичного матеріалізму можна застосувати тільки до вивчення змісту Руської Правди, а самі тексти Руської Правди можна досліджувати, не шукаючи в різних їх модифікаціях відбитку класової боротьби, і не обираючи для себе як дослідника тої чи тої позиції супроти методології — або буржуазної, або марксо-ленінської. Але це свідчить тільки про те, що проф. Максимейко хоче зняти проблему класової боротьби в історичній дійсності, підміняючи класову аналізу історичних явищ описовістю та ухиляючись викрити рушійні сили, що підказували авторам різних списків Руської Правди робити ті або ті зміни в тексті. Такі заяви проф. Максимейка треба розцінювати, як прагнення заховати своє політичне обличчя.

А втім, проф. Максимейко виступив і з одтвертим виявленням своїх методологічних поглядів. Характеризуючи розвиток науки історії українського права за десятиріччя від Жовтневої революції, проф. Максимейко відзначає як негативну рису „слабе користування марксівським методом, недостатне обґрунтування правових норм економічною базою“²⁾. Проте, на його думку, на це є об'єктивні причини. „Це залежить від того, що ми до цього часу не маємо економічної історії України, докладно і фактично опрацьованої“. „За таких умов історикам українського права доводиться обмежуватися загальними фразами відносно економічного фундаменту замість того, щоб обґрунтувати свої юридичні конструкції фактичними даними в царині економіки“. Отож,

¹⁾ Максимейко. Про смердів Руської Правди. „Праці Ком. для виуч. іст. зах. та укр. права“, в. III, с. 39.

²⁾ Проф. Максимейко. Про досягнення в науці історії українського права за минуле десятиріччя Жовтневої революції. „Черв. право“, 1927, № 24, с. 1110—1113.

Хочаючи з цього, проф. Максимейко, очевидно, і застосовував тільки описовий метод у своїх дослідях, відкладаючи марксистський (навіть і в його розумінні) метод до того щасливого часу, коли економічна історія України так розвинулася, що історики права будуть „обґрунтовувати свої юридичні конструкції фактичними даними в царині економіки“. Алеж проф. Максимейко помиляється: обґрунтування юридичних концепцій економічними даними нічого спільного з діалектичним матеріалізмом, як пролетарською методологією, зокрема, з історичним матеріалізмом, як конкретизацією діалектичного матеріалізму у застосуванні до суспільних явищ та як методологією революційного пролетаріату — не має. Досліджувати самі тільки правні явища в милому, віддавши на волю історикам досліджувати історію економічних форм, — це й значить застосовувати буржуазну методологію. Якщо право, що являє собою дуже важливу надбудову в класовому суспільстві, є вторинний чинник економіки, то, з другого боку, й економіка відчуває на себе зворотні впливи права. Дати марксистську юридичну концепцію — це й значить подати правне явище в його діалектичному взаємовпливі та взаємному зв'язку з економічними формами, це значить встановити взаємні стосунки клас і місце цього правного явища в процесі класової боротьби.

Не дивно, отож, що проф. Максимейко, забувши про класову суть в методології історії права, обґрунтовує потребу вивчати історію права на Україні націоналістичними мотивами.

Українське право, за проф. Максимейком, — це „право козацької України“, що через Литовський Статут зв'язується з Руською Правдою. Стара думка проф. Максимейка про те, що Руська Правда була вихідним моментом окремої системи в історії „русского“ права, тут знаходить своє нове застосування. Тепер виходить, що Литовський Статут, як продовження Руської Правди, є вже пам'ятка українського права. І в супереччі між українською буржуазною історіографією і російською про те, яке саме право має історичний пріоритет — українське чи російське — проф. Максимейко тепер стає вже на бік українських буржуазних істориків, бож, на його думку, „українське право старше і почалось воно раніше... змістом своїм воно багатіше і вище, ніж право московське“. Адже розуміння суті „марксистської“ методології таке, як у проф. Максимейка, легко дає йому змогу перейти від великодержавницької буржуазії до позиції української буржуазно-націоналістичної історіографії, як каже Ленін, „буржуазія завжди на перше місце ставить свої націоналістичні вимоги. Ставить їх безумовно. Для пролетаріату вони підпорядковані інтересам класової боротьби“ (Ленін). Своєю класовою природою це є спільна буржуазна націоналістична позиція. „Принцип буржуазного націоналізму — розвиток національності взагалі, звідси виключність буржуазного націоналізму, звідси безвихідна національна гризня“ (Ленін). Отже треба було проф. Максимейкові тільки переключитися з великодержавницької концепції „західноруського права“ на буржуазну концепцію історії українського права „старшого та змістовнішого“ за російське, щоб одразу ж стати на ті самі націоналістичні рейки. Сама українська буржуазія, провадячи боротьбу із своїм конкурентом — буржуазією великодержавницькою, легко створює єдиний фронт проти свого спільного класового противника — пролетаріату.

Отже бачимо, що устрялівсько-буданівська великодержавницька концепція „західноруського права“ відтворилася і в працях проф. Максимейка. Це ж є сама великодержавницька шовіністична ідеологія; він так само підпорядковує науку інтересам великодержавницьких панівних клас кол. царської Росії, вкладає навіть у страшенно вузьку проблематику виправдання великодержавницьких привілеїв. Цей націоналістичний підхід до дослідження історичної дійсності реалізується у проф. Максимейка всією зброєю з арсеналу буржуазної методології — описовістю, формалізмом, догматизмом, що має свою

соціальну мету — витравити з наукового відображення історичного процесу боротьбу кляс, знищення кляси капіталістів, разом з її ідеологією.

Проф. Максимейко, не менш за інших дослідників „історії західноруського права“, виявив свою великодержавницьку шовіністичну ідеологію. Переключившись на дослідження історії українського права, він змінив колишній свій російський великодержавницький шовінізм на шовінізм місцевий український, — це є природний для буржуазної ідеології процес. Клясова суть залишається та сама — захист державних привілеїв панівної кляси.

З-поміж усіх учнів Владімірського-Буданова акад. О. О. Малиновський найбільше поглиблював методологічну сторону концепції „історії західноруського права“.

Але, протилежно до свого вчителя, акад. Малиновський не стояв на позиціях „академічної безсторонності“, не прибирався в шати „аполітичності“, не замикався в колі університетської катедри, а насичував досліджувані історичні проблеми вимогами сучасної йому дійсності, виступав, як публіцист, був громадським діячем та членом партії к.-д. І він теж був послідовним шкото „історії західноруського права“, але його діяльність на науковому полі обслуговувала вже інтереси російської буржуазії доби імперіалізму в Росії.

Студентська праця його збудована цілком на засадах буданівського уявлення про зв'язок Литовського Статуту з Руською Правдою. Але вже в першому томі своєї дисертації — „Рада великого княжества Литовского в связи с боярской Думой древней России“ (часть I, Томск, 1903), він виявляє в формі історично-юридичної праці своє власне політичне credo, хоч і вкладене в рамки тієї таки схеми „історії західноруського права“. „Изучение печатных и архивных материалов, — каже акад. О. Малиновський, — лишний раз убедил автора в правильности давно уже высказанной в историко-юридической литературе мысли о связи между историей литовско-русского права и историей русского права вообще. В частности, автор пришел к убеждению о связи между радой великого княжества Литовского и боярской думой древней России“ (т. I, предисл. I).

Основна думка всієї праці акад. Малиновського є твердження про наявність в історії російської державности „засад“: „монархічної, аристократичної і демократичної“. До того аристократії надається значення рівноцінного з іншими. Свою працю про „Раду“ акад. Малиновський збудував, як частину питання „про ролю аристократії в державному устрої великого князівства Литовського“.

Своїм визнанням аристократії як кляси (хоч він і не розкриває точно її суті), що мала свій орган політичної влади — боярську думу, акад. Малиновський не тільки відійшов від тверджень Владімірського-Буданова, але розійшовся і з переважним у цьому питанні поглядом мало не всієї російської історіографії (крім хіба Ключевського). Російська історіографія припускала тільки два „елементи“ в історії російської державности: „монархічний і демократичний“, об'єднуючи в цьому останньому визначенні всі клясові верстви (февдалів, буржуазію і селянство), намагаючись тим самим історично виправдати самодержавство та довести безклясовість російського історичного процесу й заперечити зокрема клясову боротьбу між февдално-земельною аристократією та буржуазією.

Але акад. Малиновський у своїй праці протилежно до цього погляду виходить з того, що аристократія є явище загальнолюдське і постала разом з утворенням людського суспільства (I, 63). Доводячи історичне існування в Росії аристократії, акад. Малиновський тим самим заперечує теорію безклясовості суспільної історії Росії, але в інтересах буржуазії. Саме з другої половини XIX ст., з швидким розвитком капіталізму, російська буржуазія виходить на самостійний політичний шлях, бореться з кріпосниками за політичну владу.

Разом із тим виникає і соціальна потреба виправдати її історичне існування. Це соціальне замовлення в формі спеціальної історично-правної праці й виконує акад. Малиновський. Якщо завжди існував в історії російського суспільства „аристократичний елемент“, то так само „завжди існував і демократичний елемент“. Цей „демократичний елемент“, в розумінні акад. Малиновського, заступає проте собою всі інші антагоністичні класи (буржуазію, пролетаріат, селянство).

Таке буржуазне розуміння „демократичного елементу“ якраз відповідало політичним намаганням російської буржуазії доби імперіялізму: вона намагалася стати за гегемона для інших клас, що боролись проти кріпосницько-поміщицького самодержавного уряду. Але вихід російської буржуазії історично спізнився, бо пролетаріат тоді вже був класом для себе і тому, побоюючись свого „могильника“, далі вимог визнати рівність „демократичного“ й „аристократичного“ елементів у вигляді конституційної монархії російська буржуазія (і її виявник, партія к.-д.), що боролася проти самодержавства, у своїх політичних прагненнях не йшла.

Мало хто з російських буржуазних істориків ХХ ст. відбив так класово-буржуазний „демократичний“ світогляд в історичній науці, ставлячи питання про співвідношення „аристократії й демократії“, як акад. Малиновський. З цього погляду поруч нього можна поставити хіба Павлова-Сільванського, з його визнанням феодалізму в стародавній Русі.

Відмінно від Владімірського-Буданова акад. Малиновський своєю концепцією „історії західноруського права“ виявляє інтереси російської великодержавної буржуазії. Ця концепція була досить гнучка, щоб на неї могли піти стати представники і кріпосників і буржуазії, бо і та і та класи знаходили спільні класові інтереси в розвитку „Великої Росії“, — у визиску трудящих мас, в імперіялістичній політиці, в пригнобленні інших націй.

Згідно з вихідним устрялівським постулатом, акад. Малиновський вважає, що лад Литовського князівства заслуговує на вивчення не менш, ніж історія Московського князівства, і насамперед з національного погляду, „ібо великое княжество Литовское — это государство литовско-русское, ибо порядки литовско-русские — это дальнейшее развитие древне-русской старины, ибо эти порядки оказали влияние и на жизнь восточной Московской Руси“. Разом із тим історія цієї держави являє інтерес і з погляду теорії історичного процесу: „древне-русская старина получает дальнейшее развитие в двух направлениях: продолжением древней Руси являются и Русь Московская, и Русь Литовская, весьма и весьма несходные между собою. Сопоставление истории Литвы с историей Москвы наглядным образом показывает, как под влиянием различных исторических условий получают различные результаты“⁴⁾.

По суті і ця вся аргументація є вияв великодержавницьких тенденцій російської буржуазії в історичній науці. Ніхто інший, як Устрялов, уперше ясною мовою казенного миколаївського історика виголосив те саме. Відмінність між ним та пізнішими істориками цього гатунку полягає в тому що Устрялов виводить „руський“ характер Литовського князівства з традицій тільки монархічної династії Рюриковичів-Романових, а Владімірський-Буданов та його послідувачі до цих династичних традицій додають традицію „руської государственности“, „руського народа“ та „общерусского права“, до того ж „загальноруське“ право, розгалужившись у XIV—XVII ст., об'єдналося в „Российской империи“ XVIII ст.

З такого великодержавницького погляду акад. Малиновський і розкриває розуміння „руського“ права.

„Русским правом, — каже він в „Лекціях“ 1918 р., — называется право русского народа, только русского народа, но зато всего русского народа.

⁴⁾ Журн. Мин. нар. просв., 1911 г., с. 166. Новые труды по истории Лит.-русс. государств.

Если в пределах русского народа живут другие народы, имеющие свое национальное право, то, с другой стороны, русский народ не ограничивается пределами русского государства, он выходит за эти пределы. Одна из важнейших древне-русских земель — Галиция — входит в настоящее время в состав Австро-Венгрии. Население Галиции — русское и право, выработанное в среде этого населения, — русское право. Далее, в средние века из отдельных древне-русских земель образовались два государства — Московское и Литовско-русское. Основную массу населения в обоих государствах составлял русский народ, и право, выработанное русским народом одного и другого государства, есть русское право; значит, русским правом следует назвать, как право московское, так и право литовско-русское, и в общий курс истории русского права должны входить, как история права московского, так и история права литовско-русского¹⁾.

Хіба ж це не устрялівська програма „наукового“ дослідження історії „русского“ народу? Отож російський буржуазний лібералізм устами представника науки „історії західноруського права“ пропагував з університетської катедри ту саму програму, що її здійснив у житті великоруський націоналізм на Україні та Білорусі, а під час імперіялістичної війни і в Галичині, виходячи саме з того, що „население Галиции — русское, и право, выработанное в среде этого населения — русское право“, як казав акад. Малиновський в своїх „Лекціях“ 1918 р.

Концепцію „західноруського права“ акад. Малиновський запроваджує і в останніх працях післяреволюційного часу. Зокрема на цій концепції збудовано його роботу „Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни“ (К., 1929). Тут ми натрапляємо на відомий уже розподіл історії права Росії на історію державного життя Києва, Москви й Новгороду, до того ж у західних слов'ян фігурує те саме „западно-русское право“. Праця ця ані на крок не відходить від попередніх праць, ба навіть виявляє регрес, скільки в ній зовсім не помітно хоч будь-якого використання марксистської історичної літератури післяреволюційної доби. Стоячи на позиції російського великодержавницького націоналізму, трактуючи „західноруське право“, як частину „русского права вообще“, акад. Малиновський висвітлює утворення російської держави, як процес об'єднання в лоні „Российской империи“ — майже всіх „русских“ земель. Боротьба між двома феодално-поміщицькими державами — Литовською та Московською — характеризується, як боротьба між двома „руськими“ державами. В цій боротьбі остаточно перемогла Московська „руська“ держава, і таким чином „из двух русских государств составилось одно — империя Российская“ (с. 7).

Цілоком одверто виявляючи намагання великоросійської буржуазії створити внутрішній ринок, акад. Малиновський перелічує всі анексійні загарбання російського самодержавства протягом XV—XX ст. і поясняє, що після того, як здобуто береги Чорного моря, постало питання і про „протоки“: „нужно“ было иметь выход в открытое море и таким образом обеспечить себе доступ на мировой рынок. Этот вопрос неоднократно ставился, начиная с конца XVIII в. и кончая великой войной народов 1914 г. и последующих годов“ („Лекції“, с. 77). Але постає питання: кому потрібні були „проливи“? „Проливы“ були потрібні буржуазній та поміщицькій клясам кол. Росії. На потребі „мати“, тобто завойовувати, „проливы“ поєднувалися в своїх клясових інтересах політичні партії поміщиків-кріпосників і великої буржуазії. Адже ніхто інший, як лідер кадетів П. Мілюков одверто вів політику боротьби за „проливы“ і виторговував у Антанти право на них в разі „переможного“ кінця імперіялістичної бойни 1914—1918 р.

Акад. Малиновський не тільки доводить потребу „мати“ „проливы“. Він минулу колоніальну імперіялістичну політику царату виправдує високими

¹⁾ Лекции по истории рус. права. Р. н/Д., 1918.

мотивами: „Расширив свои границы на восток, запад, север и юг, Россия сделалась одним из величайших государств в мире. Это расширение территории, вызванное национальными и экономическими мотивами, указывает в то же время на историческую миссию России... Россия позже других европейских народов выступила на сцене всемирной истории. Она подчинилась западно-европейской культуре и сделалась носителем ее на востоке. Просветить светом европейской культуры восточных инородцев — такова историческая миссия в Сибири, Средней Азии, на Кавказе“ (78). Акад. Малиновський не розкриває справжньої картини цієї „історичної місії Росії“, того, як грабіжницька, руйнацька колоніальна політика царату зробила з Росії „тюрму народів“, як російська буржуазія змагалася з поміщицькою клясою за найбільше визискування пригноблених трудящих мас у колоніях, які засоби терору, яке здичавлення і цілковите вимирання приносили з собою царські „цивілізатори“ т. зв. „инородцам“. Як і всі представники російської державницької історіографії, що старанно обґрунтовували намагання буржуазії поширювати без перешкод... визиску всіх народів кол. Росії, акад. Малиновський подає, як базу для виконання Росією „історичної місії“, колонізаційний процес — за його формулюванням... колонізаційну „колонну“, яка „раздвигает“ (! — С.Б.) „туземное инородческое население“. Відомо, які наслідки дало це „раздвигание“ — зігнання колоніальних трудящих мас із насиджених місць, опоювання, грабіжництво, знущання вкупі з адміністративним свавіллям призводили до зубожіння, здичавіння і до вимирання. Ця політика, проте, знаходить у акад. Малиновського „делікатну“ оцінку. „Под влиянием соприкосновения (!—С.Б.) с русскими некоторые инородцы совершенно исчезли, некоторые, удаленные от этой колонны русского населения, сохраняли свою чистоту („Лекции“ с. 82). По суті це є не що інше, як захист імперіалістичної політики царату в формі висування високої „історичної місії“ Росії та замазування гнобительства і визиску російською буржуазією дрібних колоніальних національностей, що належали до складу колишньої царської Росії.

Ототожнюючи „русский народ“ з експлуататорськими клясами кол. Росії, акад. Малиновський робить наклеп на пролетаріят, що за проводом більшовицької партії боровся проти своєї ж „руської“ буржуазії та поміщиків, проти спроби розбещувати трудящі маси Росії великодержавницькими привілеями. Викхваляючи „здібності“ російських слов'ян до колонізації (якої колонізації?) — явища, що, на думку акад. Малиновського, не закінчилося ще „після Жовтневої революції“, акад. Малиновський повторює основне твердження свого вчителя, що „особенная способность русского народа к ассимиляции — общепризнана“ („Обзор“, 25). У цьому пункті концепція „західньоруського права“ цілком поєднується з ідеологією апологетів націоналістичної контрреволюційної російської історіографії — Платонова, Любавського та ін.

У зв'язку з поглядами акад. Малиновського на „общерусское право“ треба поставити те, як висвітлює він питання „національного единства древнерусских земель“ (с. 71—73). Він повторює давно утворену російською буржуазною історіографією думку про те, що всі східні слов'яни ще в XI—XII ст. були цілком свідомі, що всі їхні землі-держави складали „нечто единое, целое — одну русскую землю“ (там само, с. 80). Російська історіографія щею ідеєю прислужувалася буржуазії, що прагнула створити цілком забезпечений від чужої конкуренції внутрішній „русский“ ринок та завоювати зовнішні ринки. Ідею імперіалістичної „единой России“ переносили з XX віку далеко в глибину історії, всупереч всім історичним фактам. Адже фєвдална соціально-економічна формація, де панувало натуральне господарство, де була вволю суспільна диференціація праці, де обмежені були ринки, — не утворювала жадних передумов для національного об'єднання в єдину „общерусскую“ націю східних слов'ян. Національне об'єднання є наслідок зламу

феодалізму, утворення капіталістичних стосунків, і за носія національного об'єднання історично була буржуазія. „Нація, — каже т. Сталін, — це не просто історична категорія, а історична категорія певної доби народжуваного капіталу“.

За акад. Малиновським, навпаки, ідеологічний чинник (ідея національної одиниці) є чинник, що утворює політичну одиницю. „Национальное единство привело к единству политическому: из отдельных земель образовалось сначала два государства — Московское и Литовско-русское, а затем одно — империя Российская“ (с. 80). Треба додати, що за ознаки національної одиниці слов'янських племен акад. Малиновський вважає подібність мови, одиницю релігійних вірувань та одиницю історичної долі („выразившееся в общих военных предприятиях против Византии и южных кочевников и в единстве княжеского рода“). В іншому місці до ознак національної одиниці додається ще одна — право („Курс історії українського права“). Коли зважати, що релігія була і є ідеологічна зброя експлуататорських класів і в ті часи її накинуто народові; що одиницю князівського роду становила чинник не національного об'єднання, а ефемерного політичного об'єднання визискувачів-феодалів, яке не створювало передумов для виникнення національної свідомости у пригнобленого селянства; що єдине національне право утворюється, коли підготований для цього певний рівень розвитку продукційних сил; що деяка подібність мови не могла бути за ознаку національної одиниці в умовах феодалного виробництва, — то цілком ясним стає буржуазно-класовий великодержавницький зміст такого розуміння нації. Претендуючи на науковість, ця спільна всій школі „західноруського права“ теорія національної одиниці „русского народа“ за часів раннього феодалізму, фальсифікує історичний процес, оперуючи таким арсеналом доводів, що суперечать об'єктивній історичній дійсності. Вона, ця теорія, відповідала намаганням великодержавницьких панівних класів забезпечити собі державні привілеї. В даному питанні акад. Малиновський цілком солідаризувався з кріпосниками і русифікаторами типу Пурішкевичів. Аджеж і перед революцією 1917 року великодержавницька ліберальна буржуазія в національному питанні розмовляла спільною мовою з поміщиками. Ця теорія була розрахована на обдурювання трудящих мас Росії, на розбещення їх великодержавницькою ідеологією. Проводячи боротьбу проти спільного фронту буржуазних, дрібнобуржуазних та феодално-поміщицьких партій за пролетарське класове розв'язання національного питання, Ленін підкреслював глибоку думку Маркса, що: „Несчастье для народа, если он поработил другой народ“. Отже Ленін попереджував російський пролетаріят не піддаватися дурманові великодержавницьких привілеїв, утворених насильствами поміщиків та буржуазії, отже пролетаріят Росії ставив собі завдання — „борьбу со всяким национализмом и в первую голову с национализмом великорусским“, а тим часом школа „західноруського права“, об'єднавши в особі кріпосника Владімірського-Буданова та ліберала Малиновського, посідала позицію войовничого російського шовінізму, позицію отруювання націоналізмом на спеціальній ділянці історичної науки, обстоювала політику затримки зростання пригноблених націй в межах царської Росії шляхом їх денационалізації. Як активний політичний діяч, впливовий член кадетської партії, що репрезентувала коштом капіталістів-аграріїв буржуазію та буржуазну інтелігенцію, акад. Малиновський одверто вносить у свої „Лекції“ освітлення фактів соціального життя Росії з погляду своєї партії. Особливо яскраво ці партійні погляди виявлено в тих розділах, що їх по суті треба визначити, як історію класової боротьби перед Жовтневою революцією та відбиток її в праві панівних класів, хоч ці розділи мають назви „Конституционные идеи в XIX веке“ та „Революция и государственная реформа“ („Лекції“, с. 193—203).

Але що ми тут знаходимо? Насамперед виступає не боротьба клас, а боротьба визвольних ідей. До того в другій половині XIX ст. „наиболее важную роль в деле проведения в общественное сознание освободительных идей играет класс интеллигенции“ (с. 193). Висуваючи наперед революційне значення буржуазної інтелігенції, акад. Малиновський вважає її за соціально верству, що стоїть понад селянством і пролетаріатом. „Общественно-экономические классы с своей стороны сначала инстинктивно чувствуют, а затем ясно сознают необходимость свободы для развития экономических сил страны“.

Увесь хід класової боротьби в XIX—XX ст. з'ясовується, як боротьба за конституційний державний лад, за політичну реформу, що за вихідний момент мала „добу великих реформ“, яка мала, по суті своєю метою врятувати самодержавство, як орган політичної влади поміщиків-кріпосників, від селянської революції, що стояла вже на порозі. Ця „велика реформа“ потрібна була й буржуазії, що зростала в міру того, як фєвдально-кріпацька система царської Росії підточувалася розвитком капіталізму. Адже і буржуазія, і поміщицька класа Росії боролися тільки за кращий визиск експлуатованої селянської класи. В освітленні акад. Малиновського земство, оця класова організація поміщиків, виступає, як майже революційний чинник, і петиції земств характеризуються, як „организованное общественное мнение“, що навіть знаходить підтримку „в революционных движениях“.

Але хто ж саме був учасником революційного руху, які класи виступали, як революційні, де і коли виступає на арену пролетаріат, як складалася його боротьба з буржуазією, як відповідало на нову форму визиску селянство, — на це нема й натяку; історію революційного руху доби розвитку імперіалізму акад. Малиновський подає, як історію утворення й розвитку кадетської партії.

Про пролетаріат згадується тільки у зв'язку з тим, що Комітет міністрів 1904 р. відтягав питання про запровадження реформ. „Между тем (!—С.Б.) — читаємо в лекціях, — 9 января 1905 г. с требованиями коренной государственной реформы (!—С.Б.) выступили петроградские рабочие, расстрел рабочих вызвал в обществе (!—С.Б.) чувство глубокого возмущения. Необходим был курс со стороны правительства“ (с.198). Оце й усе, що зробив пролетаріат. Отже акад. Малиновський змальовує революцію 1905 р., що по суті була готуванням до соціалістичної революції, як наслідок „неудовлетворенности общества“ बुлігінською Думою, а лютеву революцію 1917 р. — як наслідок того, що уряд не спроможний був упоратися з важкими завданнями, що їх висунула імперіалістична війна. Але протягом усього часу провадиться „закономерная борьба за новый порядок“ на арені Державної Думи. До того ж Дума загалом була за виразника політичних настроїв країни. „Политическое настроение (третьей) Думы соответствовало политическому настроению страны“. Так само було і в IV Думі. „Медленно и постепенно растет оппозиционное настроение в стране и в самой Думе. Состав Думы постепенно левеет по своему настроению. Умеренное большинство с частью оппозиции образовали „прогрессивный блок“.

А де ж поділася партія пролетаріату, партія більшовиків, що під керівництвом Леніна використовувала думську трибуну, щоб провадити непримиренну політичну боротьбу проти самодержавства та нещадно викривати всю реакційність партії кадетів і всіх дрібнобуржуазних партій у Думі?

Виявляється, що між усіма „опозиційними“ партіями існувала ідеологічна одність і розподіл праці. „Прогрессивный блок занялся медленной осадой власти“ (с. 252). Отже не пролетаріат повалив царат, а Державна Дума, тобто „прогрессивный блок“, — інакше сказати, буржуазія після пересторог цареві стала на чолі революційного руху і скинула царат. А далі (невідомо звідки) з'являється поруч із Тимчасовим урядом Рада роб. і солд. депутатів, і під її тиском Тимчасовий уряд зробив ряд поступок. Процес переростання

буржуазної революції в соціалістичну, готування до жовтневого повстання, характеризувано в двох словах: „Между тем“ (І.С.Б.) в стране шел процесс углубления революции, и революция политическая превратилась в революцию социалистическую. Наступила диктатура пролетариата“. Отже в освітленні акад. Малиновського революційний пролетаріат кол. Росії в історії класової боротьби існував десь „на задвірках“, десь у тилу блискочої „опозиційної“ боротьби „общества“ (тобто буржуазії) з самодержавним урядом за конституційні ідеали, — виступав тільки для того, щоб підтримати виступи ліберальної буржуазії, допомогти їй „здобути реформи“; 9 січня 1905 року виступає нарешті й сам „с требованием коренной государственной реформы“, за що його розстріляно; не відомо, яку роль відіграв у революції 1905 року в Державній Думі пліч-о-пліч, єдиним фронтом з реакційним „прогресивним блоком“, бився проти царського уряду, беручи на себе роль „атакувати владу“ та віддаючи буржуазії спокійнішу роботу „медленной осады власти“; відгукнувся на резолюцію IV Думи про те, що уряд повинен податися на димісію; став 1917 р. під кермо „революційної Думи“; утворив Раду роб. депутатів, скинув Тимчасовий уряд, розігнав Установчі збори і наслідком утворив диктатуру.

Таке освітлення ролі революційного пролетаріату в революційному русі, що через Жовтневу революцію призвів до творчого будівництва соціалізму в країні Рад, є цілковите фальшування справжньої історії класової боротьби, що в ній гегемоном був тільки революційний пролетаріат. Ленін ще 1899 року писав: „Превращать либеральную оппозицию просто-на-просто в общественную борьбу с самодержавием значит прямо извращать дело, потому что русские либералы никогда не организовывали революционной партии для борьбы за ниспровержение самодержавия, хотя они всегда могли и могут найти для этого и материальные средства, и заграничных представителей русского либерализма“¹⁾. Малюючи пролетаріат, як неживий привісок до „опозиційної“ фігури буржуазії, акад. Малиновський залишає разом із тим без відповіді питання, чим же пояснити перемогу пролетаріату, встановлення ним диктатури, коли всю революційну роботу аж до скинення царату проробила буржуазія. Не пояснюючи цього, акад. Малиновський тим самим приходиться тільки до такого висновку: повалення буржуазного Тимчасового уряду сталося тільки, як акт голого насильства, акт узурпаторства. З погляду буржуазії, а також однієї з політичних її організацій — кадетської партії — іншого висновку не робилося і не робиться.

Якщо в питаннях національної політики акад. Малиновський стояв на реакційних національ-шовіністичних позиціях, що були ідеологічним захистом великодержавницької політики російської буржуазії, то в галузі методології історії він був прихильник буржуазно-соціологічного методу, проводив Спенсерову еволюційну теорію в науці історії права.

Концепція „західноруського права“ базується в акад. Малиновського на теорії „еволюційно-історичного“ процесу. Одним боком вона (концепція) служила завданням виправдати гегемонію російської буржуазії та поміщицтва над трудящими іншими національностями (західноруське право є право руське, „колонізаційна колона“ і т.д.), а другим боком вона скерована на те, щоб ідеологічно виправдати панування великої буржуазії як класи, заперечуючи, усуваючи, замазуючи всіякою класову боротьбу в історії суспільства, як основну, рушійну силу в суспільстві.

Акад. Малиновський, як історик тієї доби розвитку російської буржуазної класи, коли вона вперто боролася за розподіл політичної влади з російською феодално-поміщицькою класою, відкидає розуміння прагматичної історії. Історія, на його думку, є історія культури, історія народнього

¹⁾ Сочинения, II, с. 444—445.

побуту, „історія різноманітних явищ суспільного життя“, де право посідає дуже важливе місце.

Таке розуміння історії є ідеологічний спосіб захистити буржуазну систему суспільних стосунків заміняючи питання про культуру, право, побут певної класи питанням про культуру, право, побут „взагалі“, тим самим стверджуючи незмінність та віковичну доконечність панування буржуазної класи, буржуазної культури.

Акад. Малиновський покладає в основу історичного процесу деякі „загальні засади“. Сюди насамперед належить „закон послідовності“ („в історії явлення послідоючі генетически связаны с явлениями предыдущими“). Звідси висновок: „невозможно искусственное установление новых норм права, не связанных с предыдущими“. Далі, зміна історичних явищ відбувається „с незаметной постепенностью“. Звідси висновок: „Постепенность исторического развития исключает возможность скачков в истории“. Послідовна й поступінна зміна явищ суспільного життя має проте певний напрямок: „Изучение истории человеческих обществ свидетельствует о том, что прогресс, т. е. улучшение, усовершенствование — вот основной закон общественной жизни. До XIX в. прогресс понимался в смысле усовершенствования, улучшения. В XX веке (в сочинениях Конта, Спенсера и их последователей) усовершенствованию заменяется развитием, эволюцией. Не подлежит сомнению, что эволюция, развитие от форм простых к более сложным — есть основной закон природы. Но и старинная точка зрения не может быть отвергнута. Обе точки зрения необходимо соединить. История есть прогрессивное движение, т. е. движение от форм простых и несовершенных к формам сложным и совершенным“ („Лекции“, с. 5—6).

Ця еkleктична мішанина, що поновляє ідеалістичну концепцію історичного процесу, як „усовершенствование“, поєднану з Спенсеровою біологічною теорією, що механістично переносить біологічні закономірності на людське суспільство, а по суті є не що інше, як ідеалістична реакція проти діалектичного матеріалізму, — має проте ідеологічне спрямування: виправдати й увічнити капіталістичну систему, визиск пролетаріату буржуазією. Отже виникнення капіталізму з надр антагоністичної феодалічної соціально-економічної формації треба, за цією „методологією“, вважати за „наиболее сложный и совершенный“ ступінь „прогрессивного“ розвитку суспільного життя. А куди ж подіти класову боротьбу й історичні факти революції, як вищого ступеня цієї боротьби? І як пов'язати ці факти з „законом послідовності“, що не припускає „стрибків“? На це акад. Малиновський дає відповідь: „Признавая общее направление истории прогрессивным, необходимо помнить, что движение прогресса не непрерывно, оно нарушается белезненными временными остановками, регрессом“.

Ця буржуазна методологія історії не тільки суперечить фактам революційного народження самої буржуазної класи в боротьбі з феодалізмом у Франції 1789 р., 1848 р. — в Німеччині, але, буди викладена 1918 року, свідомо заплющує очі на „історичний стрибок“ Жовтневої революції 1917 року, що утворив диктатуру революційного пролетаріату, що передав до рук пролетаріату політичну владу. Отже весь цей „соціологічний метод“, що доводить „науково“, за допомогою різних так званих „законів природи“, неможливість революційної боротьби експлуатованих клас проти визискувачів, боротьби колоніальних націй проти імперіалістичних капіталістичних держав, що, не називаючи прямо марксо-ленінської революційної теорії, бореться проти неї, — має цілком реакційний зміст. Цей метод, властивий ідеології буржуазії в стадії загнивання капіталізму, свідомо заперечує невідгідні для неї факти дійсності, подає ці факти не в їхньому діалектичному, справжньому розвитку, а в фалшивому зв'язку, обгортаючи це все буди то в „об'єктивний, виклад“, і не в силі пояснити суспільну дійсність.

Соціологічний метод акад. Малиновського, що шукає способу пояснити явища соціального життя з погляду інтересів буржуазії, цілком природно перетворюється на примітивний вільгарний плюралізм, де за чинники, що змінюють форми й зміст права, виступають різноманітні „условия общественной жизни, условия внешней природы и, наконец... личная деятельность“.

Праці акад. Малиновського в ділянці історії права за останні роки (1926—1930) не розривають з традиціями соціологічного методу, не свідчать про розрив з попередніми методологічними позиціями. Щоправда, в деяких із цих праць нібито визнається класовий підхід, але, поглянувши ближче на них, поглибивши їх класову аналізу, ми побачимо, що це зовсім не є марксистська методологія, в них відбивається тільки та фразеологія, що за нею легко виглядає відомий уже нам неперероблений „соціологічний“ метод, плюралізм, біологізм тощо.

У своїй статті (рецензії) „Курс історії права українського народу“, написаній з приводу праці контрреволюційного націоналіста буржуазного гатунку „професора“ Лащенка, акад. Малиновський висловлює такі методологічні думки, що їх навіть і в „Лекціях“ 1918 р. не знайдемо. Відкидаючи історично-догматичний виклад історії права, акад. Малиновський каже: „Тепер, після всесвітньої імперіалістичної війни та великої революції наукове з'ясування історичного процесу повинно вдовольняти вимоги уваги на боротьбу суспільних клас. Багатьом історикам було ясно давно вже, а тепер після війни та революції для всіх зробилось безперечною аксіомою, що нерв історії—це боротьба клас на економічному фронті. Отож історик права повинен не забувати, що право утворює та класа, котра перемогла в класовій боротьбі і захищає її інтереси“. А втім, якщо акад. Малиновський і мав на увазі Марксове формулювання із „Комуністичного маніфесту“, то насамперед його подано неправдиво (класова боротьба є не „нерв“, а сама суть діалектичного розвитку історичного процесу), а подруге, Марксова наука про суспільство не вичерпується класовою боротьбою. Ленін, очищаючи науку Марксову від опортуністичних викривлень К. Кавтського та інших представників II Інтернаціоналу, писав у праці „Держава й революція“: „Главное в учении Маркса есть классовая борьба. Так говорят и пишут очень часто. Но это неверно. И в этой неверности сплошь да рядом получается оппортунистическое искажение марксизма, подделка его в духе приемлемости для буржуазии. Ибо учение о классовой борьбе не Марксом, а буржуазией до Маркса создано и для буржуазии, вообще говоря, приемлемо. Кто признает только борьбу классов, тот еще не марксист, тот может оказаться еще не выходящим из рамок буржуазного мышления и буржуазной политики. Органичивать марксизм учением о борьбе классов—значит урезывать марксизм, искажать его, сводить его к тому, что приемлемо для буржуазии. Марксист лишь тот, кто распространяет признание борьбы классов до признания диктатуры пролетариата“ (Ленін, XXI, 392).

Отже виголошений від акад. Малиновського класовий підхід до вивчення історії права не доходить до марксизму. Ба навіть і в такому, буржуазному, розумінні його досліди зовсім не пройняті марксизмом. Наприклад, акад. Малиновський пропонує викладати „історію права українського народу“ „по галузях права, по інституціях“ (с. 4). Адже це типовий метод викладання в буржуазних курсах історії права,—метод, що розриває живі зв'язки між соціальними явищами, які існували й існують у житті в певних соціально-економічних умовах.

Далі акад. Малиновський цілком у дусі націоналістично-буржуазних традицій трактує питання про потребу вивчати „історичну долю України“ з погляду її державної самостійності. Тим то він висуває проблему про „суцільну історію українського права“, бож Україна втрачала свою державну самостійність і мусіла користуватися з чужого державного права.

Отже до вивчання історії права України акад. Малиновський підходить з того самого буржуазного погляду, що підмінив класовий момент національним. Виходячи з того, що „право — це ознака національності“, акад. Малиновський пропонує вжити всіх заходів, щоб виявити українське національне право в тих епохах, коли чужий законодавець силував український варіант користуватися з чужого права. Виходячи з цього погляду, він пропонує написати „історію права українського народу“, не вказуючи, як пов'язаний цей термін „нарід“ з виголошенням від нього класовим підходом.

Напоследок треба зазначити, що, ніби озброюючись марксистською методологією, щоб критикувати контрреволюційні „Лекції по історії українського права“ Лашенка, ніби займаючи непримиренну позицію супроти цієї войовничої національ-фашистської праці, акад. Малиновський насправді подає руку тому самому Лашенкові, „об'єктивно“ одіює цю ворожу пролетарській науці працю і каже, що за те, що Лашенко писав перший курс історії українського права „треба дякувати проф. Лашенкові та побажати, щоб його намір було виконано докраю“.

Але чого ж саме бажати? — Щоб далі були написані такі праці, де пропагується фашистська ідеологія, історично обґрунтовується організація, за допомогою польського імперіалізму, „козацького братерства“ у формі буржуазної української держави, що здійснюється через інтервенцію, яка відірвала б від СРСР Радянську Україну. І все це — виходячи з погляду класової боротьби пригнічених класів проти визискувачів?

У своїй статті „Історія українського права“ („треба вивчати і знати історію українського права“) („Черв. пр.“, 1928, с. 767—770) акад. Малиновський дає короткий нарис історії українського права. Редакція цього журналу поставилася по-примиренському до методологічних засад, з яких виходив акад. Малиновський, додавши, що „з деякими твердженнями акад. О. Малиновського щодо характеру історичного розвитку українського права редакція не погоджується“. Але тепер, в умовах розгорнутої класової боротьби на ідеологічному фронті, в світлі настанов, що їх дає лист Сталіна, стає ясна ця примиренська позиція редакції. Акад. Малиновський подав нацдемівську коротку розвідку про розвиток історії права України, почавши її з моменту утворення національних українських держав. Провідною ниткою іде думка про історію національної української державності. Адже буржуазна історична наука недарма висуває наперед цей історичний критерій: держава — апарат класового пригнічення буржуазією трудящих мас — є форма суспільного співжиття, що будім то не повинна мати свого історичного кінця; буржуазія не хоче знати про кінець держави, бо держава капіталістична є остання держава визискувачів.

І жадного слова про те, що ця українська „національна“ держава зв'язалася як наслідок виникнення класового суспільства, що історичний розвиток правних форм на Україні був відбитком класової боротьби, ускладненої згодом релігійними й національними моментами.

Бачимо, що виголошена в останніх працях акад. Малиновського методологія не є марксистська, а так таки стара „соціологічна“, що прикривалася зовсім легко марксистською фразою і заховує в собі реакційну суть.

Не відходить від свого попереднього соціологічного методу акад. Малиновський і в іншій своїй розвідці — „Кари майнові та кари особисті“ (нарис з історії давньоруського, західньоруського та українського права). Вже основна теза, що „злочин і кара — такі самі давні, як людина й людське суспільство“ — не є марксистська, бо злочин як соціальне явище й виникає тільки на певному ступені розвитку людського суспільства, зокрема з розкладом суспільства на антагоністичні класи і з утворенням держави, як апарату, що примушує більшість суспільства коритися меншості. Не марксистське твердження, що

помста, як юридичний інститут, є властива природі людини. Подається еклєктичне пояснення причини, чому замінено помсту майновими карами.

Але найменше свідчить про марксистську методологію велика праця акад. Малиновського, що її видала Академія за часів Єфремова і Грушевського: „Стародавній державний лад східніх слов'ян і його пізніші зміни“ (нариси з історії права, К., 1929). Це є цілком великодержавницька праця, з усіма рисами, властивими буржуазним представникам науки історії права — ідеалізмом, формально-юридичним методом, еклєктизмом, безпорядністю подати живий зв'язок між соціальними явищами, що змінювалися. А про виголошений у рецензії проти Лашенка класовий підхід тут і не чути.

Напослідок треба відзначити, що, не зважаючи на вимогу висунути наперед вивчення „народного українського права“, залишається мирне співіснування з „українським правом“, „права західньоруського“, як це доводить вищезгадана праця „Стародавній державний лад“...

Що можна сказати загалом про ідеологію та методологію, виявлену в історично-юридичних працях акад. Малиновського?

Акад. Малиновський у науці історії російського права виявляв інтереси імперіалістичної буржуазії великодержавної нації в царській Росії. „До 1905 року, — казав Ленін (с. 129), — ми знали майже самих тільки національ-реакціонерів. Після революції у нас народились національ-ліберали“. На реакційній позиції національ-лібералів стояла вся буржуазія, в тому числі й кадетська партія, а також і акад. Малиновський. Розкриваючи ідейно-політичну та практично-політичну залежність кадетів у національній програмі від російської фєвдально-поміщицької класи, Ленін так характеризував політику кадетської партії та одного її лідера Кокошкіна: „Г. Кокошкин, как и большинство партии к.-д. — лакей денежного мешка этой (великорусской) буржуазии. Он защищает ее привилегии вообще, ее государственные привилегии в особенности, защищая их вместе с Пуришкевичем, рядом с ним, — только Пуришкевич больше верит в крепостную дубину, а Кокошкин и ко⁰ видят, что дубина эта пятым годом сильно подломана и полагаются более на буржуазные средства надувания масс, например, на запугивания мешан и крестьян призраком „распада государства“, на обман их французами о соединении „народной свободы“ с историческими устоями и т. д.“ (с. 94).

Отже класовий зміст наукової роботи акад. Малиновського в галузі історії права — це оборона, відстоювання державних привілеїв руської буржуазії.

На цьому фронті „опрацювання“ трудящих мас російським шовінізмом акад. Малиновський пропагував у науці історії права „правомірність“ імперіалістичної політики російської буржуазії, політики колоніальних війн, нових хижачьких загарбань пригночених націй зовні та насильницького пригночення від російської буржуазії всіх націй у державних межах кол. царської Росії. Отож, як порозумілась у цьому російська фєвдально-кріпосницька класа з великою буржуазією, так цілком солідаризувався акад. Малиновський з кріпосником Владімірським-Будановим на ґрунті концепцій „західньоруського права“ в роботі коло поневолення російськими кріпосниками та імперіалістичною буржуазією народів кол. Росії.

Не звільнившись від цих великодержавницьких ідеологічних позицій після Жовтневої революції, акад. Малиновський після 1926 року виступає на полі української історіографії. Виступаючи часто-густо в радянських газетах з приводу різних тем сучасності, акад. Малиновський деклярував свій перехід на радянські рейки, на шлях пролетарської класової ідеології. Але конкретна наукова робота акад. Малиновського, в показаних вище працях, свідчить про те, що буржуазна великоросійська ідеологія, перенесена на місцевий національний ґрунт, в силу класової природи буржуазії, перетворилася в акад. Малиновського тільки в місцевий український шовінізм. Буржуазна ідеологія

і в національному питанні, і в методології історії так і залишилася в акад. Малиновського не переборена, і його перші кроки на шляху до засвоєння пролетарсько-класової ідеології залишилися незавершеними.

Концепція „західньоруського права“ зазнавала критики ще за часів свого росту й розвитку. Її вихідні моменти заперечувала й українська націоналістична буржуазна історична наука.

Ця концепція насамперед ішла в розріз з націоналістичною концепцією історії України акад. Грушевського. Щоправда, одну тезу концепції „західньоруського права“ — саме про те, що право Литовського князівства становить продовження права „Київської Русі“ акад. Грушевський сприймав. Але далі починається розходження. Зокрема, на думку акад. Грушевського, традиція розвитку права Руської Правди йде не безпосередньо до Литовського Статуту, а через право власне Білоруси.

В чому суть цієї поправки? В тому, щоб підірвати фундамент концепції про право України та Білоруси, як галузі „общеруського“ права, як права „західньоруського“. Акад. Грушевський використовує все можливе, щоб довести „самостійний“ розвиток українського права. Деякі висновки представників „історії західньоруського права“ пристосовуються до націоналістичної тези про те, що українська історія, українське право є виразно українське вже за часів Руської Правди, що воно „старіше“ за право московське.

А втім, ця критика цілком стоїть на ґрунті буржуазної ідеології. Цей еkleктизм, це використання здобутків історіографії гнобительської буржуазії, ця примиренність відбиває угодовську політичну лінію української буржуазії до російської самодержавної влади, коли українська буржуазія погоджувалася на автопомне існування в межах можливої буржуазно-демократичної Росії. І школа Грушевського, і школа Владімірського-Буданова розроблювали той самий матеріал, але підпорядковували свої досліді різним політичним ідеям. Акад. Грушевському цей матеріал давав історичне „обґрунтування“ ідеї національно-буржуазної української державности, а Владімірського-Буданова вивчення того самого матеріалу приводило до висновків про єдине „общеруськое“ право, що існувало в так званому „земском періоді“, розгалузилося вправі „русских“ держав — литовському та московському — і знову поновилося „в періоді Російської імперії“. Старанно відсуваючи класову боротьбу в дослідженні історії України, підміняючи її боротьбою національною, акад. Грушевський знайшов у представниках „західньоруської“ школи супротивників, але з такою самою класовою ідеологією, яку він мав і сам. Через те акад. Грушевський так легко і механістично використовував досліді школи „західньоруського права“: це дозволяла робити спільна класова природа дослідників, полегшувала страшенно описовість, догматичність і формалізм істориків „західньоруського права“.

Не розкрита в своєму класовому естві і політичних спрямованнях концепція „історії західньоруського права“ перейшла і до післяжовтневої радянської історіографії. Дослідницьким осередком цієї „думки“ стає „Комісія для вивчення історії західньоруського та українського права при ВУАН“. В основу своєї роботи саме в галузі „історії західньоруського права“ Комісія, за настановою акад. Василенка, поклала схему проф. Максимейка, про „самостійне“ походження „західньоруського права“, розглядаючи історію українського права після 1564 року, як власне українське право, що становить, проте, галузь історії „західньоруського права“. Отож всупереч акад. Грушевському, що, будиши виразником політичної ідеології української націоналістичної буржуазії, відкидав цю устрялівсько-буданівську концепцію, ясно розуміючи її великодержавницьку суть, — Комісія історії українського права на чолі з акад.

Василенком висунула таку платформу, що мала завдання поєднати російський великодержавницький „западно-руссизм“ із буржуазно-націоналістичним нахилом визнавати за національне українське право тільки те право, що зв'язане з „самостійним“ існуванням феодално-кріпосницької української держави XVII—XVIII ст. Таке, здавалося б, неприродне з буржуазно-кріпосницького націоналістичного погляду ідеологічне поєднання російського великодержавництва з місцевим націоналізмом є, проте, цілком природне в умовах успішного будівництва соціалізму, коли загострюється класова боротьба: вони легко консолідується, відсовуючи в певний момент властиву обом націоналістичну грізню.

Не можна сказати, щоб за весь час існування Комісії ніколи в ній самій так і не виникало питання, чи до речі є в дослідженні історії українського права концепція „історії західноруського права“. Звичайно, таке питання поставало, та й не одного разу. Але важливо відзначити, як це питання ставилося і в якій ідеологічній площині воно розв'язувалося.

Отже, ставилося це питання насамперед в аспекті нацдемівської концепції акад. Грушевського — досліджувати „самостійне“ державне існування України та юридичну природу історичного перебування українських феодалних політичних угруповань у складі Литовської феодалної монархії. Заперечувано концепцію „історії західноруського права“ тому, що вона не пов'язувалася з уявленням про буржуазно-націоналістичний „безкласовий“ характер розвитку історії українського права, а Комісія саме й ставила собі завдання викрити національну, а не класову його суть.

Обмірковування цього питання не сходило ніколи з буржуазних позицій і не виходило за „об'єктивно-наукові“ межі. До того керівник Комісії, акад. М. Василенко, залишав загальний провід роботи в тому напрямі, щоб зберегти концепцію „історії західноруського права“ в тому вигляді, як її викладено в передмові до 1 вип. „Праць“ Комісії. Проф. Окиншевич розв'язував це питання в площині нацдемівської ідеології, відкидаючи „западно-руссизм“, як русифікаторську концепцію, але кваліфікуючи право Литовського князівства як „литовсько-білоруське-українське“ право. Щодо мене, то я, давши кілька праць з „історії західноруського права“, відклав, кінець-кінцем, формулювання „історії західноруського права“, але збудував свої заперечення цієї концепції на буржуазно-націоналістичних засадах, пропонуючи замінити назву „західноруського права“ на назву „литовсько-руське“, вкладаючи в термін „руський“ націоналістичні українські та білоруські моменти, зникаючись тим самим з позицією проф. Окиншевича. Ясно, що таке нібито розмаїте заперечення концепції, „західноруського права“ виявляло тільки спільну класову ідеологію її різних представників і відкривало шлях, з одного боку, для утворення єдиного ворожого фронту проти пролетарської ідеології, а з другого — для націоналістичної грізні в середині Комісії.

Адже вже в 1 випуску „Праць“ Комісії (1926 р.) ми натрапляємо на статті проф. Іваницького-Василенка, що дав дослід з історії права феодалної міської буржуазії, виходячи з погляду „історії західноруського права“, а разом із тим і другу працю — з історії українського кріпосницького землеволодіння XVII ст. — з націоналістично-українського погляду. До цієї ж групи членів Комісії, що „поєднували“ російське великодержавництво з місцевим українським шовінізмом належать акад. Малиновський та проф. Максимейко, що їхню ідеологію ми заналізували раніше. Інші дослідники обирали собі проблематику або з „історії західноруського права“, або з буржуазно-націоналістичної історії українського права.

В галузі „історії західноруського права“, oprіч Іваницького-Василенка, акад. Малиновського, проф. Максимейка, працювали ще проф. Добров А., проф. Товстоліс М. і я. М. Товстоліс у своїх працях репродукував без застереження, без змін, без критики ідеологію „буданівської школи“ з усіма

властивими їй методологічними ознаками: формалізмом, описовістю і спрощеним догматизмом. Такий саме характер має і дослід проф. Добрава з історії спадкового права Литовського князівства.

Підходячи самокритично до своєї науково-дослідної роботи в галузі історії права, я мушу відзначити, що обрана мною спочатку тематика обмежилася добою раннього феодалізму („Карний зміст потоку „Руської Правди“). Але мені довелося перейти до дальшого хронологічного етапу згідно з програмою Комісії, а саме до етапу „західньоруського права“. Проте я перейшов до іншої теми — до дослідження інституту адвокатури в Литовському князівстві¹⁾. Мій перехід до дослідження „історії західньоруського права“ не був проте випадковий, а був обумовлений попереднім науковим готуванням у Київському університеті на засадах буданівської концепції „історії західньоруського права“. Ця робота збудована на визнанні „Литовської держави“, „західньоруського права“. Але деяка відмінність у мене полягає в тому, що я пробував не тільки формально-юридично трактувати тему, а й пояснити „економічними причинами“ походження стану професійних адвокатів. Проте я не пішов далі невеличких спроб вульгарного економізму і, не зважаючи на добір фактів, що свідчать про негативну оцінку адвокатури, я не показав, що вона була клясовою організацією і загалом була активним помічником кляси феодалів-поміщиків у соціальному процесі закріпачення селянства. Другий мій нарис з історії адвокатури („Білоруський адвокат XVI ст. Федір Влашевський“²⁾) відзначається нащедемівськими тенденціями, соціологізмом і ідеалізацією соціальної функції адвоката.

Одночасно з цим я працював над дослідженням відомого законодавчого кодексу феодалної Литовської монархії — Статуту 1529 року. Обрати цю тему спонукало мене негативне ставлення до праці емігрантського „професора“ Лашенка — „Литовський статут як пам'ятка українського права“. Поглибивши цю тему, я дав дві праці: „Національний характер Литовського Статуту 1529 р.“³⁾ та „Списки Литовського Статуту 1529 року“. Заперечуючи Лашенкове трактування Литовського Статуту з українсько-націоналістичних позицій, я, проте, зайняв позицію „білоруського“ націоналізму, а мої спроби показати, що Статут є акт свідомого прагнення поміщиків забезпечити закріпачення селянства, не міняють загально-націоналістичного спрямування — довести саме білоруський національний характер Статуту. Цій самій меті підпорядкована й друга згадана тут стаття.

Відгук на „суперечки“ в Комісії з приводу концепції „історії західньоруського права“ становить моя стаття — „Методологічні питання в науці історії українського права“. Я пробував довести фактичну неправдивість висновків Леонтовича в його відомій праці — „Русская Правда и Литовский Статут“, що становить один із „наріжних каменів“ великодержавницької концепції „західньоруського права“; але, стоячи на буржуазних методологічних засадах, я скотився на нащедемівські позиції, як це я з'ясував вище. Встрявши в націоналістичну гризню, що провадиться між сучасними буржуазними польськими, українськими, білоруськими дослідниками з приводу „національного“ характеру права Литовського князівства, я висовував такі „методологічні“ пропозиції, що мали примирити всіх. Але ставити національну проблему „взагалі“, не в площині клясової боротьби — це й значить ставити питання по-буржуазному: „Принцип буржуазного націоналізму — развитие націоналізму вообще, отсюда исключительность буржуазного націоналізму, отсюда безвыходная национальная гризня“ (Ленін). А втім, буржуазія різних національностей знаходить спільну мову, коли треба виступати проти пролетаріату. Отож,

1) „Утворення професійної адвокатури в Литовській державі“.

2) „Польмя“, Меньськ, 1928, № 5.

3) „Польмя“, Меньськ, 1927, № 6, с. 138—185; № 7, с. 136—157.

скільки моя стаття шукає шляхів не для класової боротьби пролетаріату проти буржуазії на ідеологічному фронті, а для розмежування спільної роботи буржуазних істориків, стільки ця стаття ідеологічно ворожа пролетаріатові.

Формально-догматична методологія й описовість, що буйно розцвітала в працях Комісії, характеризує також і мої досліді. Оперуючи формально-юридичною методологією, що мала класове завдання—відтягти увагу від класової боротьби, я не міг подати всі правні явища в їх справжньому діалектичному зв'язку.

В особі деяких членів „Комісії історії українського права при ВУАН“ концепція „історії західноруського права“ знайшла в умовах радянської дійсності своїх представників. Отже, в світлі марксизму-ленінізму, теорії революційного пролетаріату, ленінського теоретичного і практичного розв'язання національної проблеми цілком ясно виступає великодержавницький характер ідеології „школи західноруського права“ в особі головного фундатора її Владімірського-Буданова та його безпосередніх учнів, так само, як в умовах соціалістичного будівництва стає ясним реакційний реставраторський характер усіх і всіляких модифікованих відтворень цієї ж таки концепції.

Цій ворожій революційному пролетаріатові концепції нема й зовсім не може бути місця в радянській історіографії—ані в чистому, ані в модифікованому вигляді. Для Комісії історії українського права вона становить хибний, засуджений і, треба сподіватися, безповоротно перейдений етап.

РАДЯНСЬКА ЕТНОГРАФІЯ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
КАТОЛИЦЬКОЇ ШКОЛИ(з приводу статті W. Koppers-a „Das Schicksal der Ethnologie unter dem
Sowjet-Regime“, „Anthropos“, 1932, Н. 3—4).

Радянська наука, її розвиток разом з успіхами соцбудівництва, натурально, викликає дедалі більший інтерес у капіталістичному світі — і не тільки серед фахових, а й серед широких кіл трудящих. Це явище набирає особливої ваги й значення в умовах тої тяжкої економічної кризи, що її переживає тепер капіталізм, в умовах викинутого там гасла „геть науку“. Наука в капіталістичному суспільстві на даній стадії його розвитку, разом із загостренням класової боротьби, піднесенням революційної активності пролетаріату та впливу й авторитетності комуністичних партій стає однією з тих сил, що не тільки загрожують дальшому існуванню суспільства визискувачів та паразитів, але й завдають йому щодня рішучих ударів. Кожен новий винахід, нове вдосконалення, нове розв'язання якоїсь проблеми, що має зв'язок із капіталістичною індустрією — це нові цвяхи у труну капіталізму.

Природно також, що із зростанням симпатій до радянської культури та соціалістичного будівництва в одній частині капіталістичного суспільства, збільшується ненависть до них в іншій. Ворожнеча ця виявляється не тільки в сотнях агресивних плянів проти Радянського Союзу, не тільки в тисячах ще агресивніших дій, наклепів, брехні й одвертого фальшування, але й у „тонкому“ обробленні громадської думки за допомогою підкупленої преси та учених лакеїв. Хай кожна чергова „сенсація“, на манір недавньої звітки — „більшовики вирішили ліквідувати бога як класу“, б'є очевидною брехливістю й негайно викривається з величезним скандалом для автора таких повідомлень. „Тонучий бритви хапається“, говорить старе прислів'я, а економічна та політична ситуація за кордоном дедалі більше наближає ідеологів капіталізму до становища тонучого й примушує їх частіше, ніж будь-коли, „хапатися бритви“.

Поміж інших діянок радянської науки етнографія так само стала об'єктом нападів для вірних прислужників імперіалізму. Інакше бо й бути не могло: проголошена 1929 року на нараді московських та лєнінградських етнографів та поширена на всеросійській нараді 1932 року програма діяльності радянських етнографів, скерована на найтісніший зв'язок із соцбудівництвом, на найактивнішу боротьбу з імперіалістичною та ідеалістичною наукою, на реальну участь радянських учених у революційній класовій боротьбі пролетаріату за збудування соціалістичного суспільства, не могла важити на щось інше у ворожому таборі. А через те, що робота марксистів-етнографів не має доступу на сторінки капіталістичної преси, на чергу дня для радянського етнографа ставиться обов'язок — не тільки боротися на суго науковому ґрунті, але ж подбати про належно поставлену роз'ясню роботу для трудящих Західньої Європи та Америки, викриваючи всі ті брехні та наклепи, якими імперіалістичні етнографи орудують, намагаючись дискредитувати все радянське. В жадному разі не можна легковажити боротьбу саме на етнографічній ділянці. Поміж ідеологічними засобами впливові етнографії в капіталістичному суспільстві належить одне з перших місць. Це ж за її допомогою капіталістична наука „доводить“ існування бога, вічність власности, зверхність „арійців“, білих над чорними, це вона виправдує імперіалістичну політику й нелюдський визиск у колоніях. Як дуже слушно зауважив один радянський письменник, „несмотря на то, что мы читаем иностранные книги, следим за газетными сообщениями и хорошо осведомлены как будто о том, что делается в буржуазных странах, — нам трудно себе представить, насколько могуча еще сила шарлатанской этнографии „арийской школы“ и „азиатской школы“, ложных взглядов, ходячих предрассудков, пущенных в обращение очень давно и появляющихся в разных видах в самых „современных словах“¹⁾.

¹⁾ Борис Лапшин, Происхождение повести. „Литературная газета“, № 46, 11.X 1932 г. — Що це не „художня гіпербола“, свідчить заснування, приміром, у Німеччині спеціальних часописів, на манір „Deutschland's Erneuerung“, органа для боротьби з чужоземщиною, інтернаціоналізмом та марксизмом (див. Е. Кагаров, сообщения ГАИМК, 1932, № 5—6).

При такій ситуації стають цілком зрозумілі причини „увати“ до радянської етнографії наших капіталістичних противників, поміж яких у першу чергу слід згадати так звану католицьку (культурно-історичну) школу Шмідта—Копперса. Радянські фахівці добре знають патерів Шмідта і Копперса з їхнім осередком „Anthropos Institut“ та часописом „Anthropos“, що утримуються на великі субсидії від папи та організації, подібних йому політично спрямованістю. З-поміж ворогів марксистської науки зазначеній групі учених належить одне з найвидатніших місць. Вони не спляють перед найрізноманітнішими накладами й фальшуваннями, що в їхніх працях підносяться як „чиста“, „об'єктивна“ наука. Як приклад, досить згадати хоч би сичавня Schmidt-а проти марксистської методології та Леніна в його „Der Ursprung der Gottesidee“¹⁾, абож славетну статтю²⁾, де „об'єктивний етнограф“ розповідає, як у Радянському Союзі на кожному перехресті по всіх містах стоять спеціальні прилади, куди підкидають дітей; таким способом у нас, за католицькою „етнографією“, виховується до 70% усіх дітей... Розуміється, справа не в вузівській вигадливості рясифорних учених, що перекручують дійсні факти й фабрикують брехні, справа — у класі, що стоїть за їхньою спиною, в інтернаціональній буржуазії, що ці брехні та наклепи субсидіює. Останній виступ патерів стосується наради московських та лєнінградських етнографів 1929 року, звіт про яку, очевидно, тільки недавно потрапив у перекладі до Koppers-а і дав матеріал для статті під сенсаційною назвою „Das Schicksal der Ethnologie unter dem Sowjet-Regime“³⁾.

Нарада 5—11 квітня 1929 р. має велике значення для радянських етнографів як перше масове оформлення ідеологічної боротьби на найвідсталішій ділянці історичного фронту, як декларація відмежування й розриву з традиціями буржуазної науки. Але тепер, надто після всеросійської наради археологів та етнографів 1932 року, вона вже багато в чому є перейдений етап. Проте, це не може зменшити нашого інтересу до статті Koppers-а, бо оцінка класового ворога є один із важливих моментів, щоб перевірити всю роботу.

Статтю своєю Koppers починає здалека — мовляв, такий інтернаціональний часопис, як „Anthropos“, не може не цікавитися розвитком етнографії на терені колишньої Росії (дуже характерно, що Союз Радянських Республік згадується тільки в дужках). Загальне поняття про становище в Радянському Союзі дав звіт про нараду 1929 року, і Koppers дивується — як досі ніхто не звернув на нього увагу... Отож у цій статті він подає звіт про нараду, а тоді й свої міркування з приводу неї.

Koppers-ова увага до радянської етнографії починається... з плягіату. З плягіату тому, що с. 501—516 його статті є не що інше, як скорочений у певних місцях (про це нижче) дослівний переклад звіту, вміщеного в „Етнографія“⁴⁾, в чому легко переконатися, заглянувши в російський текст. Хоч у цьому плягіаті не можна не вбачати порушення авторського права наших товаришів, Я. П. Кошкіна та Н. М. Маторіна, яким належить звіт про нараду, видрукуване в „Етнографія“, — проте „тих не без добра“. Сторінки буржуазної етнографічної преси, мабуть, були б закриті для тих газет, що їх викинула в маси етнографів наша нарада, але саме завдяки незграбному плягіаторові W. Koppers-ові ми в найреакційнішому з етнографічних часописів маємо нагоду читати, приміром, таке: „Es unterliegt keinem Zweifel, dass die weitere fruchtbringende Arbeit der Sowjet-Ethnologen sich nur im engsten Zusammenhang mit den marxistischen Historikern und den Soziologen zu entfalten vermag, wie auch in engster und beständiger ideologischer Verbindung mit der Kommunistischen Akademie“⁵⁾. Цілком слушно, і ми проти цих рядків Koppers-ових аж ніяк не заперечуємо! Ми не заперечуємо також проти поширення наших газет і сподіваємося, що серед учених Європи й Америки знайдуться такі, які зроблять відповідні висновки з цього факту. Такий об'єктивний хід речей: не так давно з розпорядження начальниці католицької школи упоряджено справжнє середньовічне auto da fe — спалено праці J. Winthuis-а⁶⁾, а тепер другий провідник школи, патер Koppers, усьому світові розголосує наше гасло: „Vorwärts zu neuen Eroberungen unter dem Banner des Marxismus“⁷⁾. Ст уже справді: жени природу в двері, — вона влетить у вікно“.

Але, дослівно переписавши с. 110—118 „Етнографія“, Koppers у дальшому викладі вдавня до скорочень. Чому саме тут він став економити місце — легко виявити, заглянувши у російський текст. Саме тут Koppers натрапив на оцінку своєї та патера Schmidt-а діяльності в доповіді Н. М. Маторіна „Етнографія в советское строительство“⁸⁾... Очевидячки, „із скромності“ він випустив такі рядки: „Пример патеров В. Шмидта и В. Копперса показывает, как „этнология“ обращается на службу конфессиональным интересам. Не отмежевываясь от подоб-

¹⁾ W. Schmidt, Der Ursprung der Gottesidee, B. I, SS. 701—736.

²⁾ Nationalwirtschaft, 1929, Wien, окремий відбиток.

³⁾ „Anthropos“, 1932, Н. 3—4, SS. 501—528.

⁴⁾ „Етнографія“, 1929, № 1—2. Хроніка, с. 110—144.

⁵⁾ Не підлягає жадному сумнівові, що дальша плідна робота радянських етнографів може розвиватися, тільки будиши щільно пов'язана з марксистськими істориками й соціологами, а також у щільному й постійному зв'язку з Комуністичною академією („Anthropos“, цит. ч., с. 507. „Етнографія“, цит. ч., с. 146).

⁶⁾ Див. „Советская Этнография“, 1932, № 1. Е. Кагаров, Патер В. Шмидт и теория дуэплого существа, с. 118—120.

⁷⁾ „Anthropos“, цит. ч., с. 507. „Етнографія“, с. 113.

⁸⁾ „Етнографія“, 1926, № 1—2, с. 118—120.

них реакционных устремлений, не давая отпора идеалистической методологии, всякий этнограф тем самым играет на руку фидеизму" ¹⁾). Що й казати, ця Корперс-ова скромність дуже доречна.

Дальші скорочення Корперс-ові мають уже свідому мету — з'ясувати звіт про наряди етнографів і пересмикнути факти. Інакше бо не можна назвати Корперс-ову "редакцію", приміром, доповіді Маторіна. Останній намалював широку програму діяльності для радянських етнографів у зв'язку з союб'єднанням: участь у законодавстві для відповідних народів, у демографічних переписах, в економічній організації відсталих народів, у проробленні колонізаційно-переселенських плянів для наційонів; вивчення побуту радянського села „на землі“, щоб підвести наукову базу під масову освітню роботу на селі; вивчення жіночого побуту на Сході й Півночі, побуту селянки, щоб допомогти розкряпачити жіночі труди маси; популяризація наукових основ і практики радянської націоналістики через організацію відповідної роботи в музеях, влаштування лекцій, експозицій, видання належної літератури тощо; участь у створенні абетки для безписьменних народів, абож у латинізації уже наявних абеток; складання букварів, програм і підручників для національної школи, перекладницька робота, розширення мов, перепідготування національних учительських кадрів і т. д. ²⁾). Корперс усе це „скоротив“, а навіть тільки останній, десятий пункт пляну Маторіна: „Участь у розробленні форм і метод політпросвітньої роботи серед різних національностей СРСР, маючи на увазі також і актуальні проблеми антирелігійної пропаганди, яка повинна будуватися на основі глибокого вивчення побутових особливостей та історії даного народу“ ³⁾). Сени цього „скорочення“ дуже ясний: Корперс робить так для того, щоб дезорієнтувати європейських етнографів, „довести“ їм, що в Радянському Союзі етнографію визнають виключно як пропагандистську безбожницьку роботу... Розуміється, в загальній діяльності радянського етнографа антирелігійна пропаганда посідає значне місце, алеж ніколи і ніде в Радянському Союзі етнографію не обмежували самою антирелігійною роботою. Навпаки, в умовах союб'єднання обсяг цієї науки не тільки збільшився, але й сама етнографія щільно пов'язалася з практичними потребами радянського життя, набувши через це великої актуальності. Але Корперс-ові треба було „довести“, що етнографія в радянській країні — безбожництво, а етнографи — безбожники, такі самі безбожники, як і радянські кооператори, що експортують в Англію „антирелігійні сириники“. Така „наука“ патерська має вплинути на західноєвропейського філістера, авторові ж надасть слави, як „спасителів“ світової науки від більшовицького безбожництва. Так і мчить доброму католикові: адже папа оголосив хрестовий похід на більшовиків! Поминувши резолюцію на доповідь Н. Маторіна, де докладно висвітлено чергові завдання етнографії ⁴⁾, Корперс у вісьмох неповних рядках згадує про доповідь проф. В. Г. Тана-Богораз „Стационарный метод в этнографии“: „Die bekannten auch von anderen massgebenden Ethnologen immer wieder betonten Vorbedingungen für eine gute und erfolgreiche Feldforschung (längerer Aufenthalt, Kenntnis der Sprache usw.) werden hier im einzeln namhaft gemacht“ ⁵⁾), — зневажливо пише рясофорний етнограф. А далі він обурюється: „Dass aber respectis respectendis gerade bei den Missionärforschern die Vorbedingungen für jene „stationäre“ Methode in einem ganz besonders guten Masse gegeben sind, davon hört man allerdings bei Bogoraz nichts“ ⁶⁾). Отже Корперс апелює до громадської думки вчених усього світу. Він скаржиться на Богораз за те, що той не пропагує місіонерської етнографії на конференції радянських етнографів, не відзначає їхнього „пріоритету“! Однак, як і вразливі етнографи католицької школи щодо свого „пріоритету“! Але в тім то й річ, що Корперс і тут „не зовсім точний“, висловлюючись м'яко. У нього жадних підстав немає обвинувачувати проф. Тана-Богораз в порушенні авторських прав місіонерів-етнографів. На с. 124 російського тексту (безперечно, Корперс мав точний переклад його) читаємо про польові досліді: „...Работали в поле странствующие миссионеры, чиновники, исправники, офицеры-завоеватели или офицеры-разведчики, странствующие торговцы. Отсюда возникло весьма неосновательное представление о зверстве и грубости первобытных людей, о ничтожестве их культуры, о варварской культуре инородцев, даже о грубости крестьян и рабочих...“ ⁷⁾). Отже, як бачимо, у тезах проф. Тана-Богораз не тільки згадується про місіонерів-етнографів, але навіть кваліфікується наукова вартість їхніх дослідів. І хай Корперс спробує це заперечити.

Таку саму зневажливу відповідь викликала й доповідь Б. А. Куфтіна „Задачи и методы полевой этнологии“ ⁸⁾. З резолюції на дві останні доповіді Корперс наводить тільки окремі артикули — 3 та 11. Артикул 3 говорить про стаціонарну методи дослідження, — як зазначено, Корперс претендує від імені місіонерської етнографії на монопольне представництво в цій

¹⁾ Ibid, с. 118.

²⁾ „Этнография“, дит. ч., с. 120—121.

³⁾ „Anthropos“, S. 511. „Этнография“, с. 121, арт. 10.

⁴⁾ „Этнография“, дит. ч., с. 121—122.

⁵⁾ Відомі й від інших авторитетних етнографів раз-у-раз відзначавані передумови для гарного й успішного польового дослідження (довге перебування, знання мови і т. ін.) згадуються тут докладно („Anthropos“, дит. ч., S. 511)

⁶⁾ „Але про те, що respectis respectendis саме дослідувачі-місіонери утворюють якнайкращі передумови для такої „стаціонарної“ методи, — про це, звичайно, у Богораз й згадки немає“ (ibid.).

⁷⁾ „Этнография“ дит. ч., с. 124.

⁸⁾ Ibid, с. 125—129.

галузі; а артикул 11 говорить про потребу запроваджувати до дослідів найновіші досягнення етнографії, скласти бібліографічні покажчики тощо. Очевидно, претендуючи на представництво найновіших досягнень, Koppers, щоб збільшити свій кредит, і віддав перевагу саме цим пунктам резолюції.

Резолюції на доповіді Б. М. Соколова та Б. Г. Крижанівського¹⁾ Koppers виклав майже цілком, з винятком арт. 9 і 14—17²⁾. З тез доповіді акад. С. Ф. Ольденбурга наведений тільки арт. 1³⁾. Резолюцію про часопис „Етнография“ прочитовано цілком, так само як і про сканування з'їзду⁴⁾.

Це становить першу — і більшу — частину Koppers-ової статті. Як я вже відзначив, самому Koppers-ові тут належить тільки „об'єктивний вибір“ уривків звіту, що його склали Я. П. Кошкін та Н. М. Маторін і кілька десятків речень, які ці шматки складають. Другу, меншу, частину своєї статті автор назвав „Bemerkungen historisch-kritischer Art“⁵⁾. Подивимося, що ж це за історично критичні зауваження.

Koppers починає тут з того місця статті Л. Я. Штернберга — „Современная этнология. Новейшие успехи, научные течения и методы“⁶⁾, — де покійний учений говорить про потребу з'їждатися етнографам принаймні що два роки, тим часом як от уже десять років (Штернберг писав це 1926 року) не було жадного з'їзду⁷⁾. „Nun ist es unterdessen (nach bereits im Jahre 1927 erfolgtem Tode Sternbergs) im April 1929 zu einer erstmaligen Konferenz dieser Art gekommen und das Sowjet-Regime hat, wie der obengegebene Bericht das auf Schrift und Tritt hervortreten lässt, seine schwere Hand darauf gelegt“⁸⁾. У чому ж полягає ця „важка рука“ радянської влади? От як бринить відповідь Koppers-ова на таке запитання: „Den Sowjet-Ethnologen soll für die Zukunft eine gebundene Marschroute vorgezeichnet sein, die um so folgenschwerer erscheint, als dabei nicht nur auf die rein theoretische Seite unserer Wissenschaft, sondern auch auf die Einrichtung der völkerekundlichen Museen, die Aufgaben der Feldforschung, und das Publikationswesen (Zeitschrift „Etnografia“) eingehend Bedacht genommen wird“⁹⁾. Отже патер жахає... більшовицьким плануванням дослідної роботи! Тепер, коли навіть і ворожі нам авторитети капіталістичної економіки визнавали величезні досягнення радянської індустрії, коли позитивні звіти про радянський „Five-year plan“, „Fünfjahr Plan“ не сходять із сторінок буржуазної преси, копівський Koppers-ів жупед може вплинути хіба на геть уже відсталі кола науковців Заходу. Сучасна криза навчила багато, і сам Koppers, мабуть, відчуває, що його „загроза пляновістю“ на тлі нечуваних наслідків капіталістичної господарчої анархії — аж надто дитяча... І, очевидно, сам Koppers розуміє це, бо вдається до іншого, властивого наймитам буржуазії, способу, — до провокації. Він згоря хоче підірвати кредит радянської етнографії, задалегідь заповнюючи, що вона фалшована, і закликає вчених усього світу до, так би мовити, етнографічної інтервенції: „Um so dringlicher natürlich die Notwendigkeit, dass die Fachkollegen der ganzen Welt von dieser Entwicklung der Dinge im Gebiete von SSSR entsprechend Notiz nehmen. Welchen Wert und welches Vertrauen werden unter solchen Verhältnissen, von allem anderen abgesehen, noch die Ergebnisse der Feldarbeiten der Sowjet Ethnologen beanspruchen können?“¹⁰⁾. Як бачить читач, наше планування науково-дослідної роботи в католицькій інтерпретації сходять на те, що, мовляв, більшовики наперед загадують ученим робити ті чи ті висновки, аж до журнальних статей вклюдно. Вище вже сказано, що навряд така брудна провокація зможе дезорієнтувати когось із хоч трохи вдумливих західних учених. Але ми поставимо Koppers-ові одне тільки запитання: яким плямком був зв'язаний той, хто писав свою „студію“ про більшовицький шлюб, приклад для підкидьків на вулицях радянських міст, „більшовицьку розпусту“ й т. ін.? Яка „незалежна наука“ підказала йому висновки, які „суто теоретичні, далекі від політики“ міркування керували його бездоганною „польовою роботою“ на терені радянської етнографії? Koppers намагається підірвати громадський кредит до тих праць, яких він і не бачив. „Непідкупний об'єктивіст“ Koppers гвалтує про „тяжку руку радянського режиму“, але чия кривава рука на сторінках його праць?

¹⁾ Тези цих доповідей див. *ibid.*, с. 131—137.

²⁾ *ibid.*, с. 139.

³⁾ *ibid.*, с. 140.

⁴⁾ „Anthropos“, дит. ч., SS. 514—516.

⁵⁾ *ibid.*, с. 501.

⁶⁾ „Етнография“ 1926, № 1—2, с. 15—43.

⁷⁾ *ibid.*, с. 43, пор. „Anthropos“, S. 516.

⁸⁾ А тим часом (уже по смерті Штернберга, що сталася р. 1927) у квітні 1929 р. вперше відбувся такий з'їзд, і радянська влада, як це на кожному кроці виявляє вищевказаний звіт, наклала на нього свою важку руку“ („Anthropos“, дит. ч., S. 516).

⁹⁾ „Для радянських етнологів намічаються в майбутньому звужені шляхи, і це здається тим багатшим на наслідки, що тут ґрунтовно звертається увагу не тільки на суто теоретичний бік нашої науки, але й на організацію етнологічних музеїв, завдання польових досліджень і видавничу справу (журнал „Етнография“)“ (*ibid.*).

¹⁰⁾ „Тим кончеціна, звичайно, потреба, щоб колеги фахом з усього світу зробили відповідні висновки з цього стану речей на території СРСР. Чого ще можуть бути варті за таких обставин, уже не кажучи про решту, польові досліді радянських етнологів, якої віри можна їм йняти?“ (*ibid.*).

„Заклявши“ так радянську етнографію, він береться далі з'ясувати її суть і походження. Виявляється, справа ділом вирішена: „Für den historisch auch nur ein wenig geschulten Ethnologen liegen Herkunft und Wesen des Systems der „Sowjet-Ethnologie“ klar und deutlich zutage: es handelt sich um nichts mehr und nichts weniger, als die spezifisch materialistische Abart des altliberalen ethnologischen Evolutionismus, wie im besonderen Fr. W. Engels sie seinerzeit zu begründen versuchte, indem er Marx' Lehre vom historischen Materialismus auf das Gebiet der Völkerkunde übertrug“¹⁾.

Спробуємо розібратись у цих Koppers-ових висвітленнях, що їх не бракуватиме й далі. Отверте пересмикування конкурує тут із глибоким нещудом, запекла класова ворожнеча вчорашнього наймита імперіалістичної буржуазії погано прихована в цих тирадах за „академічними“ висловами. Бо тільки шахрай, абож безнадійний неук може ототожнювати буржуазну теорію лінійного й безперервного еволюційного розвитку з революційним ученням Маркса—Енгельса про діалектичний розвиток. Тільки шахрай може поклікатися при цьому на глум усього світові на „хоч трохи освіченого етнолога“. Радянському читачеві не треба доводити цієї різниці, але йому корисно буде знати, як доводить тотожність обох цих теорій Koppers своїй аудиторії: Bildete doch klarweise, — пише він, — in beiden Fällen der extreme Evolutionismus die Voraussetzung, und war ein Unterschied nur in bezug auf die im Hintergrunde stehende Philosophie (Weltanschauung) gegeben: in dem einen Falle für gewöhnlich eine Art Monismus oder Pantheismus, in dem anderen aber ein krasser Materialismus“²⁾.

Тобто, за Koppers-ом усе виходить дуже просто: еволюція те саме, що й діалектичний матеріалізм, тільки в першому випадку в основі лежить ідеалізм, а в другому — „грубий“ матеріалізм... З таким самим успіхом Koppers міг би доводити, що суспільний лад сучасної Німеччини ділком тотожний із суспільним ладом країни Рад, і різниця „тільки“ в тому, що в основі першого — панування буржуазії, а другого — диктатура пролетаріату... Але, „ототожнивши“ теорію еволюції з діалектичним матеріалізмом Маркса—Енгельса, він намагається дискредитувати їхні праці в галузі етнографії, закидаючи основоположникам марксизму діалектантизм“³⁾.

Облишко ці перли „глибоковченого“ провідника єзуїтської етнології й розглянемо справу в суті. Koppers виступає насамперед проти марксизму, підводячи його під теорію еволюції. Але яке класове підгрунтя такого „наукового світогляду“? Попівська етнографія не може прийняти теорії еволюції, оскільки вона нічого не залишає від біблійної концепції походження людини, родини та держави, що лежить в основі культурно-історичної школи. Прихильники цього напрямку підтасовують факти, щоб довести „первісний прамонотеїзм“, первісну патріархальну родину і хоч так „ствердити“ біблію. Вислухаємо Л. Штернберга, що його авторитет визнає й Koppers. Теорія еволюції, пише Л. Штернберг у тій самій статті, на яку так гаряче покликається у своїх антирадянських виступах Koppers, „особенно была неприемлема для миссионерской школы этнологов, очень влиятельной в настоящее время, которую шокировали не только воззрения на происхождение человека, но и воззрения на эволюцию верований и в особенности семейного строя“⁴⁾. На жаль, „об'єктивний“ Koppers забув про це місце. Воюючи проти еволюційних концепцій Tylor-a, Bastian-a, Morgan-a, католицькі етнографи вхопилися за метафізичне вчення Ratzel-я про обмеженість людської свідомості і за його поширення спільності етнографічних звичай виникненням людей з одного центру та наступним заповненням. Заперечуючи еволюцію, вони висунули вчення про культурно-історичні цикли, але, в таким способом борючись проти невинної теорії, вони не втекли від неї. „Лучшим аргументом в пользу школы эволюционистов служит то, что сами антиэволюционисты стали избирать этапы эволюции, дав им только новые названия этапов историко-культурных. И, к сожалению, их этапы, как например, схемы Гребнера-Шмидта (первичная семья, отцовско-большесемейное общество, древне-материнское общество и т. п.) — частью тенденциозны, частью чисто спекулятивного характера“⁵⁾. Як бачимо, свідок, виставлений Koppers-ом, в обох випадках свідчить проти нього. Культурно-історична школа борється проти еволюції, але сама примушена у замаскованому вигляді визнати її. А тим часом Koppers заявляє, що в усій Європі та Америці зростає антиреволюційністський і антиматеріалістичний рух на користь його школи...⁶⁾. Справді, ми читали і про „мавпячий процес“, що ним „найкультурніша в світі“ американська буржуазія одвоювала собі пальму першинства у феодальній найсвятішій інквізиції, і про переслідування атеїстів, і заборону ряду книжок. Але це доводить не те, що хочеться Koppers-ові. Її й подібні до них факти — виразні симптоми наявності таких карди-

¹⁾ „Для етнологів, хоч трохи обізнаних з історією, походження й суті системи „радянської етнографії“ виявляються ділком ясно й зрозуміло: тут йдеться не про що інше, як про спеціфічну матеріалістичну відміну давньолиберального етнологічного еволюціонізму, що її обґрунтувати особливо намагався свого часу Фр. В. Енгельс, застосовуючи Марксове вчення про історичний матеріалізм до етнології“ (ibid.).

²⁾ „Крайній еволюціонізм створював, очевидно, гіпотезу в обох випадках, і різниця полягала тільки в тій філософії (світогляді), що покладалась в основу: в одному випадку це, звичайно, була відміна монізму або пантеїзму, а в другому — грубий матеріалізм“ (ibid., SS. 516—517).

³⁾ Ibid., S. 516.

⁴⁾ „Етнографія“, 1926, № 1—2, с. 24.

⁵⁾ Ibid., с. 31.

⁶⁾ „Anthropos“, S. 517.

нальних суперечностей у сучасному капіталізмі, що знаменують його близький і остаточний крах. Теорія еволюції — це філософія сильної й прогресивної буржуазії, утілює найкращі її ідеології. Мавпячі процеси, боротьба проти „антирелігійних радянських сірників“ — це жаалюгідна практика кляси на заході, останні конвульсії трупя. Так Koppers „убив“ теорію еволюції. Базуючись на тому, що її „не визнають“ буржуазні вчені ні в Європі, ні в Америці (а чого таке запевнення варте, ми знаємо дуже добре), він хоче „остаточно“ дискредитувати ідею марксистської етнографії як реакційну. „jene vom Sowiet-Regime ausgegebene Devise heute als doppelt überholt und rückständig, um nicht zu sagen als eigentlich gegenstandslos erscheinend. Es handelt sich auch in diesem Falle um längst abgelebte Kleider des altbürgerlichen Liberalismus, die aus verstaubten Kästen herausgeholt werden, um die Wissenschaft der Völkerkunde in sie nicht irgendwie, sondern in wie eine Zwangsjacke hineinzustecken“¹⁾.

Ми — перед рідким видовищем: більшовики — „реакціонери“, бо вони обстоюють „відстау“ теорію, діалектичний матеріалізм, а Koppers із іншими патерами — „революціонери“! Більшовики натягають ускромну сорочку на етнографію, а „гуманіст“ Koppers „став на оборону науки“! Ми бачили, куди веде „революційність“ етнографічних патерів. Судові процеси над еволюціоністами в метрополії, виправдання фізичного нищення тисяч колоніальної людности, auto da fe над ученими прадами, молитви, щоб кулі були влучні, а гази — певні, — ось практичні наслідки цієї „революційної“ теорії. Але коли вже навіть і Koppers удається до „революційної“ фразеології, коли навіть і він старається підірвати Марксове вчення, закидаючи йому „реакційність“, „відсталість“, то це річ дуже знаменна! Значить, надто широкі маси революціонізовані вже на терені капіталістичного світу, коли навіть вони, виступаючи перед „своєю“ публікою, примушені рятувати свою школу, доводячи її „революційність“ супроти діалектичного матеріалізму. Значить, патерська справа повернула, либонь, на лихе, коли вони так рятують свої позиції. Але хто повірить ватиканській революційності, що її програма максимум є біблія, та ще й так підчищена? Мабуть, і самому Koppers-ові здається, що його докази мало переконливі, і він робить ще одну — хоч і таку саму невдачу — спробу знищити марксистське розуміння історії. Koppers наводить те місце звіту в „Етнографії“, де констатується „полное единство марксистского фронта против всех идеалистических направлений в области методологии общественных наук, против всякого эклектизма, вульгарного материализма и идеалистических тенденций в этнографии, против буржуазной „этнологии“²⁾. Отже він сам доводить, що платформа наради 1929 року об'єднує певні кадри і ці кадри йдуть у наступ... Щоб дискредитувати цей рух, Koppers натякає на „примусовість революцій“, з одного боку, і старається довести, що марксистська етнографія взагалі неможлива в Росії... бо її там раніше не було... „Was sollen wir nun von unseren russischen Fachkollegen denken und sagen, die unter jene Bündel von Resolutionen ihren Nahmen setzen? Sind sie alle über Nacht zu einer evolutionistisch-materialistischen Denkrichtung wirklich „überzeugt“ worden, oder wandelten sie vielleicht bereits vorher auf diesen Bahnen?“³⁾ — глибокодумно запитує він. „Die Beantwortung der zweiten Frage wird ein entsprechendes Licht auch auf die erstere fallen lassen. Im Interesse also unserer Fachkollegen im Gebiete von SSSR, wie auch der Geschichte unserer Wissenschaft überhaupt, sei der Untersuchung dieser Frage eine besondere Aufmerksamkeit gewidmet“, — додає він⁴⁾.

Насамперед ми повинні заявити, що ні інтереси радянських етнографів, ні інтереси справжньої науки не потребують патерської оборони з тої простої причини, що радянські етнографи не посідають якоїсь ізольованої чи антагоністичної позиції супроти пролетарської держави і боронити їх немає від кого. Ми не тільки поділяємо політику комуністичної партії та радянської держави, не тільки цілковито й безумовно вважаємо вчення Маркса — Енгельса — Леніна за єдину справжню науку й учимося застосовувати її в своїх дослідках, а й беремо практичну участь у соціалістичному будівництві, у боротьбі за безклясове суспільство проти капіталу й попів. Ті з нас, хто силою порядку речей виховувалась у традиції ідеалістичної буржуазної науки, не тільки декларували свій розрив із нею, але й доводять це конкретною своєю роботою. Koppers звертається не на адресу, і коли ми прочитували це місце, то тільки для того, щоб викрити ті зевські засоби, якими він орудує. Чи були російські етнографи марксистами раніше? — запитує Koppers, — бо це мовляв, кинь світло на революції наради! Тобто, просто кажучи, Koppers хоче довести, що марксизм у радянській етнографії неможливий, тому що... раніше марксистів серед російських етнографів не було! Адже Koppers-ові прекрасно відомо, що марксистська наука у царській самодержавній Росії перебувала цілком

¹⁾ „Викинуті радянською владою гасла здаються сьогодні подвійно відсталими й застарілими, щоб не сказати — цілком безпредметними. І в цьому випадку також ідеться про давно зотлілі шати старобюргерського лібералізму, що їх витягають із запорожявлях скринь для того, щоб не будь-як, а немов в усмокну сорочку убити в них етнологію“ (ibid.).

²⁾ „Етнографія“, 1929, № 2, с. 112.

³⁾ „Що ж ми повинні подумати й сказати про наших російських колег, що підписують своє ім'я під цим жмутом революцій? Чи вони й справді „переконано“ дійшли так раптом до еволюціоністично-матеріалістичного напрямку мислення, чи вони, може, вже раніше йшли цим шляхом?“ („Anthropos“, цит. ч., S. 517).

⁴⁾ „Відповідь на друге запитання кинь відповідне освітлення й на перше. Отже в інтересах наших колег із СРСР, а також і історії нашої науки взагалі, дослідженню цього питання мусить бути віддана особлива увага“ (ibid.).

у підпіллі, що офіційна наука колишньої імперії була під цілковитим впливом і зарядом панівних класів. І ці факти, що стосуються минулого, він використовує для доказів, що так справа стоїть у сучасному. Хід доказів у Koppers-a дуже невибагливий: спочатку він добивається у відчиненні дверей, доводячи те, що й так відомо, саме — що в царській Росії буржуазні етнографи не були марксистами, а далі з цього висновує, ніби марксистів-етнографів не може бути і в сучасній радянській Росії... У цьому от і полягає його „дослід“, до того ж усього на кількох сторінках, хоч він і обіцяв присвятити йому „eine besondere Aufmerksamkeit“. Огже вся остання частина Koppers-ового „дослід“, присвячена доказам, що на терені російської етнографії в минулому „Keineswegs ausschliesslich oder auch nur vorherrschend Evolutionismus und Materialismus die Forschung bestimmten, sondern vielmehr weitgehend historische Auffassung und Methode im Vordergrund standen“¹⁾. Це треба розуміти так: в Росії у минулому представників марксизму в етнографії не було, а от історична метода була репрезентована²⁾. Останнє потрібне Koppers-ові підкреслити, щоб потім „доводити“, що цілком природний хід розвитку етнографії у країні Рад буде до школи Schmidt-a — Koppers-a — до культурно-історичних циклів, — і ми побачимо, що він і справді залучив до своєї школи кількох учених, що на їх іменах можна спекулювати. З російських етнографів уже в XVIII ст. Паллас, — пише він — стояв на історичній позиції так само як і пізніші — як от Каспер, Радаков, Пюганін. На тих самих позиціях була і „Живая старина“, — тут Koppers покликається на праці Мошкова, Коробки та інших, що їх він визнає за „своїх“. Але тут з'явилися „молоді“ — і Koppers сердито сичить на цих „молодих“ — Сірошевського, Харузіна та інших, що стали застосовувати „неможливий етнологічний еволюціонізм“. Особливо невдоволений Koppers із проф. Тана-Боговаза, хоч і знаходить багато цілком прийнятних з погляду католицької школи в його книзі „Распространение культуры на земле“. Цим ученим він протиставляє В. Йохельсона, що стоїть цілком на засадах попівської етнографії, визнаючи повсюдне існування у народів концепції творця або вищої істоти³⁾. Для більшої переконливості Koppers не грєбує й випадковим матеріалом: так, він покликається на 12-те зібрання Етнологічного відділу Російського географічного товариства 1911 року, де вислухано доповідь Чекаловського — „Объективные критерии в этнологии“⁴⁾.

Koppers переможно підкреслює, що тут панували „страманість і скепсис“⁵⁾. Огже скепсису буржуазних учених у 1911 році для патера досить, щоб „довести“ неможливість радянським етнографам бути марксистами року 1929. Він настійливо ціпляється за кожне більш-менш авторитетне ім'я російського буржуазного етнографа, щоб із факту його буржуазності виснувати неможливість існування марксистів-етнографів у сучасному Радянському Союзі. Так сталося, приміром, із Штернбергом. Хоч Koppers не міг заховати факта, що Штернберг — еволюціоніст, але зате він утирає головою на те, що той визнавав основні принципи культурно-історичної школи, що такі його праці, як „Divine Election in Primitive Religion“, „Культь близнецов при светі етнографії“, „Культь близнецов в Китаї і індійські впливання“ тощо — цілком культурно-історичні. Koppers настоює, що саме ці праці „den wahren Sternberg widerspiegeln“⁶⁾. Старанно вибірюючи всі місця із праць Штернберга, де той позитивно ставиться до католицької школи, Koppers разом з тим замовчує всі його гострі виступи і поленює це запобігалим ставленням покійного до радлади. Ми вже мали нагоду бачити, як він поводиться з цигатами, та для повної ілюстрації можна навести ще один факт: із захопленням Koppers цитує початок VI розділу статті Штернберга в „Етнографії“⁷⁾, де той говорить про досягнення європейської етнографії, алеж раптом обриває цитувати саме на тому місці, де Штернберг розповідає про розвиток радянської науки взагалі, етнографії зокрема. І спинившись на першій частині Штернбергової статті, затаївши від закордонного читача його рядки про досягнення радянської етнографії, тобто пересмикнувши факти, він філософує про те, що молять, ці слова Штернбергові „ganz anders klingen, wie die Verdikte der Konferenz von 1929, jener Konferenz, deren Resolutionen, wie wir sahen, vornehmlich aus den Gedanken und Vorschlägen eines gewissen Aptekar erwachsen, von dessen besonderen wissenschaftlichen Leistungen auf ethnologischem Gebiete ganz im Gegensatz zu denjenigen Sternbergs niemand etwas weiss“⁸⁾. Огже Koppers-ове нове відкриття: радянська етнографія з'явилася виключно через те, що на світі існує Б. В. Аптекар, якого патер протиставляє Штернбергові. „...Sternberg, — пише він, — der trotz allem, was ihn von uns und uns von ihm trennt, ein wirklich wissenschaftlicher Kopf war, für den das Gefasel von der marxistisch-leninistisch-dialektisch-materialistischer Ethnographie im tiefsten

1) „В жадній мірі не винятково або хоч переважно еволюціонізм і матеріалізм не визначали дослідів, а на першому плані стояла далеко ширша історична концепція й метода“ (ibid).

2) Ibid., S. 518.

3) Ibid.

4) „Живая старина“, XX (1911), с. XXXI—XLIV.

5) Anthropos, S. 519.

6) Ibid., S. 520.

7) „Етнографія“, 1926, № 1—2, с. 42 „Anthropos“, Н. 3—4, 1932, S. 521.

8) „зовсім інакше звучать, ніж резолюції з'їзду 1929 року, того з'їзду, що його резолюції, як ми бачили, виникли переважно з думок та пропозицій якогось Аптекаря, про особливі наукові досягнення якого в етнологічній галузі, в повну протилежність Штернберговим досягненням, ніхто нічого не знає“ (Anthropos, цит. ч., S. 521).

Grunde der Seele ein Greuel sein musste...¹⁾). Останніми словами патер викриває себе з голоюю. Справжній учений, виходить у нього, — це той, хто не визнає Марксової науки, хто стоїть на „історичному“ ґрунті. Класова суть такої позиції цілком очевидна. Ми знаємо, що значить слово „історичний“ в устах представника католицької школи: ідеалістичний, попівський, анти-еволюціоністський, реакційний світогляд.

„Найсильніший“ свій доказ патер приберіг до кінця статті. Не може існувати радянської етнографії, не може існувати етнографів-марксистів, бо, мовляв, ні Штернберг, ні Тап-Богов, ні Широкогоров (російський етнограф-емігрант, що його Корперс висуває на найвидатнішого представника російської етнографії, очевидно, через те тільки, що той є співробітник „Anthropos“-а) не були і не в марксиста. А сучасне покоління етнографів — учні Штернберга чи Богораза. Чи ж можуть бути вони марксистами? До цього „доказу“ не варто нічого додавати, але кілька слів про Штернберга, що на нього так любить покликати Корперс, я таки додаю.

Радянські етнографи ніколи не легковажили значення етнографічної діяльності цього вченого й визнавали його справжні заслуги на цьому полі, але ніколи не таїли й того факту, що основні методологічні позиції Штернбергові завжди були ідеалістичні, народницькі, буржуазні. Немає таких буржуазних учених, хай би вони належали і до протилежних, здавалося б, наукових шкіл, щоб їх що ось у їхній діяльності не зв'язувало, не єдило. І це цілком природно: адже всі буржуазні теорії постають на тих самих засадах, — на базі капіталістичного визиску, товарового ринку, одноособної власності на засоби виробництва, на привласненні додаткової вартості, на колоніальному пригнобленні. Тому завжди найдуться ниточки, що зв'язують крайнього реакціонера-вченого з ліберальним, католика й фідеїста — з радикалом. Тому не дивно, що Корперс може розшукати „своє“ у Штернберга Радянські етнографи діалектично сприймають Штернберга, як і Тylor-а, Morgan-а та багатьох інших. Тому нам немає потреби висмикувати з них одні цитати й ховати інші, як це робить Корперс.

Тепер — коротенький підсумок з цієї Корперс-ової статті, що її перша половина є одвертий плягіат, а друга — колекція пересмикнутих фактів. Ми бачили, що Корперс марксистові протиставляє культурно-історичну, тобто попівську, контрреволюційну етнографічну школу, нараді радянських етнографів 1929 року — засідання Російського імператорського географічного товариства 1911 року, активним учасникам соціалістичного будівництва — емігрантів та місіонерів...

Наукова ефективність цього „дослідю“ дорівнює нулеві. З погляду суспільного — це один із симптомів, що свідчать про нетрявке становище ідеології буржуазії, які дедалі більше примушені в своїй боротьбі проти Марксової науки вдаватися до засобів, подібних наведеним.

Щодо радянських етнографів, то вони залишаються при тому гаслі, за поширення якого не можна не дякувати Корперс-ові: „Вперед, до нових завоювань під прапором марксизму“!

Грудень, 1932 р.

Володимир Білий.

Й. А. Хандрос і Є. Я. Ланда. Публікації істпартів, істмолів та істпрофів України. Бібліографічний показник. Партвидав „Пролетар“, Харків — 1932 р. — Київ, с. 106.

Публікації вищезгаданих авторів, що вийшли в світ цього року, здається, перша бібліографічна праця, що підсумовує літературну продукцію за час від Жовтневої революції на Україні, а тому являє не абияку цінність для наукового дослідника з питань історії КП(б)У та Жовтневої революції на Україні. Чимало праці та часу втратили упорядники, доки зібрали до показника все те, що видали істпарті, істмолі та істпрофи чи центральні, чи й місцеві за 14 років та, відповідно бібліографічно описавши, подали до уваги широкої пролетарської суспільності на Україні і наукових дослідників.

Показник такий, як ми його маємо перед собою, складається з трьох розділів. У першому описано публікації істпартів, у другому — істмолів і в третьому — істпрофів. Наприкінці публікації подано: 1) показник авторів, редакторів та перекладачів та 2) показник авоїмних видань.

Публікації істпартів подано так, що насамперед описано видання істпарту ЦК КП(б)У, а далі публікації місцевих істпартів таких міст: 1) Артемівецьке, Бердичів, Вінниця, Дніпропетровське, Запоріжжя, Зінов'ївське, Ізюм, Київ, Копотин, Кривий Ріг, Луганське, Миколаїв, Одеса, Прилука, Рикове, Сталіне, Старобільське, Суми, Харків та Чернівці. За таким же принципом подано й публікації істмолів та істпрофів.

По істпарту описано 179 назв, істмолу — 51 та істпрофу — 36, всього описано 266 назв. Проте говорити, що 266 описів складають усе видане, не доводиться, бо, безперечно, видано більше, але й те, що вже зібрано, — річ, безперечно, дуже горисна.

Інша справа — це принцип опису, що його подали нам упорядники. Що треба було подати окремо публікації істпартів, істмолів та істпрофів, — це справа ясна. Що ж до принципу

¹⁾ „...Штернберг, не зважаючи на все, що відокремлює його від нас і нас од нього, був справжнім ученим, для якого базикання марксо-ленінсько-діалектично-матеріалістичної етнографії повинне було бути в глибокій душі чимось жахливим“ (ibid.).

територіального, покладеного тут в основу, то нам здається, що це не зовсім вдало; інше враження робили б публікації, коли б опис їх скласти за принципом проблематики.

Прикладом беремо цю незручність і проілюструємо.

Мене цікавить питання про організацію рад робітничих депутатів 1917 року на Україні, чи інше яке питання, і от, щоб відшукати літературу, присвячену цьому питанню, я мушу робити мало не половину тієї роботи, що її проробили упорядники, тим часом як, зробивши опис за проблематикою, куди зручніше, ефектніше можна було б використати самі публікації.

Другий великий дефект публікації, на нашу думку, — це те, що, зробивши опис, вона не застергла читача від тієї критичної літератури, що вийшла й буда присвячена працям. Тут можна згадати і про праці Київського іспарту, зокрема праці Жоконка, Іргізова, Ястребова, Майорова, не можна минути і праць Одеського іспарту (Мейберга, Сухова та ін.).

Правда, це завдання не таке легке, проте подати вказівки, де вміщено рецензію на ту чи ту брошуру, є річ конче потрібна, бо ж без них вказівок, це тільки половина роботи, а поставивши перед собою таку добру мету, треба її довести до кінця.

Що це справа надто серйозна й має велике наукове та політичне значення, я хочу проілюструвати на прикладі, а саме на праці А. Сухова.

Року 1927 Одеський іспарт видав книжку А. А. Сухова — „Иностранная интервенция на Одешине 1918—1919 гг.“, с. 104. На початку книжки є передмова редколегії іспарту, яка закінчується словами: „бывший убежденный меньшевик Сухов бесповоротно и, надо полагать, окончательно сжигает свои меньшевистские корабли, на которых он так долго и упорно плавал“.

Отже, прочитавши передмову, думаєш, що книжка про чужоземну інтервенцію на Одешині 1918—1919 рр. цілком написана в дусі більшовицького розуміння ходу боротьби за радянську владу на Україні, але таке враження скоро зникає, коли візьмеш цю книжку в руки. Її автор Сухов не тільки не поспалив свої меншовицькі „кораблі“, а проплив ними перед носом редколегії, намагаючись по-своєму глумити ряд дуже складних розділів пролетарської революції на Україні і зокрема на Одешині.

Книжка пересипана на чверть власними спогадами, а далі — вільні вислови, меншовицька місенітидья, повне перозуміння, ігнорування процесу пролетарської революції на Україні.

Наприклад, на с. 26 Сухов, аналізуючи земельні закони Скоропадського, так закінчує думку: „Украинские авторы — гетманцы и чужоземные редактора законов — отлично понимали, что село, проглатавшее в союзе с рабочими городов одну победоносную революцию, не остановится перед второй“. Гадаю, що зайва річ коментувати так перлі, що їх досить розкидано в цій книжці.

Можна було б продовжити аналіз праці Сухова так, як і список тих праць, що зазнали від критики суворого засудження, проте в публікації цього немає і це є дуже велика хибка.

Не маючи змоги глибоше спиятися на інших фактах, побажаємо упорядникам, якщо вони перевидаватимуть свій показник, скористуватися з наших пропозицій. Це зробить показника дуже цінним внеском у бібліографію історії КП(б)У та Жовтневої революції на Україні.

М. Грищенко.

Проф. Ю. М. Соколов. Русский фольклор. М. (Центр. ин-т повышения квалификации заочников нар. образов. Отд. русского яз. и лит., второй год обуч.). Вып. III. Пословицы и загадки. Гадания и заговоры. Обрядовая поэзия. Лирическая песня. — Изд. ЦИЗНО, 1931, 112 с. Вып. IV. Частушки. Мещанские и блатные песни. Фабрично-заводский фольклор. — Нарксомпрос РСФСР, УЧПЕДГИЗ, 1932, 112 с.

Автор цих двох книжок, Ю. М. Соколов, є на сьогодні один з найактивніших радянських фольклористів. У минулому йому належить ряд статей і розвідок з поля фольклористики. Він разом із Б. М. Соколовим видавав казки, брав участь у „Художественном фольклоре“, та інш. рад. виданнях. Року 1931 умістив досить відповідальну статтю про задання фольклористики у зб. „Памяти Сакулина“, того ж таки року видрукував вип. III „Русского фольклора“ й одночасно виступив на пленумі літературного сектору ГАИСу (22 червня) з відповідальною доповіддю на тему „Значение фольклора и фольклористики в реконструктивный период“.

Доповідь ця відбулася в присутності наукових співробітників як московських, так і з інших міст і викликала досить жваву дискусію, надруковану в журн. „Литература и марксизм“ (№ 5—6 за 1931 р.).

По смерті Б. М. Соколова брат його Ю. М. Соколов енергійно продовжував його студії з фольклористики, уклавши два останні випуски „Русского фольклора“.

До речі буде нагадати, що у статті в зб. „Памяти П. Н. Сакулина“ („Об историко-социологическом методе изучения былин. По поводу „критики“ проф. А. Брюкнера“) автор міцно стоїть на позиціях культурно-історичної школи, повсвєленої тільки марксистською фразеологією. Він був у полові терміну „соціологія“ і не відрізняв соціології буржуазної від марксистської. Але ж обалимо цю статтю Ю. М. Соколова. Адже вона досить давня, бо вміщена в збірнику, що друкувався протягом кількох років.

Дискусія у ГАИСі виявила, що метода братів Соколових є не марксистська, а буржуазна культурно-історична метода і як така не може утворити марксо-ленінської фольклористики

(виступи П. М. Соболева й Н. Ф. Бальчікова). Зауваження учасників дискусії були занадто стислі й побіжні, але загалом вірні. Ю. М. Соколов не погодився з більшістю зауважень своїх критиків і не відмежувався від позицій свого брата Б. М. Соколова.

Праця над вип. III і IV „Русского фольклора“ якраз припадає на той час, коли Ю. М. Соколов особливо наголошував доконечність поставити фольклористику на службу соціалістичному будівництву й застосовувати, вивчаючи фольклор, марксо-ленінську методологію. Отож нам треба перевірити, чи дійсно цю працю можна вважати за марксистську або близьку до марксистської.

Як видно з заголовку, вип. III і IV „Русского фольклора“ є опрацьований до друку курс лекцій, писаних для Центрального ін-ту підвищення кваліфікації заочників народної освіти. Виданий великим тиражем (15 000 примірників), курс Ю. М. Соколова являє собою найпоширеніше видання з фольклору, що з нього користуються і викладачі вищих, і вчителі середніх шкіл, і студенти. На Україні подібного курсу ми ще не маємо. Викладачі радянської вищої й середньої школи змушені використовувати курс, принаймні частково, а принципи його побудування, чого доброго, можуть стати за взірць до аналогічного курсу з українського фольклору.

Тим більше потрібна оцінка курсу Соколова.

Скажемо насамперед про розміщення матеріалу. Пригадаймо, що в перших двох випусках покійний Б. М. Соколов систематизував матеріал не за соціально-економічними формаціями, як це треба було б зробити відповідно до вимог марксистської науки, а за жанрами: вип. I присвячений баладам і духовним віршам, вип. II — казкам. Ю. М. Соколов такої системи в основному не зрієся. У вип. III маємо розділи: „Пословицы и загадки“, „Гадания и заговоры“, „Обрядовая поэзия“, „Лирическая песня“, „Народная драма“. Пеошу частину вип. IV присвячено частушкам, а дальші два розділи — міщанським і блатним пісням, фабрично-заводському й колгоспному фольклорові.

Отже, у випуску IV жанровий принцип порушений. Автор відбіг заповіджених від брата свого й своїх власних засад.

У вип. III на початку читаємо: „Головні завдання, поставлені нашому підручникові, що друкується, були й залишаються такі: встановити класову природу основних фольклорних жанрів (?—К.К.), викрити виявлену в них класову боротьбу й розташувати віхи для дальшого детальнішого марксистського їх вивчення“ (с. 2). Подібне визначення формулювання є чистісіньке непорозуміння в крайому разі.

Не будемо, проте, вибагливі до цього формулювання завдань. Формулювання взагалі рідко щастить подати точно, особливо коли їх роблять так стисло. Важливіше виявити світогляд Ю. М. Соколова на підставі самої його праці.

Чотири випуски „Русского фольклора“ вважають за закінчений курс для заочників. Отож цілком законно поставити питання — як правильно розміщено матеріал і як повно його охоплено?

Впадає в око, що склався курс без продуманого плану. Б. М. Соколов почав його з розмірно новішого жанру — балади, а Ю. М. лише в III вип. — і то не на початку, а десь посередні книжки — говорить про первісний синкретизм, про обрядову поезію, тоді як, річ ясна, в історичному курсі про синкретизм, про обрядовість, замовляння, про магію слід було говорити у вип. I. Спосіб Соколових розміщати матеріал дезорієнтує слухачів і читачів курсу, не дає їм змоги розібратися в тому, який був фольклор за тої чи тої доби, хоч у межах розділів автори, зокрема Ю. М. Соколов, намагалися додержувати історичної перспективи.

Чимало курсів одверто буржуазних істориків літератури й фольклористів звичайно містять хоч би короткі відомості з історії тої країни, творчість якої вивітаються. По-своєму уявляючи історичний процес, буржуазний історик літератури, фольклорист намагається не поминути нічого важливого з погляду інтересів своєї класи (див. курс М. Грушевського, старі огляди Драгоманова і т. ін.). Не те бачимо ми в Соколових. Ю. М. Соколов, що його робота нас тепер найбільше цікавить, ніби намагається стати на марксистські позиції й раз-у-раз згадує про суспільно-економічні формації. Але ці згадки ще не визначають, що автор в аналізі фольклорних фактів виходить саме з суспільно-економічних формацій. Позиція його інша — навіть просто протилежна. Чи буде то прислів'я, чи частушка, чи якийсь інший вид усної творчості — Ю. М. Соколов здебільшого починає з формалістичного визначення жанру, із стилістичних спостережень над будовою, ритмом і вже тоді береться шукати, сказати б, земне ядро даних пісень, приповідок і т. ін.

Маркс у т. I „Капитала“ писав: „Звичайно, набагато легше за допомогою аналізу знайти земне ядро дивовижних релігійних уявлень, ніж навпаки — з даних взаємних (стосунків) реального життя вивести відповідні до них релігійні форми. Остання метода є єдино матеріалістична, отже й наукова метода“ (Маркс, Капитал, т. I, М.—Л., 1930, с. 311).

Ю. М. Соколова „реальне життя“ цікавить не в першу чергу. Згадуючи в багатьох місцях про суспільно-економічні формації, він здебільшого не тільки не зважає питання розвитку даної суспільно-економічної формації, а навіть докладніше не наводить її характеристичних відзнак.

З праці не можна довідатися, яка різниця між первісним суспільством і суспільством феодальним, між суспільствами феодальним і капіталістичної доби, капіталістичним і соціалістичним. Про феодальну і капіталістичну формацію у вип. III (про прислів'я) читаємо: „Треба гадати, що величезна більшість зареєстрованих збирачами прислів'їв були виразниками селянської психології, що склалася на основі натуранального господарства феодальної доби. Влада

землі, безпосередня залежність від явищ природи, повільність і консерватизм життя, фаталістичне визнання невдійсненності [неизбывности] своєї долі, пошана до авторитету земної й небесної сили, патріархальність побуту великої нероздільної родини й сталість звичаїв права, регульованого сільською громадою, — ось ґрунт, на якому виростили прислів'я, що проіснували віки, відповідно до сталости селянського побуту й повільності господарського прогресу на селі" (с. 10).

У цьому уривку (а до нього можна було б підшукати паралелі і з інших розділів), поперше, маємо оцінку ставлення селянина до природи (безпосередня залежність), подруге, стосунків його до людей (авторитет земної сили). Мова мовиться і про фєвдальну і про капіталістичну суспільно-економічну формацію. Селянство — суцільна маса, безпосереднє покликання до природи¹⁾. На дальших сторінках можна прочитати про просякнення капіталізму в село, про кріпацьку залежність селянина від світських і духовних поміщиків з початку кріпацтва і до вищого розквіту його, про лихварське закабалення селянської бідноти куркульством. Говориться про класовий гніт над селянством взагалі (всеводи, дяки, пани і т. ін.) і про відбиття його в прислів'ях.

На сьогодні все це мало може задовольнити дослідника-марксиста. Якісна різниця між суспільно-економічними формаціями все таки затушкована, про класову боротьбу автор мовчить.

Уявлення про селянство фєвдальної й капіталістичної доби у вип. III „Русского фольклора“ мало що візняється від народницького. Студія Леніна „Развитие капитализма в России“ якраз була скерована проти поглядів, ніби село доби капіталізму було наскрізь патріархальне. Суспільно-економічне оточення селянства капіталістичної доби — товарове господарство, і в селянстві постали всі ті противенства, що характеристичні для всякого товарового господарства. Кажучи про розклад, диференціацію селянства, утворення нових його типів. Ленін, проти народників, висунув твердження, що цей розклад селянства не можна тлумачити як просте виникнення майнової нерівності. „Старе селянство не тільки диференціюється“, воно зовсім руйнується, перестає існувати, витискуване зовсім новими типами сільської людности, — типами, що являють собою базу суспільства з панівним товарним господарством і капіталістичним виробництвом. Ці типи — сільська буржуазія (переважно дрібна) і сільський пролетаріят, класа товаровиробників у хліборобстві і класа сільсько-господарських найманих робітників“ (Ленін, соч., т. III, с. 126).

Те, що говорить Ю. М. Соколов про диференціацію на селі (він відзначає початок цієї диференціації ще в фєвдальному селі — с. 11), дуже подібне до народницьких уявлень. Не можна, певна річ, відкидати залишків патріархального побуту у пореформному селі, — це навіть треба було б розглянути докладніше, вказавши, в яких саме районах цих залишків було більше, в яких менше, — але разом з тим треба було вказати й принципову різницю капіталістичного села від докапіталістичного, зваживши сутність суспільно-економічних формацій, — головню основне, чим вони візняються одна від одної, — спосіб здійснення реального сполучення робочої сили й засобів продукції, форму експлуатації, політичну надбудову, ідеологію.

Недостатність виявлення якісної різниці між фєвдальною і капіталістичною суспільно-економічною формацією дещо послаблена у вип. IV „Русского фольклора“. Наприклад, у розділі про частушки докладніше говориться про руйнування патріархальних основ селянського побуту за капіталізму, про зміну психічного укладу сільської людности, швидший темп життя (с. 5). Взагалі це правдиво, але не слід було обминати питання про стадійність у розвитку даної суспільно-економічної формації, зокрема тих змін, що сталися в наслідок розвитку великої машинової індустрії, змін не тільки в економіці, а й у інтелектуальнім укладі людности. Зокрема частушка здобула собі особливий популярності після технічного перевороту. Ю. М. Соколов не спромігся виявити це, бо він не позбувся старих народницьких уявлень про капіталізм (народники змішували мануфактурну й фабричну стадію, утотожнювали останню з капіталізмом взагалі).

Тільки в розділі про фабрично-заводський і колгоспний фольклор Ю. М. Соколов уникнув цієї народницької помилки.

Велика нечіткість є в Ю. М. Соколова у визначенні класового розщарування фєвдального і капіталістичного суспільства. Це питання має принципове значення і зокрема тому, що автор, як ми бачили, за головне своє завдання вважає накреслити класифікацію фольклору за класовими ознаками.

Ми не ставили б до Ю. Соколова надто великих вимог, знаючи, в якому скрутному стані є дослідник, що мав мало попередників у своїй роботі. Але ж критика має право вимагати від автора повної чіткості хоч би у принциповому настановленні.

Маємо в Ю. М. Соколова згадки „про старі фєвдальні класи — боярство й купецтво“ (вип. III, с. 69), поезія яких справила великий вплив на „селянську лірику“. У розділі про весілля говориться, що селянство наслідує культуру панівних класів фєвдального суспільства (царський, князівський, боярський побут) (с. 55, 56). Ступневий ряд — боярин, посадський, селянин — тлумачиться як соціальна ієрархія фєвдальних класів (див. коментар до пісні, вип. III, с. 77—78). Говориться про вплив на весілля „дворянського, панського, садибного побуту“ (вип. III, с. 56). Про пісні міської дрібної буржуазії говориться як про пісні міських класів. Про селянство і дворянство

¹⁾ Це де в чому нагадує переверзівську концепцію. Механістичне злиття суб'єкта й об'єкта в тотожність. Свідомість обертається на ієрогліф матеріального буття.

на початку XIX в. говориться, як про класи, в розділі про міщанські пісні (посилання на П. Соболева — вип. IV, с. 41), але тут же говориться про переродження дворянства на сільсько-господарську, промислову й торговельну буржуазію і про торговельно-промислову буржуазію, що усвідомлює себе як класу ще в Катерини II (за Соболевим). В інших місцях можна знайти згадки про бідняцьке, середняцьке й куркульське селянство за капіталістичної доби і за доби диктатури пролетаріату. Річ ясна, що не в усіх цих визначеннях маємо принципову чіткість.

Як і всяке класове суспільство, суспільство феодальне, попри всю свою багатокласовість, в основі є двокласове. З одного боку, визискувачі — пани — поміщики на селі, майстри й торговці по містах, з другого — на селі маса залежного селянства, прикріпленого до землі й зобов'язаного виплачувати землевласникові ренту працею, продуктом або грешима, а в місті — підмайстри й учні та ще поденні робітники, я і втікають від поміщиків. Основну базу феодального способу виробництва становить хліборобство; щодо феодального міста, то воно є складова частина цього (феодального) способу виробництва. Домашня, ремісничі й мануфактурна праця, міське ремесло взагалі — за феодалізму являють собою галузі допоміжні при хліборобстві. Ставлячи перед собою завдання класифікувати фольклор за соціальними ознаками, не можна підходити до розв'язання цієї важливої проблеми, не з'ясувавши насамперед, які були класи в Росії за доби феодалізму, не можна брати тільки зовнішні ознаки (ієрархія), або лише зважати на багатство чи бідність. Селянство є класу у феодальному суспільстві (за Леніном), але в капіталістичному суспільстві селянство вже не є класу. Щоправда, автор не замовчує диференціації селянства, що почалася ще за доби феодалізму, але про селянство доби капіталістичної він каже тільки те, що за цієї доби диференціація поглибилася (вип. III, с. 11).

Неправильно розуміючи селянство, Соколов не може зрозуміти і селянський фольклор. Треба було виявити фольклор селянства за феодального суспільства, тобто ті нові явища, що їх створило або запозичило, використало селянство в межах феодального суспільства, одночасно зберігаючи частину фольклору дофеодального. Далі треба було виявити цвіший фольклор різних класів сільської людності за капіталістичної доби. У творенні його могли брати участь усі групи селянства капіталістичної доби, скільки в російському капіталістичному суспільстві воно, за наявності решток феодалізму в економіці, у праві лишалось ще довгий час (аж до Жовтневої революції) класою феодального суспільства. Але ж основне — це виділити все те, що творило й використовувало село капіталістичне у власному розумінні цього слова, тобто село, де був і сільський пролетаріат — наймитство і сільська буржуазія. Соколов пішов іншим шляхом. Елементарно коментуючи антипопівські прислів'я, що констатують соціальну нерівність і т. ін., він не зробив попередніх досліджень про час їх виникнення і про їхню соціальну функцію за різних епох і періодів. Він змішав до купи геть усе, збившись на вульгарно-матеріалістичні не наукові розумування.

Кажучи про прислів'я, Ю. Соколов повстає проти уявлень, ніби вони є „загальнонародні“, ніби вони є — витвір національного характеру, „національного духу“, „народної мудрості“. Але до цієї теорії, як побачимо, Соколов сам потім повернувся. Систематизувати прислів'я автор пропонує не за темами (бог, віра, доля), а за соціальними прикметами (с. 8—9). Позиція у принципі правдива. Але Соколову мало пощастило зробити щось у цьому напрямі — не тільки в розділі про прислів'я, але й в інших розділах. Послідовності у визначенні немає. Іноді просто написано матеріал із старих джерел, іноді навіть будь-як не визначено класовості й наведено тільки матеріал для характеристики патріархального побуту й ієрархічності родинних стосунків. Більше говорить Ю. М. Соколов про класовість, подаючи матеріал, який застосовує до капіталістичної доби, а що ні сам дослідник, ні його попередники не працювали або мало працювали над тим, яку, якої класи ідеологію виявляє та чи та пісня, то читач увесь час почуває непевність у викладі.

Непорозуміння являють собою ті засади, з яких виходить Соколов, аналізуючи міщанський, тобто міський, дрібнобуржуазний фольклор. Міську дрібну буржуазію Ю. М. Соколов у суті ніяк не характеризує, не бачить двоїстості її природи, а коли, бува, і говорить про неї, то не за Марксом, не за Леніном, а за Соболевим (!) і кінець кінцем збивається на так звану „вдливологію“, геть підкорившись буржуазній науковій практиці.

Міщанство не було діалом сірою масою. Воно мало і революційне крило. Дрібнобуржуазна міська народницька інтелігенція створювала багато пісень, що завдяки вдалій стилізації скидалися на народні. Революційна частина міської дрібної буржуазії впроваджувала в пісенність революційні мотиви.

У принципі можна вітати те, що Ю. М. Соколов поставив у своїй праці питання про професійний і блатний фольклор. Але ж відзначення професійного фольклору не повинне становити самоціль. За професійністю у Ю. М. Соколова знаєк класовість. Ілюстрацією до такої заміни класовості професійністю може бути, наприклад, розділ „Лирическая песня“ (вип. III).

Розуміння декласованих шарів суспільства в Соколова абстрактно-ідеалістичне. Декласований шар людності розуміється як безкласовий, тоді як на ділі поривати із своєю класою визначає одночасно ставати на позиції іншої. Цього моменту зовсім не зважив автор „Русского фольклора“.

Ми дорікаємо Ю. М. Соколову не за те тільки, що в нього немає точної дефініції класи. Справа не в цьому. Така дефініція, і навіть більш-менш формально правильна розуміння класу, зовсім не забезпечила б в автора правильний виклад, розуміння історичного процесу. Мало сказати, і сказати навіть формально правильно, про класи. Треба уявляти собі становище їх одна проти одної на даному етапі історичного життя.

Недіяктичне, еволюціоністичне уявлення Ю. М. Соколова про історичний процес призводить до викривлення розвитку фольклору. Ю. М. Соколов говорить про класи і класовість фольклору, лишаючи поза увагою класову боротьбу (пор. В. Ф. Переверзева).

Кажучи про д.бу федалізму, не можна обминати протівенства, що були в тогочаснім суспільстві. Не можна обминати ні таких явищ, як так зване „Смутное время“, ні таких як Рязінщина тощо. Ю. М. Соколов зовсім обминув відбиття Рязінщини у пісенній творчості, хоч цьому питанню присвячена вже велика література, а сама Рязінщина широко дебатовалася в марксистській історичній науці.

Фольклор періоду реформ 1861 року не можна зрозуміти, не зваживши того, що тоді одна проти одної стояли дві постаті — поміщик і селянин, що повставав, бунтувався. Питання стояло так: реформа чи революція. Тільки в світлі ленінського вчення про два шляхи капіталістичного розвитку можна зрозуміти і розташування класових сил на даному й наступних етапах, і загальну ситуацію на фронті класової боротьби, і фольклорні факти. Моменти напруженості класової боротьби сприяють популяризації в масах пісень, подібних до гайдамацьких або про Рязінщину.

Такі й подібні до них моменти історичного життя Росії у Ю. М. Соколова не відтіняються майже ніяк. Складні процеси розвитку фольклору спрощено. Маємо не діалектику, а еволюцію в кращому разі.

Фольклор капіталістичної доби не можна зрозуміти, не зваживши всього історичного процесу, не з'ясувавши, яку мету ставлять перед собою ворожі класи капіталістичного суспільства, хто візьме гору в боротьбі, до чого має призвести боротьба під проводом революційної класи — пролетаріату, що є проводир у буржуазних революціях і ставить собі за мету перетворити кінєць-кінєцем, під проводом партії, буржуазно-демократичну революцію на революцію соціалістичну. Всі ці процеси, з кони діалектичного розвитку й класової боротьби за доби капіталізму лишилися поза увагою Ю. М. Соколова.

У класовому суспільстві і література і фольклор, як надбудова, належать до царини класової ідеології. Марксист завжди твердить не тільки про класовість ідеології, але й про активність носителів класової науки — філософії. Він завжди тлумачив філософію і літературу як ідеологічну зброю даної класи в класовій боротьбі. У Соколова бачимо щось інше. Селянство, міщанство тощо є власителі якоїсь посудини, що її автор здебільшого іменує психікою, психоідеологією, — посудини, яка час від часу повповнюється впливами з міста, від боярства, поміщицтва, дворянства тощо. Справа, певна річ, не в цьому пасивному переливанні, обміні культурними цінностями, а в активному здобуванні їх і в способі здобування. Християнство не просто наклао печать на деякі види фольклору. Християнська ідеологія була ідеологією активної, панівної класи висискувачів, яка нав'язувала свою ідеологію в інтересах своїх рабовласницьких, кріпаквласницьких, буржуазних прав, щоб підкорити експлуатованих своєму впливові. Коли Соколов з олімпійським спокоєм говорить про наверстовання, які відбулися на піснях і обрядах у наслідок християнських впливів, то він дуже далекий від історичної правди, бо забуває, що, наприклад, за Володимира, християнство поширювалося не тільки з хрестом, але й з мечем у руках.

Запозичення міщанством і різними верствами селянства поезії російської дворянської літератури відбувалося під активним впливом самого поміщицтва. Про це свідчать ті численні пісенники, що їх називав і до часті цитував та аналізував Ю. М. Соколов. Селянство і сприймало цю культуру і разом з тим боролоса з нею, що й виявилоса в переробках. Самий спосіб сприймання, спосіб перероблення ми можемо зрозуміти тільки в світлі процесів класової боротьби. Ми не можемо говорити тільки про пасивний акт, зумовлений „психікою“ того середовища, що даний текст засвоює (вип. IV, с. 87).

Ідеологія панівних клас найчастіше частково стає до певного часу ідеологією клас попундських і пригнічених, але цей процес не мирного порядку. Ідеологія панівної класи прищеплюється класі, пригніченій силою.

Революційна агітація й пропаганда в масах є процес дуже активний. Пригадаймо польських революціонерів 1863 року, які виявили надзвичайну активність щодо цього на Правобережжі. Тогочасне селянство було таке сонне, що польські буржуазні революціонери доклали всіх сил, щоб мати якнайбільші наслідки від своєї пропаганди. В гуманському повіті до селян потрапила пісня: „Знайте, люди, для чого цар військо тримає“, на Заріччі поширювалася „Пісня українського народу зього 1863 року“, що починалася так:

Годі вже, годі сумувати,
Треба нам пісню та заспівати —
О граді Варшаві, та о божій славі...

Намагаючись підробитись під народню стилістику, автор далі запрошує народ до Царства Польського спасати від москалів святу Варшаву, скинути російський уряд і відбудувати Польщу, зробивши з неї таку державу, де не буде ні некрутчини, ні податків, ні акцизу, ні поліції¹⁾. Маємо в даному разі приклад активного впливу пропагандистів 60-х років на маси, впливу, що все таки деякі наслідки мав.

Буржуазна фольклористика, поборюючи ідею самобутності народньої творчості у плані боротьби з рештками федалізму, висунула ідею, що фольклор так званих нижчих верств

¹⁾ Записки українця из времен польского восстания 1861—1864 года, К., 1869, с. 13.

є не що інше, як переробка творчості „вищих верств“. Як на свій час, ця ідея була фактом прогресивним і дала палідні наслідки, розбиваючи традиційні перестарілі уявлення про фольклор як вияв душі, духу народніх мас. Алеж буржуазні дослідники використовували нове висвітлення походження фольклору в інтересах своєї класи. Кінець-кінцем, виходило так, ніби тільки „вищі класи“, „вищі стани“ та спадкоємці їх у капіталістичному суспільстві — буржуазія — були і можуть бути справжніми творцями культурних цінностей. Експлуатовані ж класи гідні бути тільки споживачами, що підбирають крушини з того багатого столу, за яким бенкетував культурний Олімп. Ю. М. Соколов цілком у половні дієї теорії спускання творчості „вищих клас“ униз в її буржуазному трактуванні, — особливо коли він говорить про фольклор до Жовтневої революції. Саме „спускання“ він, як ми вже зауважували, тлумачить механістично, поза класовою боротьбою, і не вважає того, що експлуатовані класи мали своїх ідеологів і в культурних верхах мали свою інтелігенцію, що треба встановлювати межі не лише з погляду культурності чи некультурності, а насамперед з погляду класового розшарування.

Тільки озброївшись марксо-ленінською наукою, марксистською теорією класової боротьби, можна правильно, справді науково, розв'язати питання про обмін культурними цінностями, питання, що є центральне у Соколова, але висвітлюється в нього за принципами буржуазної науки — старої й нової.

Творчий процес Ю. М. Соколов роздвоєно. З одного боку, діє нібито якась підсвідома сила людини, з другого — свідомо частина її ества. Одною стороною своїх міркувань Ю. М. Соколов впадає в психологізм, другою — в раціоналізм.

Матеріаліст-діалектик розв'язує проблему інакше, розуміючи одність протилежності психіки і дії, вбачає в усьому діалектичний процес розвитку, що включає в собі і суспільний рух і психологію суспільної людини, яка визначається класовою боротьбою.

Свої формулювання, теоретичне оформлення їх Ю. М. Соколов запозичив від буржуазної науки. Психологізм позначається в досить нерішуче обмежених міркуваннях про помилки пам'яті як причину контамінацій текстів і т. ін. (вип. IV, с. 37), раціоналізм — у всій практиці аналізу: в формалізмі та порівняльництві. І дрібний буржуа-міщанин, і декларований автор якоїсь із пісень, застосованих у Ю. М. Соколова до блазньої поезії, і селянин обертаються у Ю. М. Соколова на майже деідеологізованих, майже позбавлених класової ідеології техніки художнього ремесла, які тільки опрацьовують ту чи ту художню річ.

Вдаючись у психологію або в літературну техніку, неприпустенно, принаймні для марксиста, забувати, що в класовому суспільстві може бути тільки класова людина. Відірваної від суспільства людини-індивіда в людському суспільстві взагалі ніколи не було. Цього, здається, і досі не приймає Ю. М. Соколов, якщо він стоїть на позиціях, що на них стояв у відповіді своїм критикам (див. „Дискусію о фольклоре“ — „Література и марксизм“, 1931, № 6, с. 119), борючись себе й брата від справедливих нападів.

Кажучи, що в кожному науковому збірнику білін, казок, конче треба подавати відомості про життя й творчість „сказочника“, „пева“, Ю. М. Соколов нагодує на доконечність уваги до творчої особи. Це все правдиво. Алеж ця творча особа в своїх формулюваннях Ю. М. Соколов таки відриває від класи. „Приводним ремнем“, традиційного фольклорного твору до відповідного соціального середовища є, — повторює Ю. М. Соколов братові слова, — творча особа його виконавця, що виявляє в своєму передаванні (отже й у мимовільному переробленні) творчу свідомість і погляди свого соціального середовища“. Далі, в міркуваннях про стиль (індивідуальний і класовий) ще виразніше виступає механістичний відрив особи від класи. Нібито справді можна говорити окремо про індивідуальний і зовсім окремо про класовий стиль.

Циганське місце дає добру ілюстрацію і до соціалізму Ю. М. Соколова: міркування про середовище, про відбиття у творі свідомості й поглядів середовища.

Тут маємо відгук навіть не позитивістичного ідеалізму Тена, а, певніше, варіацію вчення Переверзєва про соціальний характер, що відбивається в творі, в образах. Мало зважаючи на функцію фольклорних творів, як і Переверзєв, Ю. М. Соколов механістично встановлює генезу. Свідомість тлумачиться як категорія, що пасивно відбиває, тлумачиться по-об'єктивістському.

Прикладів техніцизму у розв'язанні проблеми впливу у двох випусках курсу Ю. М. Соколова дуже багато. Візьміть порівняння тексту „Молчите, струйки чисті“ з пісеньника Новікова з року 1780 з текстом запису Кіреєвського з року 1840. Відзначено тільки певне огрубіння романсу в малокультурному середовищі московського міщанства й дрібного купецтва, вплив селянської поезики. В інших прикладах Ю. М. Соколов збивається на випискування блазніх чи якоїсь іншої категорії слів (с. 63), на описовість (див. ще розділ про частушки), на просте виділення вставок і пропусків, на відзначення джерел і дуже неглибоко коментує класовість, що позначалася в змінах текстів.

Тим часом стилістичні та й інші дослідження нічого не варті, коли вони сходять, як в одного з попередників Ю. М. Соколова — Якуба (буржуазний дослідник), на просте констатування фактів. Таке констатування має значення хіба тільки те, що дає матеріал до дальшої глибокої аналізи.

Ідейний зміст, класова ідеологія, що становить сутність запозичуваного, переробленого в усній передачі матеріалу, для Ю. М. Соколова, видимо, важить небагато. Він тільки дуже загально каже про книжні впливи на усну творчість — дворянські, буржуазні, різночинницькі, і, кінець-кінцем, аналіза сходить у нього на просте констатування, — іноді автор задовольняється вказівкою на вплив „польський“.

Щодо використання фольклору в писаній літературі, то цього Ю. М. Соколов зовсім не зважив. Справжнього пов'язання літератури й фольклору в курсі ми не маємо, а тим часом автор не раз зазначав, що фольклористика є частина літературознавства, що фольклор є література. Отака однобічність курсу Ю. М. Соколова викликає заперечення не тільки з боку фактичного, але й тому, що соціальна функція, роль фольклору при такому підході не може бути виявлена хоч би приблизно, загально.

Зазначмо до речі, що пісенники не є єдине джерело російського романсу. Треба було зважити дуже поширений свого часу романсовий пісенний матеріал, що його багато було в численних операх, комедійних операх, оперетах, які виставлялись і в столицях і у провінції. Такі романси дуже швидко ставали популярними в певних колах суспільства.

Методологічні принципи Ю. М. Соколова можна проілюструвати на способі аналізу тематики, змісту, фольклорних жанрів, форм. Окремо аналізується зміст, окремо — форма: стилістика, образи тощо. Соціологічна аналіза знаходить собі притулок тільки в аналізі тематики, мотивів фольклорних жанрів. Подібний спосіб аналізу збігається з системою першого-лішого представника так званого форсоціалізму. За такою системою побудовані всі розділи вип. III. Щодо вип. IV, то тут в останніх розділах більше цікавила тематика, і він значною мірою послабив формалістичність, — правда, коштом уникання дослідів над формою.

У розумній добі диктатури пролетаріату й радянського фольклору Ю. М. Соколов виявив дуже велику нечіткість.

Наприклад, у розділі про частушки (вип. IV) після вступного слова про класове розшарування в місті й на селі за капіталістичної доби можна було б сподіватися, що автор застосує висновки до аналізу частушок тієї доби. Але цього ми в книжці не знайшли. Вступ про добу капіталізму, на наше здивування, попереджає виклад про частушки радянських часів!

Треба було б спинитися докладніше на тих процесах, що постали в наслідок Жовтневої революції, і лише тоді перейти безпосередньо до аналізу самого матеріалу.

На вірному шляху стоїть автор, намагаючись протиставити деякі мотиви пореволюційних частушок дореволюційним. Навіть просте зіставлення допомагає читачеві зрозуміти великі зміни, що сталися в пісенній частушковій творчості. Матеріал, паралелі справді говорять самі за себе. Проте, просте посилення на революцію, як на причину зміни, аж ніяк не достатнє, не достатнє і саме констатування змін. Проілюструємо свою думку на прикладі аналізу у Ю. М. Соколова любовних частушок.

Надто загально говориться, що в частушках відбиваються зміни в родинному побуті (декрети радянського уряду про нові форми шлюбу, про шлюбну розлуку і т. ін.). «На селі, вихованому на традиційних, консервативних родинних засадах, на послуху дітей батькам, жінки чоловікові, можливість вільно порядкувати своєю особистою долею викликала сильне відбиття в частушках» (с. 12—13).

Цілком відповідає дійсності те, що тільки Жовтнева революція заклала міцні підвалини для звільнення жінки, — і це відбилося в мотивах частушок. Викоріюючи рештки феодалізму й інших суспільно-економічних формацій, пролетаріат поширив обсяг свого впливу і на ті ланки сільського побуту, що до революції були найбільше законсервовані. Проте, дослідник мусить зважувати і ті процеси, що відбувались ще за часів капіталізму. Ленін свого часу аналізував процес руйнування старих патріархальних умов життя ще за доби капіталістичної і підкреслив, що промисловість утворює для жінки нове, незалежне від родини чоловіка становище. Машинове виробництво відіграло особливо велику роль у звільненні жінки, створюючи умови для її господарської незалежності від чоловіка, від родини¹⁾.

Прогресивне значення капіталізму щодо звільнення жінки не підлягає сумніву. Тим часом Ю. М. Соколов цього не помічає, значно спрощуючи завдання досліджень і не з'ясовуючи становище в його повному обсязі.

Будь-яких виразних висновків Ю. М. Соколов міг би дійти, коли б, беручи на увагу дослідів Енгельса й Леніна, докладніше проаналізував родинний побут за доби капіталістичної, окремо виділивши сім'ю пролетаря і протиставив цій аналізі родинний побут різних класів за доби диктатури пролетаріату, зваживши провідні тенденції розвитку. Констатування фактів може дуже малою мірою задовольнити дослідника-марксиста. Конче треба було внести оцінково-вартісний момент і виявити, якою мірою відповідають ідеї родинного ладу, висловлені в частушках, тим засадам, що на них перебудовує родину керівна класа нашого суспільства — пролетаріат. Брак цієї оцінки перетворює шлях до побудування підстав для того керівництва усною творчістю когоспних і робітничих мас, що його Ю. М. Соколов декларативно проголосив у своїй курсі.

Дослідник-марксист у своїй дослідницькій роботі повинен зайняти цілком виразні позиції у класовій боротьбі, оцінюючи матеріал з погляду нинішніх завдань, з погляду пролетаріату, повинен намагатися дати якнайточнішу діагнозу явищ, поборюючи все, що є відсталого в побуті, у фольклорі трудящих.

Аналіза частушок у книжці Ю. М. Соколова дуже далека від цієї вимоги.

Потребу визначити соціальну функцію частушок автор зманифістествує, але далі цього суттю не йде. Переважно генетичний дослід (пор. практику школи В. Ф. Переверзева).

¹⁾ Ленін, соч., т. III, с. 428; пор. Енгельс, Происхождение семьи и частной собственности, с. 21.

Сказане про частушки (недостатня увага до функції, недостатність оцінки) стосується й до всіх інших розділів обох випусків видання.

Деякий поступ виявляють розділи про фабрично-заводський і колгоспний фольклор, у яких менше тих раючих моментів, що про них ми допіру говорили, але, маючи надто мало колгоспного матеріалу, автор не виявив усієї складності й суперечностей, що мають місце в колгоспі (як от залишки в колгоспному селянстві фольклору попередніх суспільно-економічних формацій), і тих процесів, що в нім відбуваються. Виклад займає всього 6 сторінок.

Докладніший розділ про фабрично-заводський фольклор, багатий на приклади пісень, героїчної розповіді робітників про революцію. Цей розділ міг би правити за матеріал хрестоматійного типу (потрібні, проте, дальші розшукування в додаток до тих небагатьох, що вже опубліковані друком), але у частинах курсу, присвячених радянському фольклорові, Ю. М. Соколов недооцінює пролетарського проводу, що безперечно був, а і дедалі збільшується.

Щорічні революційні свята подають яскраві докази наявності такого керівництва, просування в маси революційного пісенного репертуару. Те саме треба сказати про роботу партійного проводу по фабрично-заводських клубах, сельбуддах і т. ін. Творцем чималої частини частушок був актив самодіяльних клубних і сельбудівських гуртків. Цей момент недосить висвітлений у книжці Ю. М. Соколова, що загалом змальовує справу так, ніби партія й комсомол увесь час були мало не пасивними споглядачами на всій діяльній усній творчості мас.

Не можна сказати, щоб у своїй аналізі Ю. М. Соколов не надавав ніякого значення економіці. Подекуди ви побачите посилання і на економіку, і на право, і на релігію, і на суспільну психологію тощо. Однак, всі ці моменти він роз'єднав, розриваючи суспільну суцільність на окремі моменти. Для марксиста ця єдина суспільна суцільність діалектично пов'язується на певній основі, на основі, як це з'ясував Енгельс, „економічної доконечности, що кінцець-кінцем проявиться“¹⁾. У буржуазного дослідника, представника позитивістичної ідеалістичної культурно-історичної школи, модернізованої марксистською фразеологією, суспільна суцільність може бути тільки механічно розірваною. Отже в Ю. М. Соколова ми маємо один з видів теорії, многофакторности, що її добре ілюструють наведені вгорі приклади, і ті припідписи настановлення, про які нам доводилося говорити, викриваючи психологізм і техніцизм.

Деякі праці буржуазних учених, найкращих знавців свого предмета, цінні добром матеріалу. Праця Ю. М. Соколова до таких не належить. Вона являє собою добір незавжди перевіреного матеріалу. Не тільки питання про ідеологію, ба навіть те, звідки що взято, за яких обставин виконувалася та чи та пісня, хто, де саме, її виконував, який район її поширення, — всі ці питання здебільшого полишено без відповіді.

Ми гадаємо, що тепер говорити про „руський фольклор“ взагалі, про те чи те прислів'я, пісню, обряд як про „руську“ взагалі (тобто, що вона поширена на всій території, серед усієї російської людности) — не доводиться.

Таку, власне, неточність ми мусимо констатувати в Ю. М. Соколова в двох останніх випусках його видання.

Говорячи про потребу локалізації фольклорного матеріалу, ми розуміємо під цим не тільки географічне поширення даної пісні, прислів'я, загадки в певних районах, що мають специфічні соціально-економічні ознаки, але й точніші вказівки на місце й умови виконання даного фольклорного явища. — І головню ідеологію, класове середовище, що виявляє ініціативу в творенні, використанні й поширенні твору.

Неувага до питання локалізації, і особливо виявлення ідеології фольклорних явищ, привела до того, що всі вони у викладі Ю. М. Соколова мають вигляд творчості „мільйонних“ мас. Погляд старий, романтичний, що ширить у радянському суспільстві неправдиве уявлення про творчі процеси в галузі фольклору. Навіть той фактичний матеріал, який наводить сам Ю. М. Соколов, добре спростовує таке твердження. Отже бачимо, що Ю. М. Соколов на практиці сам застосував ту тезу, яку формально ніби спростовував, поборюючи романтичні уявлення.

Спосіб використання літератури до окремих розділів і рекомендовані списки її мають усі ознаки староспецієвського, сказати б, підходу.

Студентам не рекомендовано жадної Ленінової праці, жадної Сталінової статті, жадного твору інших класиків марксизму. Рекомендовано тільки тих авторів, що спеціально писали про той чи той фольклорний жанр.

Жадний марксист не проти використання буржуазної спадщини. Ще й більше від того, — ми дозволили б собі сказати, що в розділах, наприклад, про обрядовість, автор не виявив обізнаности із студіями буржуазних західноєвропейських учених останніх десятиліть. Кагарова й Зелєніна він знає, посилається на Анічкова, Веселовського, згадує Тайлора й Маннгардта і дуже часто переказує діалом перестарілі вже твердження буржуазної науки (Тайлора, навіть Маннгардта). Виклад про обрядовість, про замовляння, загадки і т. ін., що на ньому ми тут докладніше не спіяналися, взагалі на сьогодні аж ніяк задовольнити не може і вражає своїм архаїзмом навіть з погляду буржуазної науки.

Використання й обізнаність із науковою літературою у Ю. М. Соколова здебільшого взагалі невеликі, і навіть українські буржуазні дослідники останнього часу, не кажучи вже про польських, йому були неприступні.

Справа, проте, не в тому, що кілька важливих праць не згадано, не використано в розділі про частушку й у дальших.

¹⁾ Письма Маркса и Энгельса, Енгельс — Штаркенбургу, 1894, 25.1, с. 34.

Працювати науково на засадах марксизму-ленінізму — це значить твердо стати на позиції пролетаріату й опіювати все з погляду справді наукової методології пролетаріату, з погляду його світогляду й класової практики на теперішньому етапі боротьби й соціалістичного будівництва пролетаріату; це значить також одночасно провадити класову боротьбу з усіма ворожими марксизмові теоріями.

Всупереч цьому настановленню партійної марксистської науки, у Ю. М. Соколова бачимо щось цілком протилежне. Візьміть як ілюстрацію до цього, приміром, с. 35 — 36 його праці (вип. IV) — перегляд студій з історії пісенности Дж. Майера, Навмана, російських буржуазних учених — і ви переконаєтеся в цьому.

У розділі про частушку Ю. М. Соколов не дав і не міг дати одсічі ні типовому формалізму Туфанова, ні близькій до переврзевської механістичній концепції Смірнова-Кутачевського. Щоправда, погляд цього вченого, ніби частушка народилася безпосередньо з ритму машин, у книзі відкинута (с. 5).

Все сказане в нас, як нам здається, доводить, що автор своїми останніми працями небагато допоміг тому, щоб, мовляв, „розташувати віхи для наступного детальнішого марксистського вивчення фольклору“.

Філософська основа, соціологічні принципи його — не марксистські, не діалектично-матеріалістичні, а ідеалістично-еклектичні. Виявивши в окремих моментах поступ, Ю. М. Соколов, проте, не позбувся традицій позитивістичної культурно-історичної школи. Він у своїй аналізі стоїть на засадах старої буржуазної теорії наверствовань (фольклор свого роду літературний ряд), на принципах старого буржуазного еволюціонізму й порівняльництва, плутано уявляє собі класи й розташування класових сил, по-буржуазному розуміє історичний процес, основним стрижнем якого є класова боротьба.

Як позитивне, треба відзначити окремі вдалі спроби соціальної стратифікації фольклору, що стимулюватимуть до дальших спроб у цьому напрямі. Всупереч виразно буржуазним фольклористам, Соколову не можна закинути, ніби він нехтує питання про класовість. Як того й треба було сподіватися від радянського фольклориста, автор курсу включив у аналіз колгоспний і фабрично-заводський фольклор. Намагається Соколов відрізнити український та інший фольклор од російського, але в основі приймає великодержавницьку індоєвропейську схему (типу Шахматова). Так званий Київський період історії в його викладі змальовано так, як і за великодержавницькою схемою. Про націю, як історичну категорію, що є продукт буржуазного розвитку, Ю. М. Соколов не каже нічого. В нього виходить так, немов би то „руський“ фольклор є національний від початку до кінця.

Намагання засвоїти національну політику партії в Ю. М. Соколова наявні, але в його праці вони відбулися лише як нерішучий крок наперед.

Нелегко, ба й просто неможливо уявити собі в наших умовах представника культурно-історичної школи, що точно додержував би в своїй науковій роботі старих принципів, — приміром, В. Міллера. Культурно-історична школа, відколи вона існує, завжди перебудовувалася, поновлялася. Один із прикладів поновлення принципів культурно-історичної школи являє собою новий курс Ю. М. Соколова. Способи цього поновлення ми проілюстрували в попередньому викладі.

Зважаючи невелику кількість марксистських студій у галузі фольклористики, деякі учасники фольклорної дискусії казали, що перші дві частини „Русского фольклора“ (Б. М. Соколова) були „свіжим вищем у науці“. Щодо окремих моментів, то це відповідає дійсності. Не такі виможні до праць Б. М. Соколова, писаних тому кілька років, при іншому стані радянської фольклористики, ми більше вимагаємо від Ю. М. Соколова.

Ми не лишаємо зовсім без уваги суб'єктивні наміри автора побудувати курс на засадах марксизму. Радянська суспільність вимагатиме від автора нового курсу „Русского фольклора“. Цей курс повинен бути побудований на засадах марксизму-ленінізму.

Радянську фольклористику треба піднести на вищий щабель.

Кость Копержинський.

РАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Бібліографічний огляд за 1930—1932 рр.¹⁾

Історична література про Західну Україну, Буковину та Закарпатську Україну за 1930, 1931 та 1932 рр., що вийшла на Радянській Україні, не велика. Вийшло всього декілька книжечок, найбільше науково-популярного або публіцистичного характеру, а то все переважно журнальні статті, так само здебільша науково-популярного та публіцистичного характеру, вміщені в різних журналах. Суто наукових більших монографій про Західну Україну, що вийшли б окремими виданнями, у нас за ці роки нема.

Крім того, вміщено багато заміток і менших статей в українській радянській пресі публіцистично-полюемічного характеру — „Пролетарській правді“, „Комуністі“, „Вістях“ тощо, але їх у цій роботі торкатися не будемо. У наш короткий огляд заводимо праці, що вийшли окремими виданнями, та журнальні статті і важливіші замітки в тих журналах, чи то наукового чи науково-популярного характеру, що мають деяке значення для історії Західної України або подають матеріал для неї.

Всі праці, що друкувалися про Західну Україну, виходили переважно в Києві і Харкові. В інших містах не було жадних спроб щось надрукувати з цього питання.

Серед журналів, де друковано статті про ЗУ, перше місце належить „Західній Україні“ — літературно-мистецькому та політично-громадському місячнику — органі спілки революційних письменників Західної України. Редагує цей журнал колегія на чолі з тов. Ірчаном.

Уже сама назва показує, що журнал, хоч і не досліджує історії Західної України, але і не оминає її; тут уміщувано статті, що зачіпають питання з сучасної історії Західної України, відомості, замітки, листи, постанови — те, що дослідник може використовувати як матеріал до історії. Це єдиний журнал, присвячений тільки по питанням Зах. України, і то питанням сучасним, післявоєнним і переважно літературним. Біля журналу згуртувалася молодша активна генерація письменників із Західної України, хоч далеко не вся. Учасники журналу — переважно марксисты.

Бурхливе післявоєнне життя трудящих мас ЗУ під гнітом польської, румунської, чеської та української буржуазії, завзята боротьба трудящих за владу рад та приєднання до Радянської України, героїчна боротьба КПЗУ, боротьба проти колонізаційної політики, проти нацифікації тощо, — усе це привертає до себе увагу молодих письменників, що намагаються бодай пером допомогти цій завнятій героїчній боротьбі і з польським і з українським фашизмом. Цим то й пояснюється те, що за останні роки ми майже нічого не маємо з історії Західної України перед революцією, а всі теми післяреволюційні сягають не далі від 1918 р. Усі кинулися на сучасні теми, залишаючи тимчасово позад себе минуле.

Не можна також сказати, що ці товариші, які цікавляться сучасним життям ЗУ, провадили тільки не дослідницьку роботу. Зовсім ні. Вони цікавляться давніми питаннями стільки, скільки цього вимагає пекуча потреба дня, питаннями найактуальнішими, і скільки для цього мають деякий матеріал, що для дослідника дуже важно. А брак матеріалу відчувається навіть у тих невеликих працях, що до цього часу вийшли про Західну Україну. Цим і треба пояснити те, що суто наукових праць на сучасні післявоєнні теми, ба навіть і на теми передвоєнні, у нас, на Радянській Україні, досі не маємо. Окремі дослідники розробляють такі теми, але покищо їхні праці в світ не вийшли, хоч би навіть частинами.

Треба також згадати і за те, що не всі події на Західній Україні притягають однаково увагу дослідників та письменників; деякі зовсім проминено, а деякі аж надто притягають до себе увагу і викликають на світ багату літературу, як це побачимо з цього коротенького огляду.

Західною Україною цікавився¹⁾ також журнал „Більшовик України“, політично-економічний журнал, орган ЦК КП(б)У, що містить від часу до часу статті, де зачіпає сучасні найактуальніші питання, що стосуються до Західної України.

Інші наукові журнали, як „Прапор марксизму“ та „Записки“ II відділу ВУАН, за ці роки про Західну Україну нічого не вмістили.

Рік 1930.

Західна Україна. Загальній історії Західної України присвячено книжечку проф. М. Лозинського, що вийшла окремим виданням під назвою „Поневолсні західноукраїнські землі“ (Харків, в-во „Пролетар“, 5000 прим., с. 127, 16”).

¹⁾ Цим оглядом бібліографічне бюро Соціально-економічного відділу ВУАН розпочинає по циклових журналах серію бібліографічних оглядів з різних ділянок знання за останні роки.

Це коротенький популярний нарис про Західню Україну. Половина праці присвячена відомостям про Галичину, Буковину та Закарпатську Україну перед війною і тільки друга половина подає відомості з часів війни, особливо про політику галицької буржуазії в часи українсько-польської боротьби на Західній Україні. Дуже коротко згадується про сучасні українські партії на Західній Україні; іноді навіть двома-трьома реченнями. Ця робота жадною мірою не може задовольнити науково підготованого читача. Автор, як видно, помітив брак літератури з історії ЗУ, а тому постарався дати хоч щонебудь, щоб бодай мінімально задовольнити якнайширшого читача.

Міжпартійною боротьбою самих буржуазних партій на ЗУ цікавиться Гнат Бриль, що випустив книжку „Лицарі патріотичного інтересу“ (в-во „Пролетар“, 7000 прим., с. 282, 16^о). Це збірка публіцистичних статтів з часів 1928—1929 рр., що були друковані в різних виданнях, як „Наша правда“ — орган ЦК КПЗУ, „Комуніст“, і „Більшовик України“ та окремими виданнями. Автор подає читачеві характеристику боротьби українських буржуазних партій, що досі єдется на ЗУ, їх лакузництво, та зриває буржуазну маску з деяких лідерів групи Шумського, як Василькова та Турянського, що намагалися звести пролетаріят ЗУ на хибні шляхи, і за це їх засудила КПЗУ. Для історика партій ця книжка являє цінність і поминути її тепер ніяк не можна.

Чимало уваги сільсько-господарському пролетаріатові приділив К. Данилович у своїй книжці „Боротьба сільського пролетаріату та бідноти на Західній Україні“ (Харків, ДВУ, 1930 р., с. 81, 16^о). Автор з'ясовує також становище сільсько-господарського пролетаріату та незаможного селянства на Західній Україні, особливо у Східній Галичині, й потім переходить до боротьби, яку сільський пролетаріят розпочав 1928 р. страйками проти поміщиків та куркулів. Автор подає зраки мужньої стійкості пролетаріату в цій боротьбі, наводить багато прикладів, а разом змальовує, до яких засобів удавалася буржуазія, щоб зламати сили пролетаріату. В кінці книжки автор висноє ролю КПЗУ в цій боротьбі і ставить завдання на майбутнє.

КПЗУ, як провідникові трудящих мас Зах. України, присвячують від часу до часу багато уваги. О. Чайківський написав статтю „КПЗУ — авангард трудящих Західньої України“ (ж. „Зах. Укр.“, 1930, № 1, с. 45—48), де інформує читача про третій пленум ЦК КПЗУ за матеріялами пленуму та підкреслює значення постанов пленуму.

Далі йде кілька праць, присвячених окремим моментам з історії ЗУ. Проф. Лозинський подає коротенький нарис — „В роковини антантського злочину“ (ж. „Зах. Укр.“, 1930 р., № 2, с. 31—43), де коротенько інформує про те, як виникла ЗУНР 1918 р., як стався її занепад та як Антанта віддала Галичину Польщі актом 1923 р.

Повстанню дрогобицького пролетаріату проти ЗУНР присвятив коротеньку замітку Бруно-Мирошів — „До 11-річчя дрогобицького повстання“ (ж. „Зах. Укр.“, 1930 р., № 3—4), де подає коротко основні причини повстання бориславського пролетаріату.

Зрада деяких частин УГА і перехід їх до білополяків, теж не залишилася поза увагою. У цьому самому номері журналу „Зах. Укр.“ присвятив цьому питанню замітку М. Ірчан під назвою „Ганебні роковини“, де коротко малює злуку галицької армії з Червоною армією та зраду двох бригад ЧУСС, що перейшли на сторону білополяків.

Не залишено також без уваги і недовге перебування румунської воєччини в Галичині, про що вмістив спомини у цьому ж таки номері „Зах. Укр.“ М. Козоріє під назвою „Румуни в Галичині“.

Період радянської влади в Галичині привернув до себе увагу Осипа Зозуляка, що вмістив статтю під назвою „Десятиріччя галицького Жовтня“ (ж. „Зах. Укр.“, 1930 р., № 7—8, с. 34—42). Автор коротко описує перебування радянської влади на Зах. Україні 1920 р. та причини її падіння. Після того переходить до сучасної економічної кризи в Польщі, політичної спекуляції українським націоналізмом, яку веде польський фашизм, щоб підготувати інтервенцію на Радянську Україну. Наприкінці статті автор протиставить західньоукраїнській буржуазії і цілому польському фашистському бльокові стійкість західньоукраїнського пролетаріату на чолі з КПЗУ.

Страйковий рух на Зах. Укр. знайшов собі теж відгук у нашій журналістиці. О. Коваль умістив статтю „Кривавий четвер 6 березня 1930 р. в Сяноку на Зах. Україні“ в тому самому числі (с. 42—44); він коротко описав виступ робітників фабрики вагонів з приводу їх масового звільнення та зменшення зарплати.

Західньоукраїнська еміграція привернула до себе увагу аж трьох дослідників у цьому році. Перший із них, Іван Ткачук, написав статтю під назвою „Українська трудова еміграція на американських землях“ (ж. „Зах. Укр.“, 1930 р., № 7—8, с. 54—60), де коротко подає відомості про еміграційний рух із Галичини, Буковини та Закарпаття до Америки і малює, в яких тяжких умовах перебувала еміграція в дорозі, а потім на осіах місцях в Америці. Жовтнева революція на Україні розворушила також українське робітництво в Америці.

Другий — М. Настасівський, що сам проживав в Америці, — вмістив у цьому самому номері „Зах. України“ (с. 60—68) статтю „Українська еміграція в Сполучених Штатах Північної Америки“. Автор описує життя американських українців та пов'язує його з Західньою Україною, особливо з політичним та партійним рухом. Такого самого характеру стаття і третього дослідника, відомого письменника М. Ірчана, що в тому самому номері вмістив статтю „Канадська Україна“ (с. 68—86).

Факт існування радянської Галичини в 1920 р. та похід Червоної армії на Варшаву, чимало вплинув і на міжнародну політику держав Антанти супроти Галичини. Цей момент не пройшов повз увагу дослідників, і вивчати це питання відомий дослідник у цій галузі історії, проф. М. Лозинський, у статті під назвою: „Радянська Галичина й міжнародня

політика" (ж. „Зах. Укр.“, 1930 р., № 9, с. 51—59). Дослідник торкається подій на Зах. Укр. 1920 р., утворення Радянської Галичини, походу Червоної армії на Варшаву і впливу подій на політику держав Антанти, конференції антантської в Спа та ризького договору. Автор наводить декілька витягів із постанов Антанти про Галичину та з'ясовує ставлення галицьких українських буржуазних політиків до цих постанов. Події ці він поділяє на певні етапи, з яких і виводить зміни окремих подій і напрямків у політиці Антанти єупроти Галичини. Стаття коротка і змістовна.

Польсько-папський конкордат теж не поминули радянські спостерігачі. Цьому питанню присвятив коротеньку статтю С. Вітик під назвою „Підпора польського фашизму“ — в тій самій книжці, де і стаття Лозинського (с. 59—64). С. Вітик доводить, що польсько-папський конкордат 1925 р. захоплює в своє коло й українські буржуазні партії, особливо клерикальні, та що українські буржуазні партії на Західній Україні теж являють собою підпору польського фашизму.

Року 1930 у зв'язку з заглибленням економічної кризи загострюється класова боротьба робітничо-селянських мас ЗУ проти польського фашизму, проти польсько-української буржуазії та куркулі; після того настає люта пацифікація Західньої України. Ця надзвичайно яскрава сторінка класової боротьби на Західній Україні привернула до себе увагу цілого світу, а в нас, у Радянському Союзі, збудила глибоке співчуття робітничо-колективних мас і цілий ряд масових протестів проти цієї пацифікації. У науковій літературі з приводу цих подій з'явився цілий ряд статей, заміток, інформацій, листів, протестів тощо. Найкраще це відбивається знову таки в журналі „Західня Україна“. Цій гербівній боротьбі присвятив свою статтю Петро Гіряк під назвою „Західня Україна в огні“ (ж. „Зах. Укр.“, 1930 р., № 10); де він описує пацифікацію та розкриває ролі в ній української буржуазії. З приводу пацифікації в тому ж таки номері вмістив короткі замітки акад. Рудницький та проф. Лозинський.

Далеко ширше торкнувся цього питання Гр. Бараба у статті під назвою „Західноукраїнське працююче селянство в боротьбі з окупацією“ (ж. „Захід. Укр.“, 1930 р., № 11—12, с. 51—68), де він дає нам розгорнутий образ цієї боротьби і змальовує ставлення української буржуазії, що відкинулася від трудящих мас і пішла на послуги до польського фашизму, за-суджуючи цю боротьбу трудящого селянства у своїх виступах, деклараціях та відозвах у пресі. Для історика класової боротьби на ЗУ ця стаття дуже интересна і кінце потрібна.

Такого самого змісту, тільки коротшу статтю, тов. Бараба вмістив у 22 номері „Більшовика України“ за цей рік, під назвою „Західноукраїнське трудяще селянство в боротьбі проти окупації“ (с. 17—29).

Цьому самому питанню присвячена і надзвичайно интересна й цінна методологічна стаття якогось Ст. під назвою „До національно-опортуністичних концепцій у революційному русі Західньої України“, в тому самому номері (с. 68—76). Автор виступає проти правих і лівих ухилів у „Сельроб“, в американському „Світаві“, проти нової теорії безбуржуазності української нації в працях деяких товаришів, особливо якогось О. Б., та проти Сухого — в „Нашій правді“, і наводить цілий ряд їхніх помилок в оцінці боротьби західноукраїнських трудящих проти ундопетлюрівства та польського фашизму. Стаття дає методологічне спрямо-вання в оцінці класової боротьби на Західній Україні і з цього погляду цінна для історика.

Трохи з іншого погляду, але до цього самого питання підходить Д. Данилевич, що вмістив статтю в „Більшовику України“ за 1930 р. (№ 2 і 3, с. 69—85 та 67—72) під назвою „Боротьба сільського пролетаріату та селянської бідноти на Західній Україні“. Автор на початку подає нам процес економічно-соціального розшарування західноукраїнського села і картини злиднів сільського пролетаріату й бідноти. Разом з тим автор торкається і колонізаційної політики польського фашизму. Основну частину цієї праці присвячено страйковій боротьбі сільського пролетаріату з поміщиками та куркулями, і, як наслідкові цієї боротьби, організації сільсько-господарського пролетаріату й бідноти та зростанню КПЗУ і її впливу на маси. Автор відзначає велику ролі КПЗУ в цій боротьбі, не ховаючи і деяких помилок. Стаття ідеологічно витримана і дає нам загальний образ західноукраїнського села.

Розлам у КПЗУ, що стався аж двічі, теж дав привід до статті на цю тему в журналі „Зах. Україна“, того ж таки автора, Гр. Бараби, під назвою „Дещо про перший і другий розлами в компартії Західньої України“ (№ 10, с. 26—31). Це матеріали до історії ЗУ, як це в підзаголовку означає сам автор. У статті наведено цілий ряд фактів, цитат із резолюцій, дат, і тому стаття являє собою справді дуже цінний матеріал для історика КПЗУ.

Варо ще зауважити, що в багатьох номерах журналу „Західня Україна“, а зокрема в 10 номері, при кінці вміщено багато матеріалів, документів та хронологічних дат з історії класової боротьби на Західній Україні, напр., відозву та декрету Галревкому, відозви ЦК КПЗУ тощо.

Б у к о в и н а. Праць про Буковину за цей рік маємо мало. Історична література про Буковину збагатилася тільки на два загальні популярно-наукові огляди, що належать перу тов. Кашока. В першій праці — „Буковина в румунській неволі“ (Харків, ДЗУ, с. 134) — автор починає з часів, коли Буковина належала до Австро-Угорщини і в коротких рисах подає історію Буковини до війни. Потім він переходить до часів імперіалістичної війни та розпаду Австрії і безпорадності буковинської української буржуазії під час революції, після того — до самої румунської окупації: подає характеристику румунської загарбницької та окупаційної політики, і зокрема політики на Буковині, подає характеристику румунської земельної реформи, описує національний і політичний гніт, торкається шкільництва і терору, що панує на Буковині під владою бояр. У шостому і найбільшому розділі автор подає відомості про боротьбу трудящих

мас Буковини проти окупантів, про початки більшовицького руху, заснування комуністичної партії, її роботу та зв'язок із КП(б)У. В останньому, сьомому, розділі автор доводить, що доля Буковини може бути правильно розв'язана тільки тоді, коли Буковина стане республікою та прилучиться до складу СРСР.

У другій, далеко меншій, праці — „Під чоботом румунських бояр (про Буковину)“ (Харків, в-во ЦК Модру, 1930 р., с. 29), — автор дає нам коротенький, але теж загальний, нарис про Буковину. В першому розділі автор подає дуже коротко відомості про Румунію та її внутрішній лад і політику, у другому розділі — короткі відомості про Буковину та її минуле від найдавніших часів аж до румунської окупації, в третій частині переходить до життя українських трудящих мас під окупацією румунської боярщини і, нарешті, в четвертому розділі, висвітлює, як ставиться людиність буковинська до УСРР, а саме, що трудящі Буковини весь час вимагали Буковину прилучити до УСРР.

Закарпатська Україна. Небагато уваги приділено й Закарпатській Україні. Цього року вийшла другим виданням книжечка Івана Лакзи під назвою „Закарпатська Україна“ (Харків, Книгоспілка, 1930 р., с. 70, 16°). Автор подає на початку коротенькі географічні відомості про Закарпатську Україну, про національний склад, торкається кількома реченнями австрійських часів і переходить до чехо-словацького періоду. На ряді прикладів подає образ злиднів закарпатського села, торкається виборів до чеського союму та визначної ролі комуністичної партії Закарпаття. Наприкінці, в „додатку“, вміщено деякі документи про Закарпатську Україну. Це спроба загального короткого огляду Закарпатської України.

Рік 1931.

За цей рік історична література про Західню Україну в нас теж не багата. Більших, наукових монографій, окремими книжками, зовсім немає. Маємо тільки те, що вміщено переважно в журналах. І знову такі першештво треба віддати журналові „Західня Україна“, що вміщував найбільше статей, цікавився переважно Західньою Україною. Декілька статей вмістив і журнал „Більшовик України“.

Усі праці, друковані в цих журналах, торкаються тільки земель по той бік кордону після імперіалістичної війни. Тем із часів перед імперіалістичною війною зовсім не маємо.

Історію української культури в Галичині за ХІХ в. цікавився акад. К. Студинський, що вже в попередніх роках містив на ці теми статті в журналах „Україна“, „За с'ю літ“ та інших академічних виданнях. За цей рік вийшла його велика книжка „Галичина й Україна в листуванні 1850—1880 рр.“ (Київ, в-во „Пролетар“, с. I—VII+I—603, 8°). Але це не оригінальна праця, а тільки зібране листування галицько-української і наддніпрянської буржуазної інтелігенції, політичних та літературних діячів: Барвінських, Партицького, Бучинського, Навроцького, Куліша, Лисенка, Рудченка, Вахнянина, Русова, Терлецького, Драгоманова та багатьох інших.

Щодо статей, уміщених у журналі „Західня Україна“, то їхні автори торкаються великою мірою тих самих тем, що і минулого року. Але на цей рік припадають і нові теми, присвячені виборам до союму та сенату в листопаді 1930 р. Цим питанням зацікавився передусім Осип Ракович і у статті — „Підсумки виборчої кампанії до польського союму“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931 р., № 1, с. 34—50) — він торкається економічної кризи в Польщі, зокрема в сільському господарстві, а потім переходить до закриття польського союму 1930 р. і призначення нових виборів. Автор гадає, що сойм закрито для того, щоб показати силу польського фашизму та зламати опір антифашистських угруповань, а новими виборами забезпечити фашистам у соймі абсолютну більшість. Арешти, анулювання списків, паціфікація й інші подібні насильства мали дати доказ організованості фашизму. Автор зокрема спiniaється на об'єднанні всіх українських буржуазних партій в один блок, що теж виступив проти антифашистських угруповань КПЗУ та Сельробу. Разом із тим автор дає докази стійкості й організованості трудящих мас Західньої України, що і при страшному терорі та насильствах під проводом КПЗУ спромоглися організувати виступи і демонстрації та зорганізувати виборчі комітети. Не обминає він і помилки деяких відділів КПЗУ та окремих членів і радить їх виправляти.

Виборами до польського союму та сенату цікавиться й інший автор — М. Коржков і в статті „Західньоукраїнський блокнот“, у тому самому номері „Зах. Укр.“, що і попередній автор (с. 68—74), розглядає наслідки виборів та розподіл депутатських місць між окремими українським буржуазними партіями.

Являє інтерес стаття Б. Гірчака під назвою „До баянсу двох систем громадського ладу“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931 р., № 1, с. 50—53), де автор коротко, з числовими даними, пробує подати паралелю між Західньою Україною і Наддніпрянщиною перед війною і тепер.

Історія Української галицької армії і далі від часу до часу знаходить своїх дослідників. У цьому самому номері, що і попередні статті, вмістив статтю Рос під назвою „Махінації розкрито — „героїв“ судять“ (с. 54—67), де він наводить один епізод із боротьби трудящих мас Західньої України проти буржуазії. Це ганебна поведінка старшини УГА в 1917—1920 рр., про що заговорила селянська газета „Сила“, та виступ єдиним фронтом усієї української буржуазної преси проти цієї газети. Та на оборону газети „Сила“ виступило стрілецьтво колишньої УГА і довело, що „Сила“ каже правду. У статті вміщено цілий ряд матеріалів, а властиво уривків із матеріалів, що становлять надзвичайно цінні документи в руках трудящих у боротьбі з буржуазією Західньої України. Наприкінці наведено частину відозви

стрілецького з'їзду, що відбувся 30 серпня 1930 р. Це дуже різкий і суровий присуд галицько-українській буржуазії.

Героїчній боротьбі трудящих мас Західної України проти польського фашизму та жадливій паціфікації присвячено і в дім році цілий ряд статей. С. Наварський у статті „Західно-український бльо́кнот“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931 р., № 2, с. 58—62) торкається паціфікації Західної України та її порушення в польському союмі і Лізі націй, а наприкінці у зв'язку з тим згадує і за „Український католицький союз“.

Відомий постійний спостерігач подій на Західній Україні Гр. Бараба містить і в цьому році свої статті та замітки. У статті „Західноукраїнське село після паціфікації“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931 р., № 6, с. 46—52) автор пише про тяжкі податки, стягання боргів тощо і про наслідок цього — дуже часті ліцитації та павперизації селянства. Економічна криза в Польщі лягла всім своїм тягаром на село. Але село і далі веде завзяту боротьбу з польським фашизмом, розправляється з паціфікаторами та їхніми прислужниками — війтами й куркулями. Автор ілюструє це багатьма прикладами.

Тим самим питанням цікавиться й інший автор — М. Бруно, що в статті „Господарська криза в Польщі“, в тому самому номері, що й попередній автор (с. 61—67), торкається економічної кризи, що охопила Польщу, та терору на Західній Україні, що набрав знову великих розмірів.

Селянськими розрухами, що були на Західній Україні 1930 р., далеко глибше цікавиться Л. Кайнович. У статті „Економічні джерела селянського руху на Західній Україні“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931 р., № 7—8, с. 58—85; № 9, с. 57—71) він намагається, як сам зазначає, подати „спробу аналізу соціально-економічних процесів, що призвели до вибуху масового селянського руху 1930 р.“ Автор подає аналіз сільського господарства Західної України й на підставі цієї аналізи виводить економічну відсталість Західної України супроти інших земель Польщі, отже й павперизацію селянства та перехід його на найману працю до великих землевласників і куркулів за надзвичайно низький прожитковий мінімум. Економічна криза вдарила боляче не тільки по Західній Україні, а й по всій польській господарській системі, особливо по сільському господарству. Автор подає ціни на продукти й порівнює з іншими країнами Європи й Америки. Статтю ілюструє численними статистичними матеріалами, користуючися з порівняльної методи. Це солідна стаття, вона дає багато матеріалу для дослідника економічного життя Західної України.

Цього самого змісту, але в скороченому вигляді, тов. Кленович умістив статтю в 2-му номері „Більшовика України“ під назвою „До джерел селянського руху на Західній Україні“ (с. 84—97).

Про події 1930 р. на Західній Україні передрукують з органу ЦК КПЗУ „Наша правда“ за 1931 р. статтю під назвою „Ширше фронт національно-визвольної боротьби на Західній Україні“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931 р., № 11—12, с. 42—58). Стаття без автора, отже походить від редакції „Нашої правди“, торкається неправдивої оцінки подій 1930 р. від деяких окремих організацій КПЗУ. Стаття закликає виправити помилки і ширше розгорнути боротьбу за національне визволення трудящих мас з-під ярма буржуазії. В ній багато цитат із Леніна, Сталіна та постанов КПЗУ.

І Нарешті, про події 1930 р. на Західній Україні маємо і резолюції КПЗУ у 2-му номері „Більшовика України“ під назвою „Резолюція ЦК КПЗУ про стан на Західній Україні та завдання партії“, що дають оцінку цим подіям і подають директиви до дальшої боротьби.

Колчаківщина в Сибіру, скільки до неї мали деякий стосунок українці на території колишньої Австрії, теж знайшла своє освітлення. Цією справою зацікавився І. Гриценко і в статті „Про одну зраду“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931 р., № 4—5, с. 115—126) подає історію „вербування“ й організації колчаківських частин із полонених австрійських українців, що походили з Галичини, Буковини та Закарпаття, під проводом москвофіла Копиятняського, Макуха та інших. Автор описує, яких репресій та заходів уживали колчаківці та чехо-словаки проти українців, щоб примусити їх вступати до колчаківської армії. Наприкінці статті автор торкається сучасної політики того самого Копиятняського та йому подібних, що ведуть і тепер на Західній Україні в „Землі і волі“ політику, спрямовану на спілку з українською та москвофільською буржуазією і годяться навіть на утворення „Радянської Русі“, вдаючи з себе прихильників Радянського Союзу.

Пролетарське свято Перше травня, у зв'язку з економічною кризою, набирає оживлення та революційного піднесення. Це теж притягає до себе увагу дослідників. Я. Зарубний, у статті „1 травня на окупованій Україні“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931 р., № 6, с. 52—61), торкається цього питання, говорить про збільшення безробіття, виступи селянства проти податків, що в багатьох місцях змушують владу зменшувати їх на половину, та про чимале зростання революційних настроїв, порівнюючи до попередніх років.

Угодзетвом українських буржуазних партій з пілсудчиною цікавиться С. Наварський у невеличкій статті „Західноукраїнський бльо́кнот“, у тім самому номері, що і попередня стаття (с. 68—71).

Український фашизм на Західній Україні має свого спостерігача в особі Осипа Радовича. У замітці „Під знаком дальшої фашизації і підготовки інтервенції“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931, № 7—8, с. 32—46), автор торкається питання про фашизацію „Просвіт“ та витискування з них революційно-настрівних елементів.

Готування до інтервенції проти Радянської України не проходить повз увагу пролетарських спостерігачів, що завжди готові вдарити на сполох, щоб тримати пролетаріат напоготові. Гриць Іваненко у статті „Тирольці Сходу“ — для нової ролі“, в тім самім номері, що і попередня стаття (с. 46—58), присвятив декілька уваг УСС. Він доводить, що, як і в минулій імперіалістичній війні, центральні держави використовували УСС для війни за свої власні буржуазні цілі, викидаючи гасло „визволення України“, — так само і тепер західньоукраїнська буржуазія під тим самим гаслом для цілей польської буржуазії хоче використати знову січових стрільців для інтервенції проти УСРР. Для того вона організовує і влаштовує такі організації, як „Сокол“, „Луг“ і „Пласт“ для майбутньої армії. Автор подає історію УСС від початку їх організації аж до падіння ЗУНР та висвітлює їхню контрреволюційну роллю.

Питанням інтервенції цікавиться і другий спостерігач, якийсь П. Б., у статті „Польсько-український фашизм у підготовці до нападу на СРСР“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931 р., № 11—12, с. 58—66), де він коротко описує, як готується на ділі польський фашизм до нападу на СРСР та як допомагає йому українська буржуазія. У статті подано склад армії, малих окремих військових частин та стратегічні шляхи сполучення.

Шумськізм і в цьому році знайшов собі відгук. Васильків, що сам колись належав до керівної групи шумськізму в Роблівці, вмістив статтю під назвою „Про шумськізм на Західній Україні — його причина та джерела“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931 р., № 9, с. 49—57), де засуджує шумськістську групу.

Попівський рух, що виник з нагоди селянських заворушень на Західній Україні, не пройшов повз увагу пролетарського дослідника. М. Кончак у статті „Хрестом і багнетом“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931 р., № 10, с. 59—73) розкриває суть українського уніяського духовенства, його політику, причини виникнення „Українського католицького союзу“ та „Української католицької народної партії“ і викриває політичні пляни Шептицького й Хомишина. Ці пляни так само скеровані проти інтересів трудящих мас Західньої України та на готування інтервенції проти УСРР.

Буковина. Буковина і в цьому році не притянула до себе більшої уваги, хоч спостерігачів побільшало. Прилученням Буковини до Румунії цікавився С. Анота, що написав невеличку статтю „Буковина та Україна“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931 р., № 3, с. 41—43).

Тим самим питанням цікавиться тов. С. Канюк у статті „Тринадцятий рік поневолення Буковини“, — у тому самому номері, що й попередня стаття (с. 44—49); він коротко торкається історичних прав Румунії на Буковину та сучасного життя українських трудящих мас на Буковині.

Виборами на Буковині до румунського парламенту й участю в них української буржуазії цікавиться С. Наварський у короткій статті „Політико-економічний та культурний стан Буковини після війни“, в тому самому номері, що і попередні статті (с. 50—53).

Тов. С. Канюк цікавиться також і сільським господарством Буковини і в коротенькій замітці „Буковинське село за румунської окупації“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931 р., № 11—12, с. 67—68) згадує про сучасний стан сільського господарства на Буковині.

Закарпатська Україна. Цього року і Закарпатська Україна діждалася до себе уваги. Журнал „Західня Україна“ присвятив їй 4—5 число за цей рік.

Історичним минулим Закарпатської України цікавиться Качанюк. У статті „З історичного минулого Закарпатської України“ (ж. „Зах. Укр.“, 1931 р., № 4—5, с. 70—75) торкається він історії Закарпаття та його літературного розвитку в минулому. І. М. у статті „Шляхи чеського імперіалізму на Закарпатській Україні“ (в тому самому номері, с. 75—79) торкається чехізації Закарпатської України та розповідає про комуністичну партію Чехо-Словачини як провідника трудящих мас у боротьбі проти чехословацької буржуазії. І. Майдан цікавиться безробіттям на Закарпатській Україні. У статті „Боротьба закарпатських безробітних“, у тому ж таки номері (с. 79—89), автор ілюструє стан безробіття на Закарпатті числовими даними й фактами боротьби з безробіттям.

Економічна криза, що охопила всі буржуазні країни, не поминула і Чехо-Словачини, відбившись і на Закарпатській Україні. Цьому питанню присвятив статтю М. Тисовий під назвою „Боротьба проти податкового гніту на Закарпатській Україні“ (в тому ж таки номері, с. 90—98); тут автор подає насамперед ілюстративний матеріал, а тоді торкнувся господарчої кризи на Чехо-Словачині, величезного податкового тягара, накладеного на злиденні трудящі маси Закарпатської України. Автор не забуває і за ту боротьбу, що її ведуть трудящі маси під проводом компартії. Закарпаття.

М. Густський у замітці „Серед вкрадених лісів“ (с. 99—103) розповідає про спаленізоване селянство, що живе серед лісів Закарпаття.

Національна політика чехо-словацької буржуазії теж має спостерігача в особі І. М., що у статті „2355 українців“ розкриває утиски чеської буржуазної бюрократії, яка під час перепису людної 1930 р. не хотіла записувати людиність українцями, а тільки „русинами“, тому, мовляв, що „української нації в нас немає“. Статтю ілюстровано дописами робкорів і селкорів.

Не забуто і за українську пресу на Закарпатті. О. Воронівська у статті „Сучасна українська преса на Закарпатській Україні“ (с. 109—115) подає короткий огляд української преси на Закарпатті.

Крім того, дуже часто журнал „Західня Україна“, як і в попередньому році, містить наприкінці книжки багато матеріялів, документів і хроніку з історії класової боротьби на Західній Україні, а саме: накази, відозви, постанови, листи, хронілогічні записки тощо, що мають не

абияке значення для історика Західньої України. Отак, напр., вміщені ці матеріали за 1932 р., у №№ 1, 2, 3, 4—5, 7—8, 9, 11, 12.

Рік 1932.

За першу половину 1932 року про Західню Україну маємо дуже мало праць, що вийшли на Радянській Україні, і зовсім не маємо монографій, що вийшли б окремими виданнями. Маємо тільки те, що надруковано в журналах і насамперед у журналі „Західня Україна“. Але знову такі, як і попередніми роками, статті суто науково-дослідної, яка висвітлювала б якийсь хоч би один момент з історії, чи одне якесь питання, не маємо. Це переважно статті на сучасні пекучі теми дня і переважно науково-популярного або публіцистичного характеру. Але й такі праці теперішніх бурхливих часів, часів завзятої боротьби двох систем — соціалістичної та буржуазної — мають для нас дуже велике значення.

Західньоукраїнським селом, а зокрема сільсько-господарським пролетаріатом та неможливим селянством на Західній Україні, цікавиться, як і в минулому році, Гр. Бараба. У статті під назвою „Стан західньоукраїнського села і завдання партії“ (ж. „Зах. Укр.“, 1932 р., № 1, с. 42—54) він розглядає земельний розподіл на Західній Україні, поділ на окремі групи сільсько-господарського пролетаріату, вираховує різного роду податки, лихву, екзекуції та ліквідації, що лягли всім своїм тягаром на західньоукраїнське село, заробітки сільсько-господарського пролетаріату, і рядом із тим ставить перед партією певні завдання, що повинні ґрунтуватися на противенствах буржуазного сільського господарства на користь пролетаріатові; одні завдання і повинна КПЗУ мати за провідні. Крім того, автор не забув і за безробіття, що панує по селах.

Економічна криза, що триває в буржуазних державах і зокрема в Польщі, не виходить з поля зору пролетарських спостерігачів. Цим питанням цікавиться С. І. Холодний, що в статті під назвою „З західньоукраїнського блокноту“, в тому самому номері, що й попередня стаття (с. 54—75), торкається економічної кризи, а в зв'язку з економічною — і моральною кризою, що починає виявлятися на сторінках західньоукраїнської преси. Крім того, автор цікавиться безробіттям, а зокрема безробіттям серед української інтелігенції.

У цьому році маємо деяке зацікавлення і комсомольською організацією Західньої України. У невеликій статті під назвою „І з'їзд комсомолу Західньої України“ (ж. „Зах. Укр.“, 1932 р., № 2—3, с. 55—56) О. Травський розглядає в коротких рисах історію КСМЗУ та його боротьбу з польсько-українським фашизмом, зокрема з українськими організаціями як УВО—ОУН, та польськими; після того він переходить до першого з'їзду КСМ та його постанов.

Фашистській польській колонізації, що не послаблюється, а поширюється, присвятила статтю Ю. Верба під назвою „Нова хвиля польського військового осадництва“ (ж. „Зах. Укр.“, 1932 р., № 4, с. 44—56). В ній авторка розглядає колонізаційну політику польського фашизму на Західній Україні, говорить про колонізаційні закони, методи й мету колонізації, відзначає певну роль в цій політиці української буржуазії, задіякування та заспокоювання трудящих мас і готування до інтервенції проти УСРР. Авторка не забуває згадати і за КПЗУ, що веде трудящі маси на боротьбу проти фашистської колонізаційної політики. У статті подається чимало статистичного матеріалу, що має теж не абияке значення.

Політичну ситуацію моменту і далі мають на оці пролетарські обсерватори. Той самий С. І. Холодний у статті „З західньоукраїнського блокноту“, в тому самому номері, що і попередня стаття (с. 63—74), торкається цьогорічного голоду на Західній Україні та Закарпатті, генерального страйку в Польщі, що почався 16 березня, і, нарешті, — питання про буржуазну автономію Західньої України та VI з'їзду, де обговорювано цю автономію.

Західньоукраїнська бібліографія теж звайшла у нас свого автора в особі Юрка Никифорука. Цього року вийшла його книжка під назвою „Західня Україна — матеріал до бібліографії“ (в-во „Пролетар“, 1932 р., с. 181,8°). Це бібліографічний показник усієї літератури про Західню Україну за 1917—1929 рр., що вийшла на терені УСРР. Це перша спроба видати такий показчик і, помінаючи деякі невеличкі хиби, вона для кожного науковця є корисна.

Крім того, друковано багато заміток і коротких статей в українській радянській пресі; про це вміщував відомості журнал „Західня Україна“, даючи в окремих номерах бібліографічний показчик, куди й відсилаємо читачів. За 1930 р. вміщено бібліографічний показчик у таких номерах „Зах. Укр.“: 5—6, 7—8, 10, 11—12 та 3 за 1931 рік.

Деякі популярні брошурки, а також і статті, як це зазначено вже на початку, не заведено в цей огляд, бо мають вони мало значення для науковця. Та й цей коротенький огляд дає деяку можливість орієнтуватися в тому, в якому напрямі і якими питаннями цікавиться радянська історіографія про Західню Україну.

О. Павлик.

ЗМІСТ

	Стор.
Ст. Кокошко, М. М. Покровський як історик-марксист	1—12
Г. Лозовик, М. М. Покровський на полі сходознавства	13—19
Т. Гаврилєнко, Погляди акад. М. М. Покровського на історію докласового су- спільства у східніх слов'ян	21—24
В. Петров, Чергові проблеми вивчення Г. Бабефа й бабувіаму	25—36
Л. Окиншевич, Шлях до фашизму	37—60
С. Іваницький, Повернута в минуле аграрна політика ліберальної буржуазії . .	61—104
С. Борисєнок, Російське великодержавництво в концепції „Історії західньо- руського права“	105—144

КРИТИКА Й БІБЛІОГРАФІЯ

В. Білий, Радянська етнографія в інтерпретації католицької школи	145—152
М. Грищенко, Й. А. Хандрос і Є. Я. Ланда. Публікації істпартів, істмолів та істпрофів України	152—153
К. Копержинський, Проф. Ю. М. Соколов. Русский фольклор	153—161
О. Павлик, Радянська історіографія Західньої України	162—168

Київ. Облліт № 232. Видавн. № 86. Зам. № 1574. Тир. 1000 + 100 прим. Обсяг 10¹/₂ др. арк.
Форм. паперу 825 × 1100 мм. Вага метр. стопи 59 кг. Паперових аркушів в одному при-
мірнику 5,375. Др. знаків на одному папер. аркуші 135,5 тис. Здає до друкарні 15. XI 1932.
Підписано до друку 15. II 1933.

